

ЗБІРНИК ІСТОРИЧНО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ВІДДІЛУ ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК № 89
ФІЛОЛОГІЧНА КАТЕДРА під керуванням акад. А. Е. КРИМСЬКОГО
ТЮРКОЛОГІЧНА КОМІСІЯ. № 2

СТУДІЇ З КРИМУ

І-Х

Редактор акад. А. Е. КРИМСЬКИЙ

Відбитки з „Записок Історично-Філологічного Відділу“

У Києві — 1930

ЗБІРНИК ІСТОРИЧНО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ВІДДІЛУ ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК № 89
ФІЛОЛОГІЧНА КАТЕДРА під керуванням акад. А. Е. КРИМСЬКОГО
ТЮРКОЛОГІЧНА КОМІСІЯ. № 2

СТУДІЇ З КРИМУ

І-ІХ

Редактор акад. А. Е. КРИМСЬКИЙ

Відбитки з „Записок Історично-Філологічного Відділу“

У Києві — 1930

Бібліографічний опис цього видання вміщено в „Літопису Українського Друку“, „Картковому репертуарі“ та інших покажчиках Української Книжкової Палати.

Дозволяється випустити в світ.

Неодмінний Секретар Академії Наук, акад. *О. Корчак-Чепурківський*.

Цю книгу розпочато друком перед тим, як НКО УССР видав наказ про обов'язкове запровадження нового правопису.

Київський Окрліт № 232. 1930.
З друкарні Всеукраїнської Академії Наук, Печерське (Цитаделя, 9).
Зам. № 886 1200 прим. 13¹/₂ арк.

Сторінки з історії Крима та кримських татар.

а) „Татари“.

I.

«Татари» — ненаукова назва для тих мусульмансько-турецьких (тюркських) народностей, котрі живуть у Криму, на Волзі (казанці, астраханці і ин.), в Сибіру, Кавказьких краях.

Та треба пам'ятати, що найдавніш ім'я «татари» визначало монголів (*не-тюрків*). Так звалося монгольське коліно, що до нього належав завойовник Темучін Джингіз-хан, — не тюркське, звичайно. За родовим ім'ям оцього головного владущого монгольського плім'я всі монголи-завойовники XIII в. могли без лінгвістичної помилки зватися «татари». Тільки-ж, до складу завойовничих монгольських кочових полчищ увіходили ще й інші кочові народності, в тому гурті й тюрки. І як-раз ті орди, що їх монголи-татари наслали на нашу Русь у XIII в., склалися своєю масою не стільки з природних монголів (ці були тільки ватажками та ядром війська), скільки переважно з усяких племен тюркських (турецьких), що й мовою говорили, живовидячки, не монгольською, а тюркською. Наші русини XIII в. не завдавали собі великого труду розбирати, чи є одміна між мовою монгольською й мовою тюркською, — навіть такі письменні люди, як літописці, широко калялися, що вони тут мало-що тямлять. Літопис під 1223 р. каже: «Того же лѣта явишася языци, ихже никто же добръ яено не вѣсть, кто суть и отколѣ изидоша, и что языкъ ихъ, и которого племени суть, и что вѣра ихъ; и зовуть я Татари, а нини глаголють — Таурмены, а друзии — Печенѣзи. Богъ же единъ вѣсть ихъ, кто суть и отколѣ изидоша. Премудрии мужи вѣдять я добръ, кто книги разумно умѣють, мы же — ихъ не вѣмь, кто суть». І от наші русини XIII в. перенесли на тих тюрків, що їх завоювали, назву їхніх монгольських ватажків-татар (до того ж тії татари незабаром і потурчилися-таки), — і отак-о стали нахожих тюрків називати «татари», а їхню тюркську мову — «татарською». Словом, на Русі XIII в. поплутавсь термін політичний з етнографічним.

II.

Здається, поплутання термінів «тюрки» («турки») й «татари» доводиться пояснити не тільки поганим лінгвістичним хистом наших прадідів. В певній мірі міг би такому поплутанню сприяти й той факт, що іще й перед монгольським нашестям назва «татари» була самим-таки тюркам нечужа, як їхня таки рідна. Бо із звісток у арабських літописців виходить, що якихсь літ двісті перед монгольською епохою жило на світі і тюркомовне плім'я, яке теж звалося татарами. Дуже поважний історик месопотамець ибн-аль-Асир (1160—1232), пíše під 435 (= 1043) роком: «*Wa baqiya min аль-Атраки, ман лям йюслим, Татаро wa Хатâ, — wa hom би nawâzi ç-Çini*» = «І залишилися з тих тюрків, котрі ісламу ще не прийняли, татари та хатайці, а вони — в краях коло Китаю»¹⁾. Лінгвістично характеризує їх тюркський лексиколог XI віку Махмуд Кашгарський (1074 р.) так: «*Qâi, Йабâqu Tamâr, Йасмиль* — ли кюлли зизбин минвом люгатон, wa мага hâdâ йюзсинуна т-тюркіййата» = «Кай, Ябаку, Татари, Ясмиль — у кожної групи з-поміж них є своя мова, а разом з тим вони добре говорять по-тюркськи»²⁾.

¹⁾ Див. ибн-аль-Асир, егип. вид. 1290 = 1873 р., т. IX, ст. 194.

²⁾ «Діван люгатат-Тюрк», т. I (Царгород 1333 = 1915), ст. 30.

III.

Задньою датою руські літописи в XIV в. звать татарами і давніших своїх кочових ворогів по л о в ц і в, і навіть ще давніших — п е ч е н і г і в, тобто тюрків X в., що з іми була воювалася Київська Русь літ більше ніж двісті перед татарським нашествям.

От, у «Лѣтописцѣ Переяславля Суздальскаго», у списку XV в.¹, про бій кн. Володимира Святого з печенігами 996-го року (ст. 33) сказано, що він «того лѣта у Василеве бився с *Татари*».² А трьома роками давнїш, під 993 роком (ст. 32-33), літописець, оповідаючи про забіг печенігів од Сули та про богатирське єдиноборство на р. Трубежі коло теперішнього Переяслава, любісінько чергує терміни «печенѣгъ» і «татаринѣ». Попереду він каже, що той «печенѣгъ» був «велии великъ и страшень» і розсміявся, побачивши нашого витязя, який виступив бороться з ним; а далі, повідаючи про саму боротьбу, літописець каже, що, як «яетася» вони-обоє, то «поча ся крѣпко *татаринѣ* трѣгати»; а як його наш богатир стиснув за шию, то про це в літописця сказано, що «печенежинѣ задряга руками и недше». І про цілу печенізьку юрму «Лѣтописець Переяславля» один раз каже, що це були «татареве» («приведоша *татарове* мужа и рѣша: нашъ готовъ»), а дев'ятьма рядками нижче — кінчає своє оповідання радісною звісткою, що «*печенѣзи* побѣжаша».

Або знов, під 1091 роком (ст. 51) сказано, що «*Татарове* взяша гради», а далі пояснено, що то воно за «татарове» тіі: «Тождъ естъ Трѣкмени, Печенежи, Турци, Кумани, тождъ и Половци», — самісінькі тюрки!

б) Кримське ханство.

Кримське ханство³ (бл. 1420-1783), або инакше, в дослівному перекладі, «Перекопське»⁴ — то уламок од Золотої Орди, один з її уділів-улусів. У XIII та XIV віках Таврій-

¹ Видав «Лѣтописець Переяславля Суздальскаго, составленный въ началѣ XIII вѣка» — князь М. Оболенський, Москва 1851.

² Я на це речення (цікаве з філологічного боку тим, що написано «бився, а не «бился») звернув увагу в «Украинской Грамматикѣ», ч. I, вип. 1 (М. 1907) ст. 93; а шістьма літами пізніш у IV т. «Древностей Восточныхъ» (М. 1913) дав про це невеличку замітку В. Калаш: «Татары, Печенѣги, Половцы».

³ «Хан» (слово, вкорочено з «хақан») — цей східний титул має етимологію мабути старо-тюркську, і первісно мав він значити «володар», «верховний пан», та пізніш він більше-менше став відповідати званню «князь»; попереду, звичайно, з титулом «хан» звязувалася думка про князя політично владущого, з владою на певній території, а далі, — як, от, ми бачимо в новітній Персії, — дають звання «хан» людям, навіть без територіального князівства, попросту як почесну титульну нагороду за державні їх заслуги. — Відколи цей титул з'явивсь? Із китайських джерел ми виразно знаємо для володарів варварських орд титул «хан» що-найменше в III в. по Р. Х. (а живовидячки й давнїш); у найстаріших тюркських написах, орхонських VI—VIII в. (в північній Монголії) є і «қан» і «қаған». У Візантії та в Західній Європі титул «хакан», «хаган» (етимологічно ж тава форма архаїчніша, ніж «хан») стає загально відомим, так, близько VI століття, як титул ватажків, або володарів тих азійських орд (тюркського коліна), що насувалися на Європу: такі — хагани у гунів (chaganus у Григора Турського), у аварів (χάγανος у візантійських істориків), раз-у-раз у хазарів. Засвоїли його собі і нетюрки: в XI в. київський митрополит Іларіон зве великого князя Володимира Святого «қағаном Руської землі». Як-найширше розповсюдився титул «хан» з його варіацією «хақан» за періода великої імперії монголів, а далі — в тих державах, котрі постали на руїнах держави монгольської. Попереду титул «хақан» тоді розрізняли од «хан»: «хақан» мало значити щось ніби «імператор», «найвищий володар», і так звалися великі володарі монгольської держави, а «хан» — так титулувалися князі окремих підвладних країн імперії. Але кінець-кінцем ця диференціяція затерлася, і залишився тільки термін «хан». У турецьких султанів Османської імперії ми аж до найостаннішого часу бачимо, серед інших їхніх титулів, і титул «хан»: на монетах, в гербах-туграх, в офіційних величаннях.

⁴ Що наше «перекоп» є дослівний переклад татарського слова «крым», це зазначено давно. От, прим., див. у В. Смирнова: «Крымское ханство» (Спб. 1887), ст. 63, 65. До цього пор. у А. Гаркавого: «О происхождении некоторых географических названий местностей на Таврическом полуостровѣ» в «Извѣстіяхъ Русск. Геогр. Общ.» 1876, т. XII (відд. 2,

ський півострів, межуючи з розлогіми південно-руськими степами на суходолі, мав разом із цілим південно-руським удусом собі таких правителів, що їх або призначувано на уділ із Золотої Орди, або-ж таких, що, висунувшись на місці, діставали од Золотої Орди потвердження. Головне місто тоді був Солхад (або «Солгат», інакше «Крим», або Старий Крим); за хазарських часів воно, мабуть, звалось «Фулла» — і, наприклад, близько р. 1265 золотоординський хан Берке дав теє місто Солхад, та ще Судак, на уділ сельджуцькому вигнанцеві, малоазійському князеві Иззеддін-Кейкавусові; а після нього правив тут його син. Обидва вони — люди високої перської культури. Мароканський араб-мандрівник ибн-Батута з чверти XIV в. описує Солхад, як велике й прегарне місто¹⁾; воно підтримувало культурні звязки і з мамлюцьким Єгиптом²⁾.

На початку XV в. виникла на півострові своя династія Гіреїв, що зміцнилася за допомогою литовсько-руського великого князя Витовта і, за перших часів, була васалом Литви. За резиденцію цій династії стала фортеця Кирк-ер (теперішнє Чуфут-кале) і, під її захистом, ханська слобода Вахче-сарай (дослівно «Палац-садок», де камінний палац вибудовано тільки в 1503 р., як воно видно з напису на т. зв. «Залізній» брамі).

Перший хан із цієї династії був довголітній Хадджі-Гірей (бл. 1420—1466). Він брав участь у Витовтовому міжнародньому європейському з'їзді р. 1429 в м. Луцькому на Волині, де обмірковувався план спільного походу християнської Європи на турків-османів. Такі самі васально-дружні відносини підтримував Хадджі-Гірей і з великим князем Казиміром IV Ягайловичем (з р. 1440). З нагоди Хадджі-Гіреєвої смерті польський ксьондз-політик Дугош (1415—1480) визнає величезні заслуги цього кримського хана, як оборонця відновленої української колонізації, «охоронця спокою руських земель». Поодинокі надбережні пункти півострова перебували в руках італійців, як їхні факторії: переважно — в генуезців (найважливіша — Кафа-Теодосія), а почасти й венеціан (приозівська Тана, на Танаїсовому Дінському гирлі). Хадджі-Гірей жив і з ними в злагоді; але, коли в останній рік його життя папський легат, дбаючи за венеціан, з'явивсь був до нього з закликом узяти участь у спільному поході на османів, старий Хадджі ухилився, посилаючися на те, що адже-ж не воюється литовський державець.

Тіт дипломатичні зносини напевно, проте, не втікли од уваги турецького султана Мехеммеда II Завойовника. І коли Хадджі-Гірей помер (1466), а проміж синів небіжчикових спалахнула чвара, то султан Мехеммед II послав свою флоту на Крим і підбив під свою османську владу всенький півострів із суміжним суходолом — з володіннями і ханськими, і генуезькими, і з венеційською Таною (1475). Син Хадджі-Гіреїв, діяльний Менглі-Гірей I (1468—1515), пробувши три роки в царгородському полоні, дістав на решті од султана інвеституру на Крим. І з цього часу кримська орда, чи то кримське ханство, це вже не приятель, а лютий ворог Польсько-Литовській державі, вічний грабіжник і хижий людолов на Україні; вона, нарешті, щоб забезпечитися од повсякчасної загрози татарських людоловських наскоків (так мальовниче списаних у Михайла Литвина XVI в.),

ст. 54). Шо й у самих татар слово «крим» могло бути перекладом з мови грецької (з грецького «τάφρος»), це, не зовсім правда виразно, підносить наш земляк XVI віку М. Броньовський у своїм «Описі Татарії» 1578 р., коли каже, що мабуть чи не город Крим звався у Птолемея Таφρος, а у Плінія — Taphrae. Див. «Martini Broniovii, ad Tartarum Legati, Tartaria» в ельзевірній збірці «Russia, seu Moscovia, itemque Tartaria» (Ляйд. 1630), ст. 231: «Ptolomaeo fortasse Taphros, Plinio vero Taphrae eam antiquis nominatam fuisse placet». Є поганенький російський переклад «Описанія Крыма Мартина Броневскаго» в VI томі «Записокъ Одесскаго Общества Истории и Древностей» (Од. 1867), і там перекладено цей уступ з неточною категоричністю: «Онъ (городъ Крымъ) въ древности назывался Тафросъ, говоритъ Птоломей; а Плиній называетъ его Тафры» (ст. 346).

¹⁾ Див. нариз. вид. ибн-Батутиних подорожей, II, 359.

²⁾ Про недавні археологічні розкопи в Старому Криму рр. 1925—1926 див. звітання у московським «Новом Востоке», кн. XIII—XIV та XV.

мусіла була в XVI в. створити особливий військовий стан — козацтво з Січею. З Московією, ворогом Литви, Менглі-Гірей жив мирно; але наступники його часто впадали і в московську Русь, доходячи навіть її столиці.

Османі добре забезпечили свою владу над васальним Кримом: вони полишили у своїх руках надбережні військово-торговельні пункти Криму. Теодосія-Кафа, головний вивозовий центр для торгу невольниками (а їх скільки-завгодно добували татари на Україні), була за резиденцію османському беглер-бегові (генерал-губернаторові). Були ще й інші «салтанові городи», так само з османськими залогами: на схід — Керч, Озів (Тана), на захід до Басарабії — Аккермен (Білгород), Бендери та, на Дніпровому гирлі, фортеця Очаків, що її побудував Менглі-Гірей I; у XVI в. вони одійшли безпосередньо до турецького султана. Принципово вважалося, що влада османського беглер-бега припиняється на віддалі гарматного пострілу од берега; тільки-ж, на практиці, беглер-бег міг поширити свою повновасть значно далі, і завсіди він мав змогу сприяти тому, щоб з Царгороду прийшов наказ про скинення небажаного хана. Вже й ця обставина сильно підкопувала твердість ханської влади; а внутрішній лад у ханстві ще більш не сприяв його сталості. Крім хана, що резидував у Бахче-сараї, за його-таки живоття існував ще його майбутній наступник, або віце-хан: «калга», з резиденцією за чотири години од Бахче-сараю в Ак-мечеті (Ак-мечет — то теперішній Симферопіль), а літ за п'ядесят після Менглі-Гірея заведено було ще й другого майбутнього наступника — «нуреддін а» (з резиденцією на річці Качі, одна година од Бахче-сараю). Калга і нуреддін мали свої двори з везіром, фінансовим дефтердаром, суддею-кадием та инш. (на зразок ханського двору), та й, не завсіди будучи однієї думки з бахче-сарайським ханом, охочі були вилутувати у свої нелади Порту. Підкопувала ханський авторитет і феодално-поміщицька система на півострові; з-поміж не дуже то покірних феодалних володіннів визначалося чотири (згодом п'ять) бейств, щось ніби автономні губерні-князівства, де в кожного бейа була своя столиця, свій двір із своїм родовим калгою та нуреддіном. Кожен такий бей самостійно виправляв податки з своїх підданців і дуже їх визискував (що правда, вони були вільні: численні невольники були не з татар); він-же чинив у себе і суд і користувався з права посланницьких зносин із чужими державами, головню на те, щоб допоминатись подарунків - «упоминків». Вони, бейі тії, безпосередньо або через своїх відпоручників, брали участь у хановому «дівані» (державній раді), куди входили і калга, і нуреддін, і везіри, і ватажки ногайських орд, і відпоручники вельми авторитетного в Криму вищого духівництва. За такого ладу в державі кінець-кінцем сталося так, що рідко-котрий хан та міг-би попанувати довго. Після Менглі-Гірея I (пом. 1515) на кримському престолі до кінця XVIII в. змінилося мало не шістдесят ханів, тобто на панування одного хана припадає пересічно менш як п'ять літ. Деякі, видатніші хани, після того як їх скидали, знов відновлювалися на престолі по два, по три, або й по чотири рази.

Тільки-ж у XVI в. часта зміна володарів не стала ще за норму, а через те ще тоді гостро й не відчувалася шкода од тієї системи. Так, довгенько-таки — після запевлених чвар — продержавсь на престолі лихий на вдачу Сахиб-Гірей I (1533-1550), — той хан, що і Московщина добре його зазнала через його похід на московські землі аж до Оки р. 1541 (та з лайливого листування з Іваном Грізним). Сахиб I старанно запроваджував у своєму ханстві татарську осілість та державний лад на зразок османського; він завів і яничарів (капукулів); прихильно ставивсь до нього і султан Сулейман Пишний. Але-ж тую султанську прихильність заступила султанська неласка після ханової сутички із зарозумілим кафським беглер-бегом, — і Сахиба-хана після його двадцятилітнього панування змінили на Девлет-Гірея I. Енергійний Девлет-Гірей I (1550—1577) потрапив продержатись на престолі ще довше, понад чверть століття. Він чинив безнастанні наскоки на московські землі, доминаючися од Івана Грізного, щоб той повернув звоївані допіру Қазан і Астрахан;

він ходив походом на саму столицю Москву та й спалив її р. 1571 (до цього моменту стоується історично-побутовий роман нашого історика Костомарова «Кудеяр»); Іванові Грізному довелося сплачувати кримцям відступну данину («тиш»). Визначається ще хан з XVI в. талановитий поет і музикант і діяльний правитель Газі-Гірей II (1588—1608), прозваний «Вихор» («борà»). Правда, у поході на Москву р. 1591 зазнав він поразки, але був він щасливий у західних походах. А серед свого ханства Газі-Гірей намагався зміцнити ханську владу, почасти винищуючи родичів, а почасти й тим, що призначив собі за калгу не брата, як перед їм повелось, а свого сина Тохтамиша, і на нуреддіна так само призначив сина. Проте, коли Газі II помер на джуму і сів на царство Тохтамиш (1608), Порта не затвердила Тохтамиша, і його вбили супротивники.

В XVII в. загроза од Кримської орди для її сусідів трохи зменшилася: кримці вже не тільки нападають на русько-польські та московські України, але й сами терплять од згубних козацьких наїздів. Визначається козацький 1616 року похід Сагайдачного (героя морських козацьких наскоків і на Малу Азію й на Царгород), коли, кажучи словами похвальної вірші, Сагайдачний «за свого гетьманства взяв въ Турцехъ мѣсто Кафу, ажъ й самъ цесарь Турекій былъ въ великомъ страху». На бахчесарайському престолі сидів тоді Джані-Бег Гірей II (1610—1623, 1627—1635); проміжний хан Мехемед-Гірей III (1623—1627) разом із своїм братом Шагіном сам закликав козаків до Криму, щоб боротись із своїм супротивником Джані-Бегом та з османами. — А у другій половині XVII в., коли на Україні проти Польщі почалося повстання Богдана Хмельницького, що вдавався по допомогу й до Криму й до Туреччини, і, коли потім, за гетьмана Дорошенка, частина України просто підхлилася Туреччині (султанові Мехемеду IV, 1648—1687), взаємини кримських ханів і бєв із козацтвом нераз бувають навіть і вельми приятні. А якщо не завсїди приятні для козаків, то в усякому разі кримці тоді беруть аж надто близьку участь у політичних справах і взаєминах України, Польщі та Москви. Кримському скарбові тодішні обставини були дуже на руку: він багатшав. З-поміж ханів Еслям-Гірей III (1644—1654), дуже незалежний од хаотичної Порти XVII в., незлий адміністратор, навіть увільнив просту татарську людність од тяготи податків. Мехемед-Гірей IV (1654—1665) підтримував Польщу й гетьмана Виговського проти Москви, а козаки-запорожці під Сірковим проводом вдиралися у Перекоп. Як Мехемед-Гірей IV скинули, він марно звертався по допомогу до козаків, ляхів, московитів; і його легко заступив представник бічної («чобанідської») лінії малоталановитий Адиль-Гірей (1666—1671), дуже миролюбний. Але саме тоді український гетьман Дорошенко вилутовав Туреччину у війну проти Московії та Польщі, — і непридатного для турків, непопулярного й серед кримців, Адиль-Гірея було скинуто (1671). Зовсім не такий — один з найвидатніших кримських ханів, розумний і талановитий Селім-Гірей I (1671—1678, 1684—1691, 1692—1699, 1703—1704). Він повинен був активно допомагати туркам у війні й проти Польщі й проти Московії на Правобережній Україні; і тут, як здобули турки Кам'янець Подільський, р. 1672 складено було переможний для Порти і ганебний для Польщі Бучацький мир, що затвердив за турками Поділля¹⁾. За невдачу облогу Чигирина, що Дорошенко встиг його оддати московському цареві, Порта (1678) скинула Селіма-Гірея I, і його на кілька літ заступив Мюрад-Гірей; та коли дано туркам поразку під Віднем (1683), та скинено Мюрада за наказом од Порти, кримське панство забажало, щоб на ханство повернув знов Селім I Другого й третього разу Селім I уже сам, з доброї волі, зрікся престолу; але виразна недотепність тимчасових його наступників призводила до того, що татари поновляли Селіма I на ханстві. За нього відбулися й невдалі московські походи Голіцина (улюбленця царівни Софії) на Крим (1687—1689)

¹⁾ Відоме листування запорозьких козаків із турецьким султаном Мехемедом IV (ніби, бд. 1678 р.), що спопуляризувалося через картину Рєпіна, є безперечний апокриф. Див. ст. 18.

та озівські походи Петра Великого (1695—1696), що їх наслідком Озів перейшов був до росіян. Кримці й турки тоді-ж цілком виразно з'ясували собі, якою небезпечною погрожує їм нова, петрова Росія: «Наші люди в Криму почали зазирати на події часу крізь двері страху й чекання», каже автор «Сімох планет» (з історії Криму) історик XVIII в. Мехемед-Риза. Прутелької поразки, даної од турків Петрові I (1711), Селім-Гірей не дждав.

По смерті довголітнього Селіма-Гірея (1704), серед чвар, міняються хани за рік, два-три. А з півночі систематично, хоча й із змінним щастям, насуваються на ханство росіяни, що, після приєднання України, перебрали на себе історичну місію українського козацтва — боротися проти ординських та татарських наскоків та прямувати до Чорного моря. За період, що відповідає дальшому царюванню Петра I та, згодом, Ганни Іванівни, тричі з'являвся на Бахчесарайському престолі Каплан-Гірей I (1707-9, 1713—1716, 1730—1736) на перемену з популярним Селімовим сином Девлет-Гіреем II (1709—1713), Сеадет-Гіреем III (1717—1724) та Менглі-Гіреем II (1724—1730; іще 1737—1739). За цих ханів, якщо Петро I й зазнав поразки од турків у Молдавії над Прутом і мусів оддати Озів (1711), то вже фельдмаршали Ганни Іванівни кн. Мініх і, незабаром, і граф Лассі вдало спустошили Крим (1736, 1737, 1738). Мініх спалив (17 червня 1736) столицю Бахче-сарай, при чому загинув ханський палац Гіреїв та соборний мечет із бібліотекою Селіма-Гірея I з XVII в.; тільки частину відновив, п'ять літ по тому, Селямет-Гірей II (1740—1743). Проте, хоч і які скороминущі були Мініхові та Лассєві військові успіхи в Криму, вони вже позначали наперед, яким дальшим ходом підуть події. Зміна ханів, то через заколоти бєїв і мурз (шляхтв), то за наказом із Царгорода не припинялася й на протязі дальших десятиліттів; а тимчасом нова Росія все зростала на силі. Хана Селіма-Гірея III (1764—1767; 1770—1771) втягла була Порта у дуже тяжку для Криму першу російсько-турецьку війну з Катериною II (1768—1774), і тоді кн. Вас. Долгорукий фактично захопив Крим р. 1771. Татари скинули Селім-Гірея III й прийняли не дуже-то бажаного їм російського призначенця Сахиб-Гірея II (1772—1775); Кучук-Кайнарджійським миром 1774 р. Туреччина офіційно визнала незалежність Крима, тобто фактичну його залежність од Росії.

Сахиб-Гірей II, поставлений од Росії, своїми спробами європейських реформ викликав незадоволення серед татар. Вони його скинули. Проте, все-ж довелося їм прийняти (1777) накинутаго од Росії деспотичного марнотрата Шагін-Гірея III, що й стався останнім кримським ханом (1771, 1777—1783). Коли, за шість літ, проти цього нелюбого їм Шагін-Гірея повстали його підданці, він, з намови російських представників (Гельєстрома, посланого од Потьомкіна) «отдался милостямъ монархини», себто зрікся ханського престолу на користь Катерини II, і тоді проголошено прилучення Криму до Росії (8 квітня 1783). Потьомкін, з нагоди подорожи імператриці Катерини II р. 1787 до Криму, наказав зреставрувати бахчесарайський палац, що його спалив ще 1736 р. Мініх.

Література. Hammer: «Geschichte der Khane der Krim» (Відень 1856); В. Смирновъ: «Крымское ханство до нач. XVIII в.» (СПБ 1887; у вступі — огляд джерел і підсобних праць) з проложенням: «Крымское ханство въ XVIII в.» (1889, в XV т. «Записокъ Одесскаго Общества исторій»); О. Ф. Ретовскій: «Die Münzen der Girei» (М. 1905, у II та III т.т. «Записокъ Нумизматическаго Общества» *). Таблиці ханів — у Стенлі-Лен-Пуля: «Мусульманскія династїи» (Спб. 1899); вноді не так у E. Zambaur'a: „Manuel de généalogie et de chronologie pour l'histoire de l'islam“ (Ганновер 1927). Про Крим перед XV в. див. Ю. Кулаковського «Прошлое Тавриды» (2-ге видання К. 1914).

* Додаток до монографії О. Ф. Ретовського — В. С. Муралевич: «К нумизматике Гиреев» в «Известиях Таврич. Общ. Ист., Археолог. и Этногр.», т. 59 (Симфер. 1928), ст. 141—143.

в) Хронологічна таблиця кримських ханів.

Роки гіджри		Роки по Р. Хр.
бл. 823	Хадджі-Гірей	бл. 1420
871	Нур-Девлет	1466
872	Менглі-Гірей I (вперше)	1468
бл. 878	Нур-Девлет (вдруге)	бл. 1473
бл. 882	Джанібек I	бл. 1477
бл. 883	Менглі-Гірей (удруге)	бл. 1478
921	Мехеммед-Гірей I	1515
929	Газі-Гірей I (шість місяців)	1523
929	Сеадет-Гірей I	1523
бл. 932	Еслям-Гірей I	бл. 1526
939	Сахиб-Гірей I (уб. 958=1551)	1533
957	Девлет-Гірей I	1550
985	Мехеммед-Гірей II Гладкий	1577
992	Еслям-Гірей II	1584
996	Газі-Гірей II «Бора» (вперше)	1588
1005	Фетх-Гірей I (скількись місяців)	1596
1005	Газі-Гірей II «Бора» (вдруге)	1596
1016	Тохтамыш-Гірей	1608
1017	Сеямет-Гірей I	1609
1019	Джанібек-Гірей II (вперше)	1610
1032	Мехеммед-Гірей III	1623
1036	Джанібек II (вдруге)	1627
1044	Инает-Гірей	1635
1046	Бегадур-Гірей	1636
1051	Мехеммед-Гірей IV (вперше)	1641
1054	Еслям-Гірей III	1644
1064	Мехеммед IV (вдруге)	1654
1076	Адиль-Гірей Чобан	1666
1082	Селім-Гірей I (вперше)	1671
1089	Мюрад-Гірей	1678
1094	Хадджі-Гірей II	1683'
1095	Селім I (вдруге)	1684
1103	Сеадет-Гірей II	1691
1103	Сафа-Гірей	1691
1104	Селім I (втретє)	1692
1110	Девлет-Гірей II (вперше)	1699
1114	Селім I (вчетвертє)	1703
1116	Газі-Гірей III	1704 (31 грудня) ^{краще} 1705
1119	Каплан-Гірей I (вперше)	1707
1121	Девлет-Гірей II (вдруге)	1709
1125	Каплан I (вдруге)	1713
1128	Кара-Девлет-Гірей (три місяці)	1716
1129	Сеадет-Гірей III	1717
1137	Менглі-Гірей II (вперше)	1724
1143	Каплан I (втретє)	1730

1149	Фетх-Гірей II	1736
1150	Менглі II (вдруге)	1737
1152	Селямет-Гірей II	1740
1156	Селім-Гірей II	1743
1161	Арслан-Гірей (вперше)	1748
1169	Халім-Гірей	1756
1172	Крим-Гірей (вперше)	1758
1178	Селім-Гірей III (вперше)	1764
1180	Арслан-Гірей (вдруге)	1767
1181	Максуд-Гірей I	1767
1182	Крим-Гірей (вдруге)	1768
1182	Девлет-Гірей III (вперше)	1769
1183	Каплан-Гірей II	1769
1184	Селім III (вдруге)	1770
1185	Максуд-Гірей II	1771
1186	Сахіб-Гірей II	1772
1189	Девлет III (вдруге)	1775
1191-1197	Шагін-Гірей	1777-1783

А. Кримський.

г) Чуфут-кале.

„Чуфут-кале“ дословно значить „жидівська (тоб-то караїмська) кріпость“. Це тепер покинутий, здебільша поруйнований, кам'яний гóрод-цитаделя, що кублиться на високій скелястій горі в двох верствах од Бахче-сараю і має коло себе славнозвісне стародавнє караїмське кладовище, яке розгорнулося в сусідній т. зв. Йосафатовій долині.

Тільки-ж звязок кріпости з теперішнім караїмством-„жидівством“ („чуфут“) — це вже річ пізня.

Почали тут жити дуже давно. По-під кріпостью внизу знаходиться з пів-сотні вибитих у скелі первісних печер, — то вони собою навіч свідчать, що тут жили люди ще за передісторичних часів. Історичне-ж життя — тее можна більш-менш твердо звязати з епохою хазарського панування; та може бути, саме-отут мали притулок остáнні хазарські кагани X-XI в., що визнавали релігію юдейську. А ще пізніш, за часів Золотої Орди, коли головним містом на півострові був Солхад (інакше „Старий Крим“), оця твердиня була місцем перебування і для самих ханів: про це наочно свідчать і мечетні руїни, і мавзолей-каплиця (тюрбе) Тохтамишевої дочки принцеси Джанке (пом. 1437 = 841), що в XIX в. її ім'я, через недобре археологічне прочитання надгробного напису, спопуляризувалося і у археологів, і у туристів, і у теперішніх кримських татар в неправдивій формі „Ненеке-джан“¹⁾.

Мала назву фортеця за тих часів не „Чуфут-кале“, а таку, яка у караїмів ще й досі заціліла: вони бо на свою „кале“ кажуть „Кырк-ер“ (= „Сорок місць“). Можлива річ, що така тюркська назва виникла через народню тюркську етимологію з якоїсь давньої грецької назви, прим. *Καλλιάρια*²⁾; та будь-що-будь ми в XIII-XIV вв. вже виразненько її бачимо в писаних пам'ятках. Цьому „Кырк-ер“ (= 40 місць) могла б відповідати у подорожнього Рубруквіса середини XIII в., що їздив до монго-

¹⁾ Дешифровано Тохтамишівни ім'я як „Ненеке-джан“ у II томі „Записокъ Одесскаго Общества Истории и Древностей“ (1850), де взагалі погуртовано археологічний матеріал про Бахче-сарай та його околицю; подбали про таку збірку А. Борзенко та А. Негрі ще в 1836 - 1847 рр. Тільки ж Осм. Акчокракли у своїй статті „Новое из истории Чуфут-кале“ (в „Известиях Таврич. Общества Истории, Археологии и Этнографии“, т. 59, Симфер. 1928, ст. 158 - 172), на мою думку цілком незаперечно, показав, що читати ім'я треба не „Ненеке-джан“, ба „Джанке“; задля наочности він там подав і знімок.

²⁾ Здогадну назву „Καλλιάρια“ висунув В Смирнов у своїй дисертації „Крымское ханство“ (Спб. 1887), ст. 113.

лів, згадка про „quadraginta castella inter Kersonam et Soldaiam“ ¹⁾. Арабський історико-географ із Сирії князь Абульфида 1-шої чверти XIV в. у своїй „Географії“ („Тақуім ель-бульдân“, закінч. 1321 р.) подає ім'я тієї „непрístupної“ фортеці з етимологічним поясненням таким, що нам інакше не можна прочитати тее ім'я, як „Кырк-ер“ ²⁾.

Як настала у Криму династія Гіреїв у XV в., то тоді, так із середини XV в., ми маємо ханські Гіреївські монети, биті в Кирк-ері (найдавніша—858=1454 р., з ім'ям хана Хадджі-Гірея, засновника династії) ³⁾; — видно, що Хадджі-Гірей мав тут своє перебування. Троха пізніш у тому ж таки XV в., за Хадджі-Гіреевого сина — Менглі-Гірея, ми ім'я „Кырк-ер“ (в усяких варіаціях) нераз натрапляємо і у італійських подорожніх XV в. і в тих грамотах, що ними в дипломатичних зносинах обмінювалися з династією Гіреїв чи то володарі польсько-литовські, чи то володарі московські. Вони згадують за Кирк-ер, бо Менглі-Гірей сидить там.

От, венецький посол до перського шаха Узуна Хасана Амброзіо Контаріні в 1474 р. повідає, як він поїхав з Києва до Криму вкупі з литовським послом; але в Криму вони розлучилися, бо йому-Контарінієві шлях був до Кафи (Теодосії), а литовському послові, для того щоб побачити хана, треба було звернути в інший бік, бо хан перебував „у одному замку на ймення Керкер“: „il quale (=Менглі-Гірей) era ivi ad un castello, chiamato Chercher“ ⁴⁾. — Другий венецький подорожній Йосафат Барбаро, повідаючи про події після 1475 р., каже (в розд. XI), що у кримських татар є дві кріпості: одна — „Солхад, яку вони звать Крим“ (uno detto Solghati, il qual' essi chiamano Chirmia) ⁵⁾, а друга — Керкйарде, що в їх мові значить 40 місць (e l'altro Cherchiarde, che nel lor idioma significa quaranta luoghi“ ⁵⁾); закінчення „de“ в „Cherchiarde“ це є живовидячки флексія місцевого відмінку, і справжнє ім'я кріпости у Барбаро виступає перед нами, як „Cherchiar“ (=Кырк-ер). Трохи далі Барбаро каже, що Менглі-Гірея скинули були з ханства, але він зчинив повстання, зібрав коло себе людей, „пішов з ними на Солхад і здобув його, а як число його прихильників ще побільшало — пішов на Керкйарде, здобув

¹⁾ Рубруквіс, у I розділі своєї подорожи, каже, що половці давніш, іще перед монгольським нашествям, були стягали данину з Херсона, Солдаї та ще з сорока замків поміж ними, quorum quodlibet fere habebat proprium idioma. Зідентифікував Рубруквісове „quadraginta castella“ з „Кырк-ер“ Ф. Брун. Див. його збірку: „Черноморье. Сборник изслѣдованій по исторической географіи южной Россіи“, т. II (Одесса 1880), ст. 135-136. У російському перекладі А. Малеїна: „Вильгельмъ де-Рубрукъ, Путешествіе въ восточныя страны 1253“ (Спб. 1911, вкупі з „Історією монгольв І. де-Плано Карпини“), див. ст. 68.

²⁾ Не-арабісти можуть удатися до французького перекладу Reinaud: Géographie d'Aboulféda, t. II, 1-re partie (Пар. 1848), ст. 319. — А людність у Кирк-ері, каже Абульфида, належить до коліна Асів (тоб-то осетів, або алан).

³⁾ Про це див. в поважній монографії О. Ф. Петовського: Die Münzen der Girei (Москва 1901-1905), відб. з II-III тт. „Записокъ Нумизматическаго Общества“.

⁴⁾ Див. „Путешествіе Амвросія Контарини“ в I томі „Библиотеки иностранныхъ писателей о Россіи, трудами В. Семенова“ (Спб. 1836), ст. 138 по італ., ст. 26 по російськи.

⁵⁾ Див. „Путешествіе въ Тапу Йосафата Барбаро“ в тій самій „Библиотеке иностранныхъ писателей о Россіи“, т. I (Спб. 1836), ст. 91 по італ., ст. 48 по російськи.

і його та й, убивши Емінека-бея (свого супротивника), зробився паном цих місць“, „se n'andò a Solgati e la prese; crescendo poi il popolo à sua ubbidienza — andò a Cherchiarde et quella similmente prese et, ammazzato Eminachbi, si fece signore di quei luoghi“¹⁾.

До Литовської Метрики внесено листування Менглі-Гірея 1480 р. з королем Казиміром, — і раз-у-раз на кінці якогось листа стоїть зазначка, що лист „писанъ въ Керкеры“²⁾. Одночасно, чи трохи-трохи пізніш, московські грамоти, що стосуються до приятних зносин Москви з Менглі-Гіреем, не раз згадують цей „городъ Кыркоръ“, де хан постійно перебуває і приймає чужоземних послів³⁾. От, року 1491-го посол-князь Ромодановський повідомляє свого „государя“ Івана III, що Менглі-Гірей скількись разів був виряжався в похід, але заспокоївшись „воротился опять въ Кыркоръ“ (ст. 111, ст. 113). У червні 1492 р. посол Количев сповіщає Івана III, як Менглі-Гірей сказав йому їхати, для авдієнції, „въ Кыркоръ“ і сказав привезти туди й дари-„упоминки“, що надіслав з послом московський володар (ст. 148-149). Так само грамота, писана в січні 1492 р., сповіщає, що Количеву і новому послові Заболотцкому Менглі-Гірей „велѣлъ въ Кыркоръ у себя быти“ (ст. 170), а як вибирався в похід на Литву, то послові сказав „жити безъ себя въ Кыркоръ“ (ст. 170). Той самий посол Заболотцкой у грамоті 1493 р., доносячи, що Менглі-Гірей пішов походом на Київ, зазначає, що він туди „пошолъ изъ Кыркора“ (ст. 181), а литовського посла — „изъ Кыркора отпустилъ“. Та й сам хан, пишучи 1493 р. лист до великого князя Івана, „брата своего“, і згадуючи, що він-хан посадив литовського посла в „крѣпъ“, додає, що тая крѣпъ — „въ городѣ нашемъ въ Кыркоръ“ (ст. 193). Або, знов, новий московський посол Мамонов р. 1501 сповіщає, що вони, московські послы, „къ Менли-Гирею къ царю въ Кыркоръ приѣхали есмя по Рожествѣ Христовѣ въ недѣлю, и царь (= Менли-Гирей) велѣлъ намъ у себя быти во вторникъ, и мы у царя были, и рѣчи твои-государевы царю говорилъ есми“ (ст. 354).

Словом, Кирк-ер у 2-ій половині XV в. — то резиденція ханів-Гіреїв: тут вони постійно перебувають, тут вони чужих послів приймають, звідси вони в великі походи вибираються.

Але з настанням XVI в. справа трохи міняється: у сусідній долині, в декількох верствах од Киркора, виростає нова резиденція, нова ханська ставка — Бахче-сарай, де року 1503-го Менглі-Гірей збудував собі палац і занотував цю подію надписавши будівельну дату на „Заліз-

¹⁾ Там само, ст. 93 по італ., ст. 53 по російськи.

²⁾ Сборникъ Муханова, издание 2-ое дополненное, Спб. 1866, № 23, — див. ст. 26, стовп. 1; ст. 26, стовп. 2; ст. 27, стовп. 1.

³⁾ Грамоти видано, за редакцією Г. О. Карпова, як 41-ий том петербурзького „Сборника Имп. Русскаго Историч. Общества“ (1884) під заголовком: „Памятники дипломатическихъ сношений Московскаго государства съ Крымскою и Нагайскою ордами и съ Турціей, I, съ 1474 по 1505 годъ“. (Дальші грамоти — то вже том 95-ий, Спб. 1895).

них дверях“; вони цілі і досі ¹⁾). За якихсь півсотні літ після Менглі-Гірея Бахче-сарай добре розрісся й прикрасився, і року 1578-го Мартин Броньовський, що приїздив до хана з посольством од польського короля Степана Баторія, похвально характеризує той Бахче-сарай у своєму „Описі Татарії“ як „*orpidum non ignobile*“ („не аби-який“), де хан має першорядного палаца: „*domum lapideam primariam, in qua ille semper residet*“ ²⁾). Отак, Бахче-сарай стає для ханів столицею, де вони *semper resident*, а Кирк-єр править для них уже лиш за твердиню-фортецю, за державну в'язницю, за монетарню ³⁾).

І до наших часів там заціліли характерні рештки од в'язниці, вибитої в скелі, із судилищем та кам'яними ешафотами для смертного скарання. Це т. зв. „чаушева печера“; вона становить для туристів одну з найзамітніших пам'яток у Чуфут-кале ⁴⁾). Природна річ, що у оглядачів раз-у-раз виникає думка: чому-ж оця державна твердиня зветься „жидівська“, „чуфут“? Зовсім точну відповідь на це ми знаходимо у кримських істориків XVIII в. Вони, повідаючи про цю фортецю, „що височиться коло Бахче-сарая на версі крутої гори, збудована з дрібного, твердого каміння, могутня, незрівнянна твердиня“, додають: „а потім, як стала для мусулман непотрібна отая фортеця, там осадили ремісничу громаду (сынф) караїмів, з роду (тайифе) юдейського (або „жидівського“), що жив у Бахче-сараї“ ⁵⁾). Звідтіля й пішла назва „Чуфут-кале“.

Для караїмів XVIII в. цей новий їхній осередок набрав великої культурної ваги. Тут стався центр їхніх релігійних інтересів, тут вони 1731 року заснували й друкарню,—найпершу друкарню в Криму,—і дру-

¹⁾ Найновіше, критичне видання Менглі-Гіреєвого напису 1503 (= 909) р. — в статті Н. Ернста: „Бахчисарайский ханский дворец и архитектор вел. кн. Ивана III фрязин Алевиз Новый“ — у 59 томі „Известий Таврич. Общ. Ист., Арх. и Этногр.“ (Симфер. 1928), ст. 39-54. Давнє видання — у II томі „Записокъ Одесскаго Общ. Истор. и Древн.“ (1850).

²⁾ Див. Martini Broniovii, ad Tartarum legati, Tartaria — в ельзевірому збірному виданні: *Russia, seu Moscovia, itemque Tartaria* (Ляйден 1630), ст. 254-327; про Бахче-сарай — на ст. 277. Зовсім недобрий російський переклад: „Описание Крыма“ — Мартина Броньовського дано в VI томі „Записокъ Одесскаго Общества Исторіи и Древностей“ (Од. 1867), ст. 333-367. В російському перекладі читаємо: „Тамъ есть небольшо́й городокъ и первый каменный домъ, въ которыхъ живеть Ханъ, называется Бакчисарай“ (ст. 344). Дуже похвальну характеристику „*orpidum non ignobile*“ перекладач перекрутив на „небольшой городокъ“, а „*domum primariam*“ — на „первый домъ“; він переклав „*in qua*“ — „въ которыхъ“; не переклав слова „*semper*“ при „*residet*“.

³⁾ Протягом XVI в. на Гіреївських монетах ми маємо постійну зазначку, що їх бито в Кирк-єрі. В XVII в. б'ють монету і в Бахче-сараї, а з половини століття, починаючи з хана Еслям-Гірея (1644-1654), — вже навіть тільки в Бахче-сараї. Про це див. в монографії „Die Münzen der Girei“ Ретовського.

⁴⁾ В статті Осм. Акчокраклы: „Новое из истории Чуфут-кале“ (ст. 158-172 в 59-му томі „Известий Таврич. Общ. Ист., Арх. и Этно.“ 1928) подано й найновіший план Чуфут-кале, поруч плана 1830 р. (ст. 161).

⁵⁾ „Бе'д земан, да'ге-йи месфуре еһ-и исляме иқтиза-сы олмамау-ла, Бауче-сарайда сакин йаһуд тайифесинден қаравын сынфыны иския етділер“ — Сейїд Мех. Риза (пом. 1756): „Ас-саб' ас-сеййар фі ахбәр молюк Татър“ (пис. бл. 1737 р.), Казан 1832, ст. 76-77. По російськи перекладену, диви виписку у В. Д. Смирнова: „Крымское ханство“, Спб. 1887, ст. 105-106.

кували свої книжки, виписавши черенки (шрифти) з Італії. Тільки-ж тепер караїмської людности тут уже нема: в 1850-1870-их рр. караїми повиносилися з Чуфут-кале, хто — до Бахче-сараю, хто — до інших міст Криму та Росії (в Евпаторії їх живе тепер найбільше, туди перенесено й друкарню, там перебуває й хахам). Без них Чуфут-кале обернулося в пустку-руїну. Не-зруйновані залишаються тут ще й досі дві караїмські кенаси, що їх пильнує сторож-караїм¹⁾.

Але духовний звязок з Чуфут-кале, хоч воно вже самісінькі руїни, не поривається й у тих караїмів, що повиселялися геть-геть. Вони мають звичку (найбагатіші, очевидячки) — своїх небіжчиків з як-найдальших країв привозити сюди, щоб поховати в Йосафатовій долині. Не диво, на якійсь мармуровій плиті, прочитати напис приміром про те, що під нею лежить молодий вояка-караїм, убитий 1905 року в далекосхідньому Порт-Артурі, — тобто тоді, коли Порт-Артур облягали японці і люди гинули як мухи.

А. Кримський.

¹⁾ Той довголітній симпатичний сторож-доглядач (А. Цубинський, родом з Литви) в січні 1928 р. помер.

д) Про долю українських полонянників у Кримському ханстві.

„Кримська неволя“ — то була одна з найлютіших бід-напастей в давній історії нашої України, гірко оплакана і в наших кобзарських думках. У моїй „Історії Туреччини“ (1924, I) я присвятив спеціальний розділ (ст. 167—183) невимовно сумному становищу українських бранців, що їх кожного року хижі людолови-кримці одганяли густими отарами, мов худобу, до себе в полон; там я подав промовисто-страшні побутові ілюстрації за звітками сучасників, починаючи од класичних оповідань Герберштайна та Михайла Литвина з XVI в. Та й отут-таки, в теперішнім виданні, нижченаведена у нас стаття про Поплонського з кінця XVII в. теж додає певний штрих до всім відомих невольницьких малюнків.

Тільки ж, разом з тим слід зазначити, що далеко не для всіх українських бранців була їхня доля в кримській неволі однаково гірка. Найтяжче страждали звичайно ті, кому довелося в Криму вести життя простої чорноробочої худоби, потрібної для хазяїна лиш через свою фізичну силу. Але ж чимало-кому з невольників таланило видертися із становища простої худоби (дівчатам та жіноцтву це було особливо легко) і таланило дїпнутися більше-менше щасливої долі, — настільки щасливої, що вже їм навіть на рідну Україну вертати не хтілося. Характеристичне оповідання дає український літописець Самійло Величко (поч. XVIII в.), обмальовуючи один з козацьких походів Івана Сірка на Крим (1675).

Сірко, вдершись до Криму через Сіваш і здобувши перемогу над „невірами“ в їхній-таки землі, захтів був ущасливити українських в'язнів та бранців, що перебували в Криму, і вивести їх назад до рідного краю, — мовляв, на поетично оспівані „тихі води, ясні зорі“. Було тих бранців, „мужеска полу и женска“, 7000 люди *). І що ж вийшло? — Багато бранців, аж 3000, себто щось понад 40% так і не захтіли того Сіркового раю: „изволили лутше до Криму вернутися, нежели въ землю християнскую простовати“. Бо їм, казали, було вже добре і в Криму, де вони вже мали „свои осѣдлиска и господарства“, де їм очевидячки

*) Ясно, що 7000 — то була лиш невеличка частина всіх тих українських бранців, котрі жили в Криму. Шістдесятма роками пізніш російський фельдмаршал Мініх, готуючися до походу на Крим (1735), писав до імператриці Ганни Йванівни: „Если крымская экспедиция окончится благополучно, то плѣнныхъ христіанъ, которыхъ тамъ считаютъ до 20.000 семействъ, куда прикажете отвозить для поселенія?“ Див. цей Мініхів лист у С. Соловйова „Історія Росії“, т. XX (М. 1870), розд. 2, ст. 91.

краще жилося, ніж під польською або під московською владою. Сірко попереду не хотів вірити, щоб бусурманська неволя була для них так сильно смачніша, ніж життя на Україні; а як побачив, що воно таки так, то загадав своїм козакам порубати й постріляти геть-усіх тих бідолашних своїх земляків, що одмовилися од щастя знов жити в краю християнським і покинути землю-неволю бусурманську.

З літописного оповідання видно, що частина з тих нерозкаяних бранців були „туми“, тоб-то метіси, що вже й народилися в Криму; вони — каже літописець — були не охрищені, і можна гадати, що батьки-татари їх не тільки не охристили, ба навіть виховали їх у своїй мусулманській вірі. А чи попереходили на іслам усі інші з тих українських бранців — цього з Величкового оповідання не тільки не видно, ба навпаки виразно у нього сказано, що це були християни. В такому факті не було нічого дивного. З інших джерел ми маємо точні звістки, що не-татари в Криму навіть не наvertsаються до віри Мохаммедової могли собі жити спокійнісінько і віру свою явно визнавати. Вистачить нагадати той відомий факт (засвідчений у самовидця Манштейна), що, коли Мініх вдерся в Бахче-сарай і спалив його (1736), то виявилось тоді, що на 2000 бахчесарайських домів ціла третина належала християнам, православним грекам; вони-православні і свою церкву там, у ханській столиці, мали. Ще ж була тоді в Бахче-сарай і католицька єзуїтська місія, із своєю безперечно суторелігійною бібліотекою; „но такъ какъ іезуитская миссія была принуждена слѣдовать за ханомъ, то и домъ и библиотека ея такъ же мало были пощажены, какъ и всѣ другіе дома“ *). Отже не в мусулманах-татарах знайшла християнська католицька місія своїх ворогів, а в християнах, тільки православних.

Трагічна подія, за яку оповідає Самійло Величко, вона дуже відома серед широкої української читальницької публіки, бо кримський похід Івана Сірка 1675 р., лиш не називаючи Величкового ім'я, сильно спопуляризувала українська белетристика. Не завадить однак навести тут Величкове оповідання в оригіналі, викинувши з нього тільки чисто-бойові подробиці.

О войнѣ Сѣрковой на Крымѣ **).

Прилагается же зде и тое, же Сѣрко Атаманъ Кошовій войска Низового Запорожскаго, того-жъ року 1675, мѣсяца іюля числѣ послѣднихъ, повернувши отъ Дорошенка зъ Чигирина до Сѣчи Запорожской, а созвавши на кошъ зъ близшихъ и далшихъ вѣтокъ и рѣчокъ полевихъ товариство Запорожское, предложилъ имъ въ радѣ главной на кошу ~~свое~~ намѣреніе — о отмщеніи Хану и всему Криму прошлозимной

*) Записки Манштейна о Россіи 1727-1744. Переводъ съ французскаго, съ подлинной рукописи Манштейна. Спб. 1875, гл. VII, ст. 84 (Видання „Русской Старины“).

**) Лѣтопись событій въ Югозападной Россіи въ XVII вѣкѣ, составилъ Самоилъ Величко, бывшій канцеляристъ Канцеляріи войска Запорожскаго 1720. Т. II, Кіевъ 1851, ст. 372-377 (Видання „Временной Комиссіи для разбора древнихъ актовъ“).

своей и всего войска Низового турбацѣи, зневаги и шкоди; же Ханъ зъ янчарами Турецкими пришедши ночью и втиснувшись по злодѣйску въ Сѣчь Запорозскую, хотѣлъ оную зруиновати и все войско Низовое въ ней бывшее вигубыти и въ полонъ забрати.

До которого намѣренія его все войско охочо призволилося...

...Зоставивши при себѣ виборнѣйшихъ молодцовъ три чили чтирѣ тисячѣ, и оставшися зъ ними внутрѣ Крима надъ Сивашемъ, у переправи, прочее все войско при добрихъ своихъ вождахъ, Кримскихъ осѣдлостей и мѣсць добре свѣдомихъ, отправилъ во весь Кримъ, приказавши вождомъ тимъ увесь Кримъ несчадне струснути, ему приразитъся, и пятого дня къ себѣ до переправи Сивашской повернути. Тое просто войско вѣтроногими конми своими внутрѣ селеній Кримскихъ нечаянно вшедши, и по совѣту на килко частей роздѣлившися, весь Кримъ собою наполнили и засѣяли, огнемъ и мечемъ оній плюндруючи, Козлова, Карасева, Бакцисаря столици Ханской и иннихъ городовъ Кримскихъ коснувшись ¹⁾, и превеликіе имъ бѣди и разоренія въ ихъ селеніяхъ нанесши. Ханъ теде зъ султанами и мурзами Кримскими о такой фуріи и несподѣваннихъ а недишкретнихъ въ Криму гостяхъ увѣдомившися, чимъ найскорѣй зъ Бакцѣсаря, и то заледво, зо всѣми начальниками Кримскими вихопился и угонзнулъ въ гори Кримскіе, до которого и иншіи отъ оружія Запорожского спасшіся Татаре, а иншіи до городовъ крѣпкихъ поутѣкали; третіи зась оружіемъ браннимъ по селахъ и поляхъ Кримскихъ трупомъ zostали положенни...

А [войско козацкое] около долини Чорной и Качкаровъ всѣ поля и паствиска скотинніе Кримскіе струснувши и многіе череди скотинніе и ватаги овечіе зъ Татарами при нихъ бывшими себѣ загорнувши, рушило угору Днѣпра до Сѣчи своєї, маючи у себе множество всякой здобычи Кримской, и ясиру Татарского зъ христіянами въ невольѣ Кримской бывшими тринадцати тисячѣ. Отдалившися теде Сѣрко со всѣмъ войскомъ и користми отъ Криму у миль килконадцять, и станувши нѣгдѣсь въ приличномъ мѣсць на попасъ полудневій, велѣлъ однимъ Козакамъ подостатку каши варити, жебы дль ихъ и для ясиру могло стати онои, а другимъ велѣлъ ясиръ на двѣ разлучити, христіянь особно, а бѣсурманъ особно. Которихъ гди розлучено, теде бѣсурманъ всѣхъ велѣлъ повязати, а христіянь (которихъ мужеска полу и женска 7 тисячъ было) ²⁾ пробуючи, самъ Сѣрко сказаль къ нимъ такое слово: „Хто хочеть, идѣте зъ нами на Русь, а хто не хочеть — вертайтеся до Криму“. Якое слово Сѣрково христіяне и туми ³⁾ зъ христіянь въ Кримъ родившіися почувши, изволили едни зъ нихъ, а именно три тисячи, лутше до Криму вернутися, нежели въ землю християнскую простояти, а другая, чтирѣ тисячѣ, на Украину въ землю свою возжелали. Которихъ всѣхъ Сѣрко велѣвши покормити, еднихъ оставилъ при себѣ, а другихъ

¹⁾ Козловъ — Евпаторія, Карасевъ — Кара-су.

²⁾ Пор. вище примітку на ст. 14. ³⁾ Див. ст. 15.

отпустилъ въ Кримъ; а при отпуску гди спиталь ихъ — для чоґобы до Криму квапилися, отповѣдили, ижъ тамъ въ Криму имѣють уже свои осѣдлица и господарства, и для того тамъ лутше себѣ желяють жыти, нежели въ Русѣ ничего своего неимуши.

Отпустивши теѣ Сърко онихъ людей до Криму, еще нецале вѣрилъ, жебы они конечне пошли въ Кримъ, но надѣяся, что вернутся на Русь. И возшедши на могилу тамъ бывшую, смотрѣлъ на нихъ потоль, поколь не стало ихъ видно. А гди увидѣлъ непремѣнное ихъ въ Кримъ устремленіе, тогда заразъ тысячи Козакамъ молодимъ велѣлъ на-конь всѣсти, и догнавши всѣхъ безъ жадного пощадѣнія на голову вибити и вирубати, маючи и самъ втропи за ними поехати и досмотрѣтися: если по его станется приказу? Ти прето Козаки такій ординанць отъ Сърка одержавши, а людей помененихъ догнавши, здѣлали подлудь того ординанцу такъ, что и одной душѣ въ живихъ не оставили. Мало зась погодивши, и самъ Сърко на коня всѣвъ и скочивъ туда, где его ординанць совершался skutкомъ. А тамъ прибѣгши и доветвореніе волѣ своей увидѣвши, подяковалъ Козакамъ въ томъ трудившимся, а до мертвихъ труповъ вимовиль такіе слова: „Простѣте насъ братія, а сами спѣте тутъ до страшного суду Господня, нежели бысте мѣли въ Криму между бѣсурманами размножатися на наши христіянскіи молодецкіи головы, а на свою вѣчную безъ крещенія погибель“.

По виреченю тихъ словъ, заразъ Сърко повернувши назадъ до войска, рушилъ совсѣмъ съ того становиска въ путь свой. А зближившия до Сѣчи, все войско свое здобычами и користми Кримскими подуванилъ. Прибывши тежъ въ Сѣчь Запорожскую, первѣе отдалъ хвалу Богу, Всесилному Помощнику своему, и молебное Пресвятой Дѣви Богородици со всѣмъ войскомъ благодарствіе; потомъ зъ скотовъ и овецъ Кримскихъ (якихъ всѣхъ было до осмнадцати тысячъ) на всѣ куренѣ сѣчовіе доволную учинивши башловку *), учинилъ заразъ и енералній со всѣмъ войскомъ въ Сѣчи банкетъ, которій онъ и войско по всѣхъ куреняхъ чрезъ два днѣ отправуючи, зъ непрестаннихъ арматнихъ и мушкетнихъ тѣшился громовъ. Потимъ войско въ рѣчки и вѣтки розѣхалося. А ясирь христіянскій зъ Криму визволенній отпущенъ зъ Сѣчи зъ новопокрещенними въ Сѣчи бѣсурманами (якихъ мужеска полу и женска было полтори тисячи) — въ Малую Росію.

Принадібно зробимо увагу. Не тільки спеціалістові-антропологові, ба й першому-ліпшому туристові часом одразу буває видко величезну схожість антропологічного типа багатьох теперішніх татар-кримчаків та українців. З першого погляду иноді не можна буває й розпізнати, чи татарин-кримчак перед вами, чи українець. Такі оповідання, як оце, що наведено з Самійла Величка про масове потатарення українців у Криму, вимовно поясняють і факт антропологічної схожості.

А. Кр.

*) „Баш“ значить голова, а „башлы“ — те, що належить голові. Спеціаліш так звалася нагорода головним людям, чи головним героям бою.

КОСТЯНТИН ХАРЛАМПОВИЧ.

Листування запорозьких козаків із султаном *).

I.

Так зване листування запорозців з турецьким султаном, — воно надхнуло І. Є. Репіна намалювати славнозвісний образ („Запорозці пишуть листа до султана“), — відоме нам із багатьох списків. Друком, мабуть чи не вперше, його оголосив року 1869 Андрій Попов, із хронографа 1696 р. ¹⁾. Року 1872 це листування знову надруковано в „Русской Старинѣ“ за декількома списками, що перебували у приватних осіб, і ще за одним, який видобуто з паперів „Московского Архива“ ²⁾. Трохи згодом, у тому-ж-таки журналі д. Симоновський надрукував: „Отвѣтъ запорожцевъ турецькому султану“, з пам'яті, у такій редакції, яку він чув був за дитячих літ од своєї бабки, що жила на Чернігівщині ³⁾. Року 1895 Д. І. Еварницький подав текст того листування, не зазначивши джерела, тільки покликаючись на його копії, що зберігаються „у многихъ любителей южно-русской старины“ ⁴⁾. Попало цеє листування і до „Історії України-Руси“ Миколи Аркаса (1908, Спб. 248-249).

У „Лѣтописи Екатеринославской Ученой Архивной Комиссии“ VII (1911), 113 і д. надруковано султанову грамоту до запорозьких козаків і їхню відповідь у двох редакціях, із трьох списків одшуканих на Катеринославщині у приватних осіб... Нарешті „Отвѣтъ запорожскихъ козаковъ султану Махмуду“ знаходимо в „Элементарномъ курсѣ русской исторіи“ К. І. Добриніна ⁵⁾, як бачиться, в редакції, надрукованій у Д. І. Еварницького ⁶⁾.

Хоч варіанти і того і того документа султанової грамоти і козацької відповіді, у зазначених виданнях, дозволяють казати про різні ізводи та редакції, то самий зміст листування надто вже простий. У листі турецького султана трохи чи не найважливіша річ це — гучне и пишне титу-

*) Друковано в IV книжці „Записок“.

¹⁾ „Изборникъ славянскихъ и русскихъ повѣстей и статей, внесенныхъ въ хронографы русской редакціи“, 455-456.

²⁾ „Русская Старина“, т. VI, 450.

³⁾ „Русская Старина“, т. VI, 701.

⁴⁾ „Исторія запорожскихъ козаковъ“ II (Спб. 1895), 518, порівн. 517.

⁵⁾ Вид. 4 (М. 1912), прим. 130.

⁶⁾ Зрештою є деякі одхилення од того тексту, що його оголосив Еварницький, переважно орфографічні. Одне слово тут пропущено („Кобыляча с...а“), а вставлено імення султана „Махмуда“ в адресу „Отвѣта“.

лування, куди входять назви царств турецького, грецького, македонського, вавилонського, єрусалимського, асирійського, олександрійського, вірменського, ба навіть „усього світу“, а також споріднення з богом та ще згадка про особливі відносини до мусулман і християн. Найнезначніше місце в грамоті забирає коротка й енергійно висловлена султанська вимога, нехай запорозці піддадуться султанові з усеньким людом. Це коротчий ізвод, що його видав А. Попов („Изборн.“, 455), і знаходиться він у декількох рукописах, напр. в Анатоліївському збірнику кол. Казанської Духовної Академії. Подарував його р. 1916 до академічної бібліотеки останній ректор Академії еп. Анатолій Грисюк; л. 80)¹⁾.

У другому ізводі число титулів збільшено. Додано „братъ солнца и луны“, „необыкновенный рыцарь“, „попечитель бога самого“. У другій частині додано вимогу, нехай вони його, султана, не турбують своїми наскоками. Другий ізвод подано в „Рус. Стар.“ 1872 (VI, 450), „Лѣтописи Екатеринославской Ученой Архивной Комиссии“ VII та в Миколи Аркаса (248).

У другому ізводі зустрічаємо й імення султана, що ніби мав скласти тую грамоту. Це Махмет IV („Рус. Стар.“ VI, 450; „Лѣтоп. Екатериносл. Арх. Ком.“ VII. 113) або Ахмет III („Лѣтоп. Екатерин. Архивн. Комиссии“ VII. 115).

Що-до хронологічної дати, то списки першого ізводу датуються звичайно 7 липня 1678 року. В списках другого ізводу позначено: 1680 року („Рус. Стар.“ VI, 450), а це підходить до часу панування Мехеммеда IV (1648-1687 р.), тільки-ж не Ахмеда III (1703-1720).

Нарешті, перший ізвод вирізняється ще й згадкою про м. Чигирин, куди султан пише свою грамоту.

Запорозький одпис дійшов до нас теж у двох ізводах. Обидва вони повні нестерпучої лайки на султанову адресу. Кожен титул його пере-кручено навиворіт і наділяється лайливим епітетом: «син турецького султана» обернулося в «син проклятого султана», із «цесаря вавилонського» зробилося «вавилонський кухар», з «короля олександрійського» «олександрійський свинопас», із «божого внука» «внук адов», то-що. На султанову вимогу нехай вони піддадуться, іде рішуча відповідь: не піддамося й битимеся з тобою.

Обидва ізводи цього документу мають одміну найперше в мові: слов'яно-руська в першому і українська в другому. Далі одміна полягає в тому, що другий ізвод поширшав, і це річ зрозуміла, бо він є відповідь на ширший текст султанового листа. Трапляється він у тих самих рукописах і списках, що й лист. Кожна теза султанського листа викликає

¹⁾ Вперше використано цей цікавий збірник у статті „Вѣдомости Московскаго государства“ (1702 р.), — „Извѣстія Отдѣленія Русскаго Языка и Словесн. Рос. Академіи Наукъ“ 1918, I. II. Загальний зміст збірника, складеного за першої половини XVIII стол. — стакій: копії з російських курантів і „Вѣдомостей Московскаго Государства“ і друковані примірники цих журналів за різні роки, апокрифічне листування європейських імператорів, і нарешті скількись літературних оповіданнів.

антитезу в запорозькому одписі. Як султан узиває себе не аби-яким лицарем, що його ніхто не переможе, йому іронічно одказують: „Який ти в чорта лицар! що чорт вис..ає, ти й твое військo пожирає!“

Перший ізвод для одпису, так само як і для султанової грамоти, одзначається ще одним власним ім'ям — Чигирин, бо звідтіть ніби козаки одписували. Дати немає, але її можна визначити з одного боку датою султанової грамоти (1678), а з другого боку натяком на захоплення турками Кам'янця-Подільського, а це сталося року 1672, і це зазначив уже Костомаров ¹⁾.

Перший ізвод козацької відповіді подано в хронографі 1696 року і видав його А. Попов („Изборникъ“, 456). В *Анатолійському* збірникові (л. 80 об.) зустрічаються такі варіації, які виявляють декотру неточність даного ізводу у списку хронографа. Наприклад, замість „бронника“ в хронографі — у ньому „бразникъ“, замість „Каменца-Подольного“ — „Каменца-Подольскаго“, замість незрозумілого „равень смуту“ — „равень естъ скоту“.

Другий ізвод має своєю чергою дві редакції.

Одну подано в „Русской Старинѣ“ (VI, 450-1), у Добриніна і в Мик. Аркаса. Тут „братъ солнца и луны“ взивається „самого чорта братомъ и товарищемъ и люципера секретаремъ“. Дається відповідний одпис і на решту титулів султанових, напр. „Македонскій колесникъ, армянська свиня, татарскій сагайдакъ“. Та що більше цього: до речи, а то й не до речи бува подавано усякі такі лайливі вирази, що жаднісінького не мають відношення до титулів султанових: „свиняча морда; рѣзницька собака; нехрещений лобъ“, то-що. Відповідь на вимогу піддатися уміщено ближче до початку, і таким чином розірвано оте навиворіт пере-кручене титулування. Відповідь ця така: козаки туркам не піддадуться, а битимуться з ними землею й водою.

У *другій* редакції цього другого ізводу порядок думок відповіді пристосовано до султанової грамоти: спершу йдуть репліки на кожен його титул, причому і тут є особливості, як „лютеранська попруга“ ²⁾, а потім — рішення битися до-краю. Два списки цієї другої редакції не зовсім збігаються. Надруковано їх у „Лѣтописи Екатерин. Ученой Архивн. Комиссії“, VII, 113 — 114 та 115 — 116. Назвемо їх *a* і *b*.

Обидві редакції закінчуються майже однаково: „так відповідають тобі козаки“. Далі йде дата; її я подаю в пристойнішому вигляді, отак, як її надруковано в підручнику Добриніна: „числа не знаємъ, бо календаря не маємъ, місяць у неби, годъ у книзи, а день такій у насъ, якъ и у васъ — поцилуй за те ось-куди насъ“. Проте до оцієї невиразної хронологічної дати, в двох списках другої редакції, додано точне зазначення часу — в *b*) — 1600 р., а в *a*) — 1639 року 15-го червня, хоч *b*) це відповідь Ахметові III, який панував уже аж на початку XVIII ст.

¹⁾ „Русская Старина“ VI, 451.

²⁾ Попруга — ремінь, щоб прикріплювати сідло. В іншому списку: „лютеранський потуга“ — тоб-то сила, захист,

Другий ізвод одрізняється від першого не тільки цією датою, а ще й підписом (його в списках першого ізводу немає): „Кошовый атаманъ Захарченко со всимъ кошомъ запорозьскимъ“ („Русская Старина“), або „Кошевой атаманъ Иванъ Сирко со всимъ кошомъ запорожскимъ“¹⁾). У списках другої редакції другого ізводу без імення: „Запорозьского (низового) війска кошовый с товариствомъ“.

Імення кошових отаманів ніби-то збільшують реальний зміст і фактичну правдивість другого ізводу, який так само, як і перший, дає вказівки на те, що листи написано близько до 1672 року. У першій редакції ці вказівки полягають в епітетах: „Камінецькій катъ, Подольській злодіюка“, а в а) і б) — „Подольский катъ“.

II.

М. І. Костомаров, подавши року 1872 у „Русской Старинѣ“ свій список листа запорозців, писав був: „Трудно рѣшить, дѣйствительно ли былъ данъ такой отвѣтъ, или это измышление, но во всякомъ случаѣ старое, запорожское“ (VI, 451).

Що це вигадка — то про це в мене немає ніяких сумнівів, хоч де-хто, як підручник Добриніна, й дуже вірить в автентичність цього листування²⁾. Нижче я подам довід на те, що документи цієї підроблені. Що-до запорозького саме походження листування, то це ще в мене стоїть під запитанням.

Із двох ізводів листа козаків більше поширений — писано українською мовою, — чи не гадати, що він і є пізніший, перероблений на українському ґрунті? Що-до першого ізводу, то його так само, як і обидва листи султанові, написано правильною великоруською мовою, і я ладен навіть гадати, що з'явився він у Москві, в зв'язку з іншими, так само зфальшованими листами. До такого висновку дійшов я, ще не по-

¹⁾ Ще докладніше у Мик. Аркаса: „Кошовий отаман Іван Сірко з отаманнею і зо всім старшим і меншим Дніпро-Низовим війска запорожського товариством“ (249).

²⁾ На те, яка легковірна, не те що звичайна публіка, а навіть часом і журнали — до фальсифікатів у царині дипломатичних і юридичних актів, вказує випадок з наказом царя Олексія Михайловича про німців, датованим 1661 (1651) роком. Цього наказу з лайливими висловами на адресу німців-вихідців до Росії, який забороняє ставити німців на воевідства, надруковано вперше в „Русской Старинѣ“ 1871, III, 393. Хоч особа, яка подала цей документ, і видавала його за копію з оригінала, редакція надрукувала його як курйоз, не зазначаючи свого відношення до питання про його автентичність. Проте А. Гатцук у „Русскомъ Архивѣ“ 1871, 0249 — 0260, визнав лист за автентичний; до того він розповів і цікаву історію, як за царювання Павла I вийшло розпорядження вилучити цей наказ з усіх присутніх місць і як урядовці перше, ніж знищити його, вивчили попередку на пам'ять його текст, а згодом з пам'яті його й надруковано. Той-таки Гатцук тут-же зазначив, що за часів Олександра I хтось був поширив чутку, ніби-то наказ Олексія є зфальшований і що його можна вважати не більш як за пашквіль...

Зминуло багатько років, і наказ царя Олексія знову вийшов друком; знову на сторінках того-ж-таки поважного журналу („Русская Старина“ 1898, червень, 578). На цей раз преса відзначила апокрифічність цього жартливого наказу, і навіть вказано автора його І. Ф. Горбунова („Новое Время“). Що правда, це теж неправдиво: окрім того, що наказа

знайомившись з текстами тих інших підроблених листів, що їх видрукував А. Попов із хронографу 1696 р. (листи I-IX — „Изборникъ“, 448 — 458). Листи ці мене цілком переконали в правдивості моєї думки.

Ось ці листи: 1) „Посланіе отъ великаго государя царя и вел. князя Іоанна Васильевича всея Русіи самодержца къ Турскому Салтану“. 2) „Лѣта 7054-го г. посланіе Турскаго царя Салтана къ Московскому царю Івану Васильевичю всея Русіи“. 3) „Супротивно посланіе отъ царя Іоанна Васильевича къ Турскому царю Салтану“. 4) „Списокъ з грамоты какову писалъ Турской Царь къ Римскому цесарю Леопалдусу“. 5) „Списокъ съ цесарской грамоты каково писалъ къ Турскому Салтану“. 6) „Списокъ съ переводу польскаго письма, а въ Полшѣ переведено съ Турскаго писма и языка, каково писмо прислано отъ Турскаго царя къ Польскому королю, а Польской король тотъ переводъ прислалъ съ посломъ для совѣту къ вел. Государю къ Москвѣ“. 7) „Списокъ съ писма каковъ присланъ въ Чигиринъ къ Казакамъ отъ Турскаго Салтана Іюля въ 7 день 1678 году“. 8) „Отвѣтъ отъ казаковъ изъ Чигирина Салтану“. 9) „Посланіе Турскаго Салтана къ Польскому Королю“.

Андрій Попов не тільки познайомив російське суспільство з цими цікавими пам'ятками, але й спробував визначити час і мотиви їхнього повстання. Хоч перші три документи стосуються до XVI ст., тоб-то до часів Івана Грізного, та проте всі ці дев'ять документів складено, як він гадає, в самому кінці XVII ст., може навіть скількись лиш років перед складенням того списку хронографу 1696 р., до якого їх занесено. Андр. Попова в тому переконає їх стиль і зміст. А за привід скласти отії підроблені листи, скеровані проти турків, був найперше, як гадає Попов, отой споконвічний, історично вироблений на Русі погляд на турків, як на головних ворогів християнства й самої Русі. Отакий погляд у тодішніх освічених людях зміцнювали і літературні пам'ятки — всякі повісті про повоювання Царгороду і зруйнування слов'янських держав, і ті всякі віщування, що трапляються по наших рукописних збірниках XVII ст. До

цього не занесено було ні до одного з видань творів славнозвісного коміка, він відомий нам з копії ще початку XIX стол.

Після редактора „Русской Старини“, згаданого документа було оголошено в декількох виданнях „Маленькой христоматіи для взрослых“ відомого гоструна К. А. Скальковського (у 1904 р.). Складач цієї христоматії не зазначив, звідкіля він запозичив текст наказу, і не виявив свого відношення до питання про його автентичність. Пропустила це питання і критика. Але занявся тим М. П. Лихачов у спеціальній статті „Вымышленный указъ царя Алексѣя Михайловича“ (Спб. 1913. Відбиток з „Сборника статей въ честь Д. Ф. Кобеко“). Автор статті не розібрав це „вымышленное царское распоряженіе, нелѣпость содержания котораго совершенно очевидна“. Він тільки зазначає, що ця „неискусная имитация акта де-петровской Руси совершена задолго до И. Ф. Горбунова и оттого не носитъ характера простой шутки“. Автор зібрав чотири списки цього наказу: 1850 р., 1830 і початку XIX ст. Один з останніх 1814 р., До цього саме моменту Н. П. Лихачов і відносить появу цього наказу, прийнятого різним воюванням до німців: „которымъ тогда жилось такъ хорошо на Руси, что одияъ выдающийся русскій генералъ желалъ въ видѣ награды производства въ „нѣмцы““.

А проте, підчас війни з німцями в 1914 і дальших роках деякі російські історичні й неісторичні журнали знову надрукували зфальшованого цього наказу Олексія, як характерного ніби для німців і для відносин до них російського уряду часів Олексія Михайловича.

цього всього долучилася ще й російсько-турецька війна, що вибухла паприкінці царювання Олексія Михайловича і велася Росією у спілці з Польщею і Австрією. „Во время этой войны, слѣдовательно въ 70-хъ или 80-хъ годахъ XVII в., скорѣе всего могла придти на мысль русскому книжнику сочинить переписку съ султаномъ отъ лица главныхъ участниковъ въ борьбѣ съ нимъ. Что сочинитель прежде всего обратился къ старинѣ, къ Іоанну Грозному, и отъ его лица составилъ грамоты къ султану, это оправдывается славою Іоанна, его завоеваніями Казани и Астрахани, подвигами, производившими такое сильное впечатлѣніе и на современниковъ и на потомковъ. Можетъ-быть, впрочемъ, сочинитель съ особою цѣлюю починаеть свою переписку грамотами Грознаго. Турецкая война была не совсѣмъ счастлива для русскихъ, велась вяло, безъ рѣшительныхъ успѣховъ, и сочинитель счелъ за лучшее вмѣсто Алексѣя Михайловича или его слабого преемника Феодора Алексѣевича выставить представителемъ Руси грознаго царя Іоанна Васильевича“. Що-ж до решти грамот, то в них „единственнымъ представителемъ Руси остаются Чигиринскіе казаки, грамота которыхъ написана энергичнѣе и польскихъ отвѣтовъ султану и австрійскихъ“¹⁾).

В оцих міркуваннях А. Попова правдивий тільки факт зфальшування всіх надрукованих у нього грамот, та ще цілком природній — здогад про московське походження листування Грозного з султаном. Вже й розглядаючи кожну з цих грамот зокрема що-до її змісту, тону, форми, різноманітності дат — приходимо до думки про неавтентичність кожної з них зокрема. Ще ясніше це зфальшування виступає, як зрівняти їх одну з одною. Цікаво, поперше, те, що грамоти, які видав Попов, не випадково опинилися вкупі в хронографі 1696 р., — ми бачимо їх мало не в такому самому сполученні і в інших рукописах. В музеї „Русского Археологического Общества“ в Збірнику ч. 43 (за описом Д. Прозоровського) уміщено ч. ч. 5, 2, 6, 9 і окрім того — „Подлинный списокъ зъ бесчестного и богомерзского листа, которой турецкой султанъ Магометъ писалъ и присылалъ къ немецкимъ владетелемъ и всемъ христианскимъ людемъ в нынешнемъ 1663 году“. В Анатоліівському збірнику є ч. ч. 4, 5, 6 (у новій редакції) і окрім того — „Списокъ епистолия султана Турскаго къ Цезарю римскому и королю польскому“.

Далі виявляється, що саме з отих листів взято й титули в листі султановім до запорозців, сама суть вимог, бундючний тон у султана і лайливий характер запорозьких одповідей. Так, коли торкнутися титула султанового, то вже в ч. 2 ми зустрічаємо „надъ царьми царь“, „надъ князми князь“, „стражь гроба Господня“, а в ч. 4 „сынъ Божій“, „монарха турецкій, греческій и македонскій, царь арменской, Великаго и Малаго Египта, царь всея вселенная“, „земного рая стражь и хранитель гроба Господня“, „государь всѣхъ государей“, „царь всѣхъ царей“, „древа жизни начальникъ“; у ч. 6: — „внукъ божій“, „царь непобѣдимый“, „король александрійскій“, „надежда потѣшения бусурманского“...

¹⁾ „Обзоръ хронографовъ русской редакци“ II (1869), 228 - - 229.

III.

Доводити неавтентичність усіх тих листів, які надрукував Андрій Попов, і які були зразком і для нашого листування, не доводиться: вона ясна сама собою. Але мені гадається, що вони старішого, аніж гадав був видавець, походження, і до того не російського.

Шоста зфальшована грамота із надрукованих у Попова має назву: „Списокъ съ перевода Польскаго письма, а въ Полшѣ переведено съ Турскаго писма и языка, каково писмо прислано отъ Турскаго царя къ Польскому королю, а Польской король прислалъ съ посломъ для совѣту къ великому Государю къ Москвѣ“ ¹⁾. Листи, що вміщені в Анатолієвському збірникові, видають і себе за переклад з турецької мови на польську і мабуть на німецьку (ч. 75 і 75 об.). Ще ясніше вказано на тії шляхи, якими попадали до нас отакі грамоти, у списку листа ч. 9, надрукованому в „Костромской Старинѣ“ з отаким заголовком: „Отказная грамота Турска царя, какъ ево королевскому величеству въ Полшу съ посломъ прислана, а переведена сперва съ турскаго языка въ полскую рѣчь, а съ полской въ немецкую рѣчь“ ²⁾. А список Археологічного Товариства до цього додає: „а изъ немецкой въ нашу словенскую рѣчь“ ³⁾.

И отакі заяви — це не є цілковита вигадка. Справді-бо, ці листи прийшли до нас здебільша із-за кордону. У курантах 1621 р., серед новин політичного характеру, вміщено статейку про листування турецького султана з королем польським: „Изъ Гданска города въ грамотахъ пишутъ, что Турской царь къ Польскому королю такову отказную грамоту прислалъ: Мы, салтанъ, пресвѣтлѣйшій и неодолимый, сильный царь и ангиль Божій“ і т. д. В цій грамоті султан дивується, що король, не боючися його великої сили, надумався з своїми королевичатами піти проти нього і, без будь-якої вини й причини, почав воювати його підданців у султанському царстві — державі Московській. Султан загрожує не тільки Краків, але й „всѣ стольные города и места“ польського короля з землею зрівняти, бо він не боїться „боговъ“ королівських, і хоче його святих в плуги позапрягати і ними „взорать тѣ пустые земли Булгару и Юдѣю“. На ознаку, що війна розпочинається вже, султан із свого боку посилає криву шаблюку ⁴⁾. За неавтентичність цього найдавнішого у нас перекладу листа з серії зфальшованих, промовляє вже хоч-би віднесення автором-султаном Московської землі до своїх володінь...

¹⁾ „Изборникъ“ 554-555. Але в спискові Археологічного Товариства сказано: „Переводъ съ немецкаго письма, октября 1 числа. Переведено в нынѣшнемъ 178 (1669) году октября в 24 день“ (Прозоровский 66-67).

²⁾ „Костромская Старина. Сборникъ, издаваемый Костромской Ученой Архивною Комиссією“. Выпускъ лучшій (1894 Кострома). Додаток, стор. 45-60 (із збірника Богородницько-Грицького Манастиря). Id. Уварова рук. ч. 1844 (XVII ст.).

³⁾ Сборникъ № 43, л. л. 22-25.

⁴⁾ А. Шлосбергъ, „Начало періодической печати въ Россіи“ — „Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія“, ч. XXXV (Нової серії — 1916 р.) 92 — 93.

Лист цей — особливої редакції і не збігається ані з 6, ані з 9 ч. ч. Андрія Попова. Не скидається він і на султанового листа до польського короля, що датовано 7 березня 1637 р. ¹⁾. Нарешті не збігається він і з листом-відповіддю царя турецького Османа до короля Сигізмунда III з року 1620, занесеного разом з „листомъ королевскимъ“ до Переяславської хроніки, написаної року 1636 ²⁾.

Той факт, що мало не рівночасно списки султанової грамоти до польського короля стають відомі і в Гданську і в Переяславі під Київом, править за вказівку на місце первісного походження і поширення отаких фальсифікатів, а саме на Польщу.

Не знаючи докладно часу, коли з'явилися перші такі листи, ані автора їх, я не візьмуся визначувати мотиви складення їх. Але коли мотивом була авторська пиха, то складач, безумовно, досяг мети: перші ці спроби мали такий успіх, що поширилися в різних редакціях навіть по інших державах, а потім їх почали наслідувати.

Можлива річ, що в тій самій Польщі, а може й у Німеччині, склали листування султана з імператором Леопольдом (1637-1657) ³⁾, яке теж перейшло до Росії (у Попова ч. ч. 4 і 5) і очевидно теж через Посольський „Приказ“. Наведений у „Запискахъ Желябужскаго“ лист „Турского султана к цысарю Леопанору (Леопольду)“, позначено, як скопійований у „Государственномъ Посольскомъ Приказѣ“ ⁴⁾.

Нарешті десь складено ще невідому в друку „Епистолию султана турскаго къ цесарю римскому и королю польскому“ (!), що має в собі недоречностей і в адресі і в титулі султановому, ба навіть у його іменні („Мамагемъ“), і в змісті, і в статистичних даних про величину Царгороду і число вулиць у ньому, божниць, шкіл, заїздних дворів і базарів торгових, царських конюшень, фонтанів водяних, милярень торговельних, млинів і, нарешті, корчом ⁵⁾.

Перейти на російський ґрунт і при ще питися тут такі твори могли тим легше, що тут були й оригінальні листи такого змісту. Це два листи до турського султана від Іоанна Грізного і один лист-відповідь про внесення виходової данини за 12 років з загрозою, що в разі відмови султан сплюндрує руські землі (А. Попов, ч. ч. 1 — 3) ⁶⁾. Так само

¹⁾ „Костромская Старина“ III, додаток 45 і д.

²⁾ „Лѣтопись Самоила Величка“, I (Київ. 1848), додаток 3-5.

³⁾ У списку Археологічного Товариства ч. 43, я. л. 11 — 13, датоване воно 1663 р. (Прозоровський, 66 - 67). Перекладено його в Москві 1669 р. Роком 1663 датовано також і грамоту султана Мехеммеда до німецьких володарів і всіх християнських людей (25 об — 27).

⁴⁾ „Записки Желябужскаго“ (Спб., 1840) 84-87.

⁵⁾ „Анатолевській Сборникъ Казанской Духовн. Академіи“ 78. Ця статистика нагадує „Краткое сказаніе“ середини XVII ст. „О Египтъ градѣ“, в якому 14000 „мезгитей“ з сотнею стовпів кам'яних в кожній, 14000 вулиць по 30000 дворів на кожній, 14000 лазень (Археолог. Т-ва рукопис ч. 34 — Прозоровський, 55).

⁶⁾ Окрім хронографа 1696 р., вигадане листування між турецьким султаном і православним московським царем зустрічається і в інших рукописах („Сборникъ Археогр. Комисіи“, XVII в. ч. 43) в описі Прозоровськ. л. 15. Публічн. Бібліотека Q IV, 414 (XVIII ст.) л. 191; Погод. ч. 1570 (XVII ст.) л. 173 об. — 178 об. та ч. 1573 (XVII) л. 19 — 24 об.; звідомлення за 1893 р. 116 — 117.

мабуть російського походження могло б бути й „Посланіє Александра Македонского къ русскимъ княземъ“, що його витяг А. Попов із хронографа 1679 р. („Изборникъ“ 443). Для лайливого і ущипливого обміну думками поміж кореспондентами, за зразок могло стати класичне листування Андрія Курбського з Грізним. Не дурно-ж в одному збірнику одне з посланнів кн. Андрія Михайловича до царя Івана Васильовича уміщено поміж листами турецького султана до Грізного і до польського короля ¹⁾).

З другого боку, російські книжники, можлива річ й із дипломатичного відомства, встигли виявити себе й фабрикацією зфальшованих документів, таких як вигадані статейні списки посольств до турецького султана Мурата — Андрія Іщеїна (7078=1570) і до короля Максиміліяна і Захара Сугорського та Ж. Квашніна (1576, 1578 р.) ²⁾).

Через те здавалося б, можна було-б гадати, що в Москві, наслідуючи листування султана з польським і німецьким володарями, складено й листування його з запорозцями, звичайно, у першому його ізводі. За це промовляла б і російська мова цього ізводу і його беззмістовність, що є наслідок незнайомости автора-москвича з турецько-козацькими стосунками. Але проти отакого здогаду — напис на одному списку листування: „Перевод с листа полского писма“ ³⁾, і вміщення його в іншому списку серед звісток із польського життя ⁴⁾. Отож тра гадати, що Польща наділила нас і цими двома пам'ятками зфальшованої дипломатичної літератури.

IV.

Таким чином, без сумніву, зфальшовані — низка тих султанових листів до європейських володарів і їхні відповіді до султана, поруч яких по декотрих збірниках уміщено листування запорозьких козаків із султаном. Безсумнівний — і вплив як ідейний, так і в формі, вказаних листів на це листування. Але навіть у самому листуванні козаків із султаном маємо такі дані, що вказують на їх неавтентичність. Це передовсім його недипломатійний тон. Запорозці мали свою канцелярію з освіченими людьми, що дотримувалися встановлених форм дипломатичних зносин і навіть відмови на неприйнятливі вимоги прибиралися в цілком пристойні вирази ⁵⁾. А на образи козаки відповідали, звичайно, не грубіянськими листами, а короткими вдарями, молодецькими наскоками на Крим та на береги Чорного моря...

¹⁾ Археографічної Комісії ч. 43.

²⁾ „Вымышленные статейные списки“ (Памятники древней письменности XLI (1883) — Карамзін, „Исторія государства Россійскаго“, IX, прим. 442.

³⁾ Рукоп. музею Рос. Археол. Т-ва ч 204 (в описі Прозоровського). Тут маємо султанове послання до Чигирини з лайливим листом козаків 1678 р.

⁴⁾ Рос. Археол. Т-ва ч. 43 (Прозоровський, 68).

⁵⁾ Зразки дипломатичного листування запорозців оголосив Бодяньський, у „Чтеніяхъ Московскаго О-ва исторіи и древностей Россіи“, рік III (1877 — 8), ч. I. Листування і інші папери шведського короля Карла XII, польського Станислава Лещинського, татарського хана, турецького султана, генерального писаря Ф. Орлика і київського воєводи Йосипа Потоцького. З листи кошових отаманів до шведських королів, див. ще в „Кіевск. Старинъ“ 1899, I.

Далі, проти автентичности промовляє і різноманітність ізводів та редакцій з неоднаковими датами листів, що розходяться трохи не на ціле століття. Очевидячки, вже переписувачі XVII-XVIII ст. почували неймовірність такого обміну компліментами поміж султаном та козаками, тому вони й намагалися надати листуванню більше реальних рис, перемінюючи роки і вносячи відоміші імення султана, чи кошового отамана. В більшості списків зовсім імень немає. У деяких фігурує Магомед IV (або Мумагед), в одному Ахмет II.. Більшість відомих списків підписано „кошовим отаманом“ чи просто „отаманом з товариством“, а в деяких додано й імення отамана — Івана Сірка. Це був мало не найславнозвісний кошовий отаман, обирали його на цю посаду багато разів, і пробув він отаманом мало не 15 років (1659 — 1660, 1663 — 1668, 1673 — 1680), а відомо, що кошового, звичайно, обирали на один рік ¹⁾. Але зате ми зовсім не знаємо отамана Захарченка, що виступає в списку Костомарова ²⁾. Його зовсім не зазначає ані Скальковський у цитованій праці, ані Рігельман в „Історії о козакахъ запорожскихъ“ (М. 1847), ані Еварницький ³⁾

Нарешті теє місце, звідкіля писали козаки,—у списках першого ізводу, на мій погляд старшого, воно названо, — це Чигирин. Але-ж Чигирин з 1649 року — це столиця гетьманів українських, а не резиденція кошових отаманів. Як гетьманська столиця, Чигирин міг бути добре відомий, але, здається, що тільки десь далеко од України можна було поплутати гетьманську резиденцію з кошем запорозьких козаків..

V.

Залишається ще сказати про походження другого ізводу листування. Коли перший ізвод з'явився в Польщі, то другий, український ізвод вийшов з України, де й поширився в безлічі списків і розбивсь на дві редакції. За це промовляють мова другого ізводу, усунення таких недоречностей як Чигирин, додання підпису запорозького отамана з іменням, чи й без імення, та — перли українського гумору.

VI.

Таким чином, хоч і зфальшоване, „листування запорозців з султаном“ є цікавий історично-літературний факт, — цікавий і своїм походженням, і звязком з іншими подібними до нього документами, і дальшою своєю долею, і нарешті образом Репіна..

¹⁾ Скальковській, „Історія Новой Сѣчи или послѣдняго коша запорожскаго“ (Одеса 1841).

²⁾ „Русская Старина“ VI, 451.

³⁾ Д. І. Еварницький пристосовує „згідно з переказом“ згадане листування до часу сразу після розгрому Сірком Кримської орди, з яким звязано автентичний лист Сірка до Кримського хана (23 вересня 1675 р.) і — збільшення зненависти до запорозців. Перше ніж рушити своїм військом на Січ, султан Мехеммед IV послав листовну вимогу, нехай козаки йому піддадуться, на яку запорозці й відповіли оцим курйозним листом. Сам Еварницький припускає апокрифічність султанового листа („можегь быть мнимаго“), але визнає „полное согласие переписки съ духомъ запорожскихъ казаковъ“. Історія Запорож. казаковъ, II, 517 Пор. Аркас: „Ці листи може й вигадані, але вигадані дуже влучно“ (249).

ДОДАТКИ I-III¹⁾.

I. Списокъ с листа салтана турецкого, писанного в Чигирин х казаком 7-го іюля в 3-й день²⁾.

Салтанъ, сынъ салтана турецкого, цысарь турецкой, греческой, макидонской³⁾, вавилонской, іерусалимской, паша ассирійской, великого і малого Египта король александрійской, арменской⁴⁾ і всѣхъ на свете обитающихъ, князь над князи⁵⁾, внукъ Божій, храброй воинъ, намѣстникъ⁶⁾ христианской⁷⁾, распятого Бога⁸⁾, господарь⁹⁾ великій, дѣдичъ на земли, надеждо, утешение¹⁰⁾ христианома, скорбь і падение. Повелѣваемъ вамъ, чтобъ есте добровольно поддалися со¹¹⁾ всѣми людми.

II. К салтану отвѣтъ из Чигирина от казаковъ¹²⁾.

Салтанъ, сынъ проклятого салтана турецкого, товарищъ сатанинъ, бездны адовы, салтанъ турецкой, подножие греческое, поваръ вавилонской, бражникъ¹³⁾ іеросалимской, колесникъ ассирской¹⁴⁾, винокуръ великого с малого¹⁵⁾, свинопасъ александрійской, арчакъ¹⁶⁾ арменской, песь татарской живущій¹⁷⁾, проклятый аспидъ, похититель Каменца Подольского¹⁸⁾ і всѣхъ земныхъ подданой¹⁹⁾ шпыкъ і скаредъ і всего свѣта привидѣнье, турецкого уѣзда бусорманъ, равень естъ скоту²⁰⁾, клеветъ сатанинъ і всего сонмища, адовъ внукъ, проклятого сатаны гонецъ, распятого Бога врагъ і гонитель рабомъ его, надежда і утѣшение бусорманское, падение и скорбь ихъ же. Не поддадимся тебѣ, но битися съ тобою будемъ.

III. Списокъ Епистолия Султана Турскаго к цесарю римскому и королю полскому.

От превысоце царствующаго Бога на небеси (?) мы единъ токмо султан Мамагемъ в великой милости Богъ на земли, над всѣми велможнѣйшій непобѣдимый цесарь великоименитаго Вавилонa и нинивитцки иудейскій же и богатые Индѣи, цесарь киринейскій, аравитцкій, медцкій, александръскій, цесарь великого и малаго Египта, велможный въ титлах и гербахъ во Иудеи і въ Греции и избранстве арменскомъ уроженыи побѣдитель и цесарь іеросалимскій, цесарь надъ всѣми цесарми и королми і архикнязи по всей земли отъ востока солнца даже до запада, папа райскій, господарь и хранитель гроба распятого Христа, грозный бичъ и насилникъ христианские единъ великие господарь надъ всѣми господари и Богъ всеа земли.

¹⁾ У додатках I і II ми подаємо листування поміж султаном і козаками із списка Анатолійського збірника кол. Казанської Дух. Академії, л.л. 80 і об., і в III-м — з того-ж-таки збірника ніде ще не надруковану „Епистолию султана турецкаго к цесарю римскому и королю польскому“, л.л. 78—80. В увагах до своїх додатків I і II ми даємо варіанти із хронографа 1696 р. у виданні А. Попова („Изборникъ“, 455, 456).

²⁾ У А. Попова: Списокъ съ писма каковъ присланъ въ Чигиринъ къ Казакомъ отъ Турскаго Салтана Іюля въ 7 день 1678 году.

³⁾ Македонской. ⁴⁾ Армянской. ⁵⁾ князи. ⁶⁾ навітникъ. ⁷⁾ християнскій.

⁸⁾ хранитель распятого Бога. ⁹⁾ Государь. ¹⁰⁾ надежда и утѣшение бесерманское.

¹¹⁾ со—немае. ¹²⁾ Отвѣтъ отъ Казаковъ изъ Чигирина Салтану. ¹³⁾ бронникъ.

¹⁴⁾ Асирейскій. ¹⁵⁾ и малаго Египта. ¹⁶⁾ арчагъ, ¹⁷⁾ живущій — немає.

¹⁸⁾ Подольнаго. ¹⁹⁾ подданныхъ, ²⁰⁾ равень смуту.

Повелеваемъ тебѣ, цесарю во Ерманиі і кралеви польскому, и всѣмъ архикняземъ, папе, кардиналомъ, епископомъ и всему твоему причту, подъ виною разорения прине подданство вельможно(й) коруне нашей. То тебѣ і всей земли изволихомъ возвѣстити. Есть убо умышление наше с тобою тремнадцатми господарствы со всѣми народы силами нашими стат тысяща тысящъ і триста тысящъ конныхъ и пѣшихъ воиновъ. То есть сила наши великого монарха турецкого, каковы ни самъ ты, ни предки твои не имѣли, не видали, которую силу предъ столичнымъ своимъ градомъ Вѣднемъ узриши.

І какъ та сила наша столичный твой градъ і во всю твою землю завитають, в тотъ часъ дома и замки твои раззоривше и зжегше

А тебе самого и съ всѣми ж твоими способники и с помощники с ксролем полскимъ и с предреченными всѣми государствы с папою и со всѣми причетники твоими и со всѣми силами и сооружениемъ военнымъ положивше поливше кровию вашею пси наши накормивше і всю выпустивши землю лютейшею смертию какову можемъ выдумать злѣйшу на колъ живыхъ изъ живыхъ кожи драть и пороть впрягать под оружье в заточенье невозвратное засылать і на каторги в вѣчную муку і неволю отдавать будемъ.

И всѣхъ яко псовъ на сворехъ велможъ твоихъ въ свою землю вести станемъ, то непременно с велможнымъ нашимъ цесарскимъ словомъ крѣпко себѣ предложимъ и твой престолъ римскій со златою твоею коруною і с маломощнымъ скипетромъ въ подножие ногъ своихъ положить и тебе самого со всѣми велможами христианскими до основания разорити и лютымъ мучителемъ продати і весь родъ вашъ христианскій выкоренить.

То тебѣ, цесарю и кралеви полскому, сказати изволихомъ, чтобы нашего величества не ослушались и подножию нашему покорилися безо всякаго прекословия.

Писахомъ в преможнейшемъ нашемъ Граде в Византиі.

Который градъ предки наши сильною рукою у вашихъ предковъ взяли, мужи і жены и дѣти всѣхъ искоренили. Такъ и нынѣ тебѣ, цесарю въ Ерманиі и кралеви полскому і всѣмъ землямъ вашимъ на вѣчный позоръ и поругание ваше учинити умыслихъ.

79 об. Отъ рождения нашего 1444 г.

Отъ превысочайшаго же начала скипетра нашего 1-го году,

Имущеимъ въ положеніи своемъ,

ахъни мѣ улицъ,

ахъди божницъ,

ахънк училища грамотныхъ

у гостиныхъ дворовъ

рки базаровъ торговыхъ

и конюшенъ цесарскихъ

цз оонтин водяныхъ

корчемныхъ домовъ

мь мыленъ торговыхъ

хъ мелницъ

Великость града нашего въ стенахъ триста шестьдесятъ стадей.

МИКОЛА ЛЕВЧЕНКО.

Запорозький лист у літературній обробці Ст. Руданського.

В українському письменстві ми маємо і літературну віршовану обробку запорозького листа — її скомпонував 29 червня 1859 р. відомий український поет-подоляк Степан Руданський, під заголовком „Ахмет III і запорожці“¹⁾. Чи із народніх уст, чи з якогось бродячого писаного шпаргалля ознайомивсь поет з тим гумористичним листом, про це нічого певного сказати не можна. Заголовок „Ахмет III і запорожці“, де хоч і зовсім анахроністично, а все ж ніби з претенсією на історичну точність названо ім'я турецького султана: „Ахмет III“, та ще з порядковим його султанським номером „III“, — цей заголовок міг би натякати за джерело писане, а не усне, бо навряд щоб якийсь селянин міг держати в пам'яті-таки султанове ім'я й переказати його Руданському. Виходило б, що Руданський міг мати перед собою якусь прозаїчну писульку, — звичайно, коли тее „Ахмет III“ він не додав сам од себе, зачерпнувши цю „суто історичну“ звістку з дуже неглибокого джерела своїх власних знаттів про турецьку історію. А наскільки неглибокі були туркологічні знаття у Руданського, видно вже з того факта, що Ахмет III панував у 1700 роках, а Руданський любісінько почав своє віршування словами: „в літо тисяча шістьсоте“.

Опубліковано друком Руданського вірш у III томі львівського видання („editio princeps“) його „Творів“ (1897, ст. 136—139). Тут ми його подамо не за друкованим тим текстом, ба за автографом самого Руданського²⁾, не нівелюючи діалектичних особливостей його рідної подільської мови, не переробляючи їх на загально-літературний лад. Окрім того в примітках ми зазначимо, що трое крутеньких слів поетового рукопису замінено в друкованом виданні на евфемістичний лад.

Ахмет III і запорожці.

В літо тисяча шістьсоте,
В літо тее Боже
Прийшла грамота Ахмета
В наше Запороже:

„Я султан, син Магомета,
Внук Бога їдного,
Брат місяця-перекроя
І сонця самого.

¹⁾ Звичайно лист запорожців звязують з ім'ям не Ахмета III (1703—1730), ба Махмета IV (1648—1687).

²⁾ Автограф належить акад. А. Е. Кримському.

„Лицар сильний і могучий,
Краль над королями,
Воевода всего світа
І цар над царями.

„Цар столиці Цариграду
І цар Македону,
Греків, сербів, молдованів
І цар Вавилону.

„Цар Подолі і Галича
І славного Криму,
Цар Єгипту і Ораби
І цар Русалиму.

„Сторож гробу в Русалимі
І вашого Бога...
Християн увсіх на світі
Смуток і підмога.

„Кажу вам усім козакам
Мені передатись,
А як ні,— добра від мене
Вам не сподіватись!“

Того ж року запорожці
Грамоту читали
І до вражого Ахмета
От що написали:

„Ти, султане, чортів сину,
Люципира брате,
Внуку гаспида самого
І чорте рогатий!

„Місяць наш — тепер на небі,
День — той самий, що у вас.
За сим словом, вражі турки,
Поцілуйте десь там нас!“³⁾

„Такий рицару, що дідько
Тебе обкаляє¹⁾,
А все військо твоє тільки
Тее²⁾ пожирає.

„Стравнику ти цариградський!
Пивнику мак'донський!
Свине грецька, молдованьська,
Ковалю вав'лонський!

„Кате сербів і Подолі,
Папуго ти кримська!
Єгипетський ти свинару,
Сово русалимська!

„Ти — погана свиняча
Морда, не підмога,
І дурень ти, а не сторож
У нашого Бога.

„Не годин ти нас, хрещених,
І десь цюлувати,
А не то, щоб Запорожа
Під собою мати!

„Ми землю і водою
Будем воюватись,
І тебе нам, бісів сину,
Нічого боятись.

„Так тобі ми відвічаєм.
А року не знаєм,
Бо ми ваших каляндарів
В Січі не тримаєм.

¹⁾ В рукописі інше дієслово.

²⁾ В рукописі іменник, а не заіменник

³⁾ Так надруковано у львівському виданні („десь там“) — з аналогії до попередньої 14-ої строфи. Але в поетовому оригіналі читаємо не „десь там“, а приіменник з іменником.

ОЛЕКСАНДЕР ОГЛОБЛІН.

Вірші смоленського шляхтича Н. Поплонського р. 1691 на честь Перекопського бея*).

12 травня року 1691 гетьман Мазепа у листі до царів писав так: „Такожде і вирши на писмѣ, что в Перекопи Смоленской шляхтичъ Микиѳоръ Поплонскій написаль, которые віршовые писма з Бусурманской земли присланы на Запороже, а запорожцы прислали ко мнѣ, посылаю я в подлинное донесение вамъ, великимъ гѣдрем, в Приказ Малыя Росіи“¹⁾. А в січні (20 числа) наступного року в Москві „явился в Приказе Малыя Росіи... Смоленской шляхтичъ Микиѳор Поплонской“, що подав чолобитню, де прохав його „раны осмотрить и полонное терпение и выход записать“²⁾. До того додав він „в допросе“ дуже цікаве оповідання про своє невільне перебування у Криму³⁾.

Поплонський брав участь („по... указу и по наряду“) у Кримському поході р. 1689 „в Болшомъ полку, у генерала маеора у Володимера Швайковского“ (з смоленської шляхти) і був „изранен тяжельми раны“. Повертаючи з-під Перекопу, близько Каланчаку трапилася йому прикра пригода. „Он де Никиѳоръ ѣздил із Болшаго полку в полкъ боярина і воеводы... Шеина к знакомцомъ къ Якову да к Лукѣ Челищевымъ, и какъ де онъ ис того полку попрержнему поѣхал в Большой полкъ, і напали на него и на товарищевъ ево... татары и ево Микиѳора і товарищей ево взяли і отвели к Бѣю Перекопскому к Шанъ-Гирѣю салтану“.

Дальша одиссея Поплонського, що був у полоні два роки й сім місяців, була досить сумна.

Його віддано було „Кинбурумского аги сыну Мустаѳ с товарищи“. Там перебув він лиш півтора тижні, бо Мустафа продав його „в Крымъ, в улусъ Мангет, в село Токшанкъ татарину Абулату“. Ринкова оцінка Поплонського на той час була дуже не висока—десять левків,—бо він „весь былъ ізранень“. Новий господар продав його—вже за 15 левків—одній татарці. Там Поплонський жив один рік. Якийсь Кантемір-Мурза мучив його кілька днів, „чтоб онъ далъ за себя окупъ большой“; але даремно. Та й нова його господиня, „держала ево у себя девять

* 1) Друковано в XXI—XXII кн. „Записок“.

* 2) Дрєвлєхранилище РСФРР. Архив Міністерства Юстиції, „Дѣла Малоросійскаго Приказа“, стовпець 6026/209, арк. 131—132. — При цій нагоді складаємо шири подяку акад. А. Е. Кр и м с ь к о м у, що ласкаво подав деякі поясніння.

* 3) Ibid, стовпець 6026/215, арк. 359—360.

* 4) Ibid., арк. 360—371. Унизу по аркушах підпис (чи не автограф) Н. Поплонського.

мцовъ оковавъ въ яме“, вимагаючи, щоб той відкупивсь. Нарешті взяв його в тої татарки бєй Перекопський Шангирей-Салтан, що віддав його „Ібраиму Агъ Перекопському для розмъны брата ево Ібраимова Абдъя“.

Та в Перекопі трапилося йому чимало пригод.

Одного разу сповістив він—„краткими словами латинскимъ писмомъ“—гетьмана Мазепу про намір татарський іти походом на Україну. Про це згодом довідався „невъдомо от ково“ Газікерманський писар Шабан, що й подав про це бєєві Перекопському. Поплонського „взяли... из Большаго городка в Малой городокъ и держали ево в том городкѣ в великом тесненіи и хотѣли за то розстрелять“. Разом з тим Шабан од одного смоленського шляхтича, що був у полоні в Газікермані, довідався про те, що Поплонський „человѣкъ розумной и писанию искусной и ученой, и к слагательству книг и всякихъ писемъ имѣеть искусство“. За якусь провину бєй Перекопський „на него Никифора осердился и тотчасъ велѣл ево связавъ битъ и мучить; а бивъ, на ночь сковавъ троими желѣзы, велѣлъ бросать в яму, которого было мучения двѣ недели“. Так чи инакше, бєй „принуждал ево, чтоб онъ сложилъ пѣснь ему бѣю на похвалу, а ихъ великихъ государей ратнымъ людем, которые приходили под Перекоп, с посмѣянием, что они ничего не учинили, и что он походом своим великоросійские города разорилъ и людей побрал“. Отож бідолашний поет, „не истерпя того себѣ мучения“, склав „пѣснь посмѣятельную“.

У Москві Поплонському треба було себе вигородити. „И тое сложєную пѣснь — виказував він у Москві — взял онъ у бѣя чрез талмача и отослалъ к запорожцамъ для того, что писано в ней о пер(емѣствѣ) старого хана, и что будетъ меж татары смятение во время того перемѣства, и чтоб они запор(ожцы), увѣдомясь о том, имѣли над ними воинской поискъ и промысль; также и о укрѣпленіи вновь Перекопи вѣдали. А каково укрѣпленіе около Перекопи учинено, и то де писано в той же пѣсни“. „А иной никакой такой же пѣсни—запєвняв Поплонський—в Крыму не осталось“ ¹⁾.

Перебуваючи у Перекопі, Поплонський „многжды“ писав до гетьмана Мазепи з проханням, щоб його було визволено з полону ²⁾. У тій-же справі гетьмана „такъ покровніє, яко ихъ шляхта смоленска, молестують и частокротъ турбують“. Справу тую доручено було П. Радичеві, українському посланцеві до Криму р. 1691. Але Радичеві не пощастило визволити Поплонського. Гетьман пише до Запоріжжя, щоб Поплонський, за допомогою Січи, „з кайдановъ поганскихъ былъ висвобожденній“. 5 липня року 1691 кошовий отаман Іван Гусак відповів гетьманові, що запорозці „готови на расказанье и на указъ... панскій... приложить стараня“. Тільки-ж зазначав він, що „не тайно, але и добре свѣдомо велможности вашей (=гетьманові)..., же наша запорозка скарбница барзо на мѣшокъ хорує“; отож прохав кошовий, щоб гетьман взяв на себе всі витрати, а так само негайно вислѣв-би до Січи „того Абдъя“, що його мали заміняти на

¹⁾ Ibid, арк. 361 –371. Розбивка скрізь наша.

²⁾ Ibid., 360.

Поплонського ¹⁾. Врешті, „по многому слезному прошенію“, гетьман „того татарина Абдѣя прислал в Сѣчу, а из Сѣчи кошевой атаманъ прислал ево в Казыкермень з запорожцы, і в Казыкермени де, приняв того татарина, ево Никиѳора отпустили с тѣми жь запорожцы“. Поплонський приїхав до гетьмана, який „отпустилъ ево із Батурина в Смоленескъ“ ²⁾.

Очевидячки, Поплонському не випадало одразу до Москви їхати. Це він зробив пізніш. Пояснення Поплонського, очевидячки, ліквідували прикру й небезпечну справу з отими віршами ³⁾. 28/І р. 1692 „великие гдри... указали ево Никиѳора іс Приказу Малыя Росіи отослать в Розрядъ і за раны і за полонное терпение о даче своего великихъ гдрей жалованья свой великихъ гдрей указъ учинить в Розряде“ ⁴⁾.

Дальша доля Поплонського, так само як і його минувшина, нам невідома.

Вірші Поплонського разом із листуванням про нього знайшли ми в стовпцях „Малороссійскаго Приказа“ підчас нашої праці над матеріалами до історії повстання Петра Іваненка (Петрика), що переховуються у „Древлехранилищі“ РСФРР (Москва). Збереглися вірші у тогочаснім перекладі (писано їх було „полскимъ языкомъ“), що його зроблено було мабуть у Москві. Друкуємо тут, зберігаючи правопис документу. Тільки пунктуацію (в рукопису її досить поплутано) подаємо сьогочасну. Безперечно, в рукопису є деякі помилки, описки, нерозбірливо написані слова (останні подаємо з знаком запитання). Частина рукопису має наголоси, яких не подаємо. Самий переклад в деяких місцях дуже важкий, незграбний, з силою незрозумілих слів; до того ще часто-густо не дотримано відповідних вимог техніки віршування. У примітках наводимо деякі варіанти й тлумачення окремих татарських слів, що їх зазначено в рукопису (на маргінесах).

Переводъ полскаго языка с пѣсни о Перекопѣ, какову счинилъ шляхтичь Смоленской Никиѳоръ Поплонскій, будучи в Перекопѣ, в полону у Дыджаръ Аги.

Оерарь Кермане, крайній ісарь,
 Всѣх мѣсть татарскихъ славный гдрь,
 Крымские врата, Перекопе давный,
 Вездѣ по странамъ чѣмъ еси ты славный.
 Велика твоя слава повсюду есть ѳнѣ,
 Ляхом, Москвѣ и Руси і всей Украинѣ,
 Ты всѣмъ сосѣдом страшна себѣ ставил,
 Паче прежде ты бывших хто ты в том наставил.
 Высокими ли ты вславился стенами,

¹⁾ Д. И. Эварницкій, Источники для истории Запорожскихъ козаковъ. Томъ І (Владимірь, 1903), ст. 318—319.

²⁾ Арх. Мін. Юст., „Дѣла Малоросс.Приказа“, стовпець № 6026/215, арк. 360.

³⁾ „А писал де онъ тое посмѣтельную пѣснь не для своей корысти и не для какой чести, но не истерпя муки и хотя тѣм освободитца от мучения. И в той де ево винѣ вольны они великие государи“ (ibid., арк. 362).

⁴⁾ Ibid., арк. 359—360.

Часто ставленными ль крѣпкими башнями,
 Десяти ли саженым яромъ выкопаным,
 Или ѿне недавно бѣемъ, тебѣ данным,
 Или поверхъ рва валомъ си высоким,
 Два моря совокупив по полю широким,
 Или Чернымъ тѣмъ морем, что Крым окружает,
 Гнилым ли, что приступать в Крым не допускает,
 Крѣпким ли межъ морь мѣстомъ недобрѣ просторным,
 Частыми башнями всюди (?) оборонным.

Крымские врата, Перекопе давный,
 По всѣмъ Украинамъ чѣмъ еси ты славный.
 Ой не суть крѣпки яры глубокие,
 Ни боронять ты валы высокие,
 Не море крѣпость, ни башни с вратами,
 Ни наряд пушечной, ни войско с стрелами,—
 Войско премудрою стоит головою,
 Гетман воюеть і приводець к бою;
 Крѣпокъ Перекопъ, цѣль стоит Крым с ханомъ
 Шагингирѣмъ, Оръ ¹⁾ бѣемъ салтаномъ.
 Шангирѣй салтанъ в Перекопе живетъ,
 А в поле всегда с ордою какъ шьеть.

Крымские врата, Перекопе давный,
 Симъ бѣемъ крѣпко учинился славный.
 Тот велможа богатырь премудръ і удаченъ
 І всѣмъ сосѣдомъ порубежнымъ страшень:
 Не допускаеть Руси с козаками
 Горы держати уж над татарами;
 Для Шангирѣева салтанова бѣйства,
 На Каланчакъ не слышать злодѣйства,
 Незаганіваються уже на чючкалы,
 С Сѣчи і с луговъ летячи, буткалы,
 Раннихъ і битыхъ уж татаръ не водять,
 Ни калмыки с копыи чрез Арбатъ приходятъ;—
 На Тонкихъ Водахъ череды зімуютъ,
 І на Молочныхъ с стадами кочуютъ.
 Шангирѣй салтанъ учинился паномъ,
 Приходь отвсюду заперъ росианомъ.

Крымские врата, Перекопе давный,
 Симъ бѣемъ крѣпко учинился славный.
 Онъ тя, Перекопе, крѣпостми оправиль,
 Врата новые твердые поставиль,
 Яру поглубиль, в немъ каменемъ наслалъ,
 Семъ башнь по валу с моря в море сверсталъ,
 Пушекъ, аки звѣздъ, в городкахъ наставиль,
 В поле зарядив і вдоль понаправиль,
 А войско з денегъ держит в немъ готово,
 Сеімень, янычанъ, ордъ, толко молвит слово.
 Шангирѣй салтанъ в Перекопи живеть,
 А в поле всегда с ордою какъ шьеть.
 Шангирѣй салтанъ разума остраго,
 Ібраимъ агу выбралъ не глупаго;
 Онъ мѣстомъ, замкомъ і войскомъ владаетъ,
 Счастливо і разумно всегда побеждаеть.

¹⁾ На маргінесах: „городокъ межъ семи башнями“.

Шангирѣй салтан в Перекопі живѣтъ,
 А в поле всегда с ордою какъ шьеть.
 Ожилъ Перекопъ для добраго пана,
 Шангирѣя патышах салтана;
 Калмыковъ, Руси, Черкѣс не боится,
 Страшенъ всякому, от всѣхъ отстоится;
 Отвѣдалъ табор с войскомъ несочтеннымъ,
 Под Перекопомъ быть не укрепленнымъ,
 Но твоимъ щастьемъ, патышахе храбрый, (мужный?)
 Пренадежный богатыр стался быть недужнымъ (?);
 Убогих татар почіня (?) их панов,
 Пошли со стыдов (?) двенацать гетмановъ;
 Просили потомъ миру со слезами,
 Что раздразили жалѣючи сами;
 А татары от Руси суші безопасны,
 Всегда с венгровъ і нѣмцовъ брали ясырь красный.

Шангирѣй салтан в Перекопі живѣтъ,
 А в поле с ордою всегда какъ шьеть.
 Твоимъ приводомъ, Перекопскій бѣю,
 Теперъ за Донцомъ, храбрый Шангирѣю,
 Зміовъ, Ліманъ і Бешник, гдѣ их села были,
 Крымскіе татаровя пят тысяч пленили;
 Русь над татарами не смѣв того мстити,
 Прішли тот час к тебѣ покою просити;
 Зная храбрость велику Шангирѣй салтана,
 Казаки себѣ имѣтъ ради тебя пана.

Шангирѣй салтанъ в Перекопи живеть,
 А в поле всегда с ордою какъ шьеть.
 Кой час Перекопъ подан его власти,
 Не видалъ ни от кого ни единъ напасти;
 Чернь, животы цѣлы, і с Русью мирились;
 Естли когда не в миру, то тот часъ здобылись;
 Нѣе безбаши ¹⁾ на Русь по всякой день ходят
 И пребогато зѣло в Крым людей приводят,
 Что уже і на ясырь купца не бывает;
 Всякъ богат, кого толко лѣнь не одолѣвает.

Шангирѣй салтанъ в Перекопі живеть,
 А в поле всегда с ордою какъ шьеть.
 Не дай Бгѣ давнѣй (?) суды того пана,
 Когда орда еже дней бывала щипана
 От русских голцовъ (?). — Перекопе давний,
 В нѣнешнее времена тѣм ты еси славный.
 А мы Бгѣ просим, Шангирѣе пане,
 Дабы тебѣ подалъ Бгѣ долго пановане:
 Буди ханомъ, или ты пота живи с нами,
 Покамѣстъ твердъ Перекоп стоит межъ морями.

Похвала Шангирѣю салтану, или плачь Перекопскихъ людей, какъ вѣсть пришла, что Садыкъ Гирѣй, новый ханъ, идет в Крымъ, а Шангирѣй салтан, Перекопской тогда бѣй, взошолъ на верхней степенъ.

¹⁾ На маргінесах: „волница“. (Толкування непевне: безбаші — то начальники, вожді).

Складывана в Перекопе полоняником у Ибраимъ Дыздаръ Аги Перекопского Никифоромъ Винбутовичемъ Паплонским; в лѣто мира 7200 в Перекопе, а в лѣто Х^тово 1691.

Яко горлица, егда друга си лишитца,
На зеленомъ никогда дровъ не садитца,
Стонет, скучит і плачет, друшки не жаесть,
Тошнит, парки лишився, на птицъ не взирает, --
Такъ ісар Өерекъ Керманской со всѣмъ вкупѣ уром
Тошнит о тебѣ, патышах, і ходит понуромъ.
Твой отъздъ отсель слыша, со слезами поють,
Плачут что съдят в домѣхъ; і что в поляхъ бият;

Печален Дыздар ага, мѣть твою видя,
Кромѣ улеѡы казною никогда не обидя,
Но всякъ акен і безбашъ ясыремъ дѣлился,
Хотя і дома сидѣлъ, к луку не клонился.
А йне какъ отъдешъ, хлѣбъ із рукъ выпадетъ,
И честь аталыцкая на иного спадетъ;
Хотя б і агою был у своего аскера, ¹⁾

Не будетъ знать такова другого Шангерѣя;

Плачють і Дзенчеръ аги самі янычаны:
Ты не даль имъ послѣднимъ быть у бусурманья.
Хоть кауга ²⁾ или вина, ты мѣтивъ бывалъ;
На годъ целы улеѡы ³⁾ в руки ім отдавалъ;
Болши всего в гуляньи денги оні брали;
При твоей от недруга влѣти не дрожали;
Сколко прежде от полской і московской страны
Барабашъ ⁴⁾ буткаловъ был Оръ всполошаны;
Сколь малу ⁵⁾ і чижбанскихъ стадъ в руски руки впало
І приходомъ таборовъ лице таборъ смягло;
Сколь раннихъ і побитыхъ во Оръ провожали,
И сколкожды в крепостяхъ і шанцахъ дрожали.

Какъ ты Бѣгъ даль счастлива сюды правителя,
И рубежей поставил ханъ защитителя,
Отдохнул Крымъ, в покое храбростью вславился;
Устрашивъ всѣ народы, ты тѣмъ прославился.
Кромъ того, что безбаша шлетъ в Русь безпрестани,
По вся дни языкъ емля і войскъ в добываньи,
Наполнил Крымъ ясыремъ, Стамбулъ языками,
Обогатил орду бѣдну с Руси добычами,

Порубежну Таврику ⁶⁾ такъ еси укрепилъ,
Что подшедъ неприятель толко ся удивилъ:
Видит ровъ вглубъ выкопанъ і каменемъ высланъ,
Стенами весь огражденъ і башнями розверстанъ,
Видит і исаръ средъ пути в обороне стоящъ,
Семь башенъ с обоихъ странъ, с моря в море вводящъ;
Видит орды готовы, в одинъ днѣ собраны,

¹⁾ На маргінесахъ: „войска“.

²⁾ На маргінесахъ: „ссора“.

³⁾ На маргінесахъ: „кормъ ілі жалованье“.

⁴⁾ На маргінесахъ: „казакі запорожцы“.

⁵⁾ На маргінесахъ: „авизовъ“. (По татарськи „мал“ – майно).

⁶⁾ На маргінесахъ: „Перекоп“.

С луки, с ружьемъ, с копьями, с стрелбою собраны ¹⁾.
 Ты врата, прежде утлы, сызнава обновил,
 Высокою стеною желъзом обводил,
 Оградил ты пушками ни небо звездами,
 Готовым з денег (?) войском і в ночь сторожами.

Твой скоръ поход сосѣдовъ страха наполняетъ,
 Буткал ²⁾ казакъ волница добыти желаетъ,
 Не смѣетъ на Дунай злый ѿне напускати,
 Стали за Коланчаком стада зимовати;
 В прошлой год нейщетны пришед к нам таборы,
 Принудили за Ором пометати дворы;
 Но твои тѣ удачи богатырскі были,
 Что, ни с чемъ возвратясь, татар взбогатили;
 Не токмо что ясырю множество доставил,
 Но и пушки многие в Перекопи оставил;
 А потомъ перемирья с печалію искали,
 Чѣмъ возвратившемуся головы не сняли.

Твоя храбрость, бодрость, щастье и разумъ то строил,
 Что Крымъ, не боясь сосѣд, полон с Венгеръ водил.
 Сызнава какъ удача вверхъ Донца носіла
 Многихъ порубѣжныхъ мѣсть людей в Крымъ своділа;
 Змеев, Харков і Лиманъ і волость Бешкинска
 Шангирѣвы помнитъ будутъ богатырства.
 І тотчасъ пришли послы розмѣны проситі,
 Чѣмъ при ней і о миру могли говорити.

Какъ щаслива не желѣтъ Ору властеліна,
 Не будетъ бо подобна ему господина;
 Счасливо зѣло мѣсто брата покойного,
 Улуча удачлива себѣ началного;
 А ѿшь Оръ тѣмъ несчаслив (должен) о немъ рыдать.
 Что немочью подобна бѣя ему дожждать;
 Кромѣ что мѣтливо жаловал старшину,
 З гяуровъ, турковъ малу онъ бирає пошлину.
 Гряди, Наяснѣйший, с уряду ѿшего.
 Ми будемъ всѣ тужити отѣзду твоего;
 Твой разумъ, мудрость, мѣтъ сотворитъ тя ханомъ;
 Намъ такова не нажить, хто ни будь (?) салтаномъ.

(„Древлехранилище“ РСФРР, Архивъ Міністерства Юстиціі, „Дѣла Малороссійскаго Приказа“, стовпець № 6020/209, арк. 92 — 100).

Подав проф. Олександр Оглоблін.

¹⁾ На маргінесахъ: „вибраны“ (?). Неясно, бо частина зотліла.

²⁾ На маргінесахъ: „запорожцы“ (напівзотліло).

ПЕТРИК, ХАНСЬКИЙ ГЕТЬМАН УКРАЇНИ
(1692)

Проф. Ол. П. ОГЛОБЛІН.

Договір Петра Іваненка (Петрика) з Кримом 1692 року ¹⁾.

I.

„Того-жъ року на самому початку оного еще неприятель душевній, рода православного християнського Козакоурского всегда ненавидящій, не уконтентовавшися погубленіємъ и запустѣніємъ цѣлой тогочасной Малоросійской України, подлугъ своего злаго, 1676 року бывшаго совѣта, вынайшолъ новіе козни на разореніе и погубленіе и сегочасной Малоросійской України чрезъ канцеляристу Петрика, которій... уйшолъ зъ Сѣчи до Криму и... возбудилъ хана и все панство Кримское войною на Малую Росію, намѣреваючи будто зъ помощію Кримскою щось полезное сотворити, и отъ владѣнія Московского отдалити“—десь близько 1720 року згадував за далекі вже часи 1692 року — Величко ²⁾. Петро Іванович Іваненко, колись старший канцеляриста Генеральної Військової Канцелярії, а з 1691 року починаючи — писар Війська Запорозького низового ³⁾, на кінці квітня р. 1692 несподівано, „тайнимъ обычаемъ“ ⁴⁾, вирушив з Січи й подався до турецької фортеці Газі-Кермана, а згодом і до Криму ⁵⁾. Там проваджено було пересправи, що завершилися трактатом згоди між Україною і Кримом, підписаним 26 травня року 1692 ⁶⁾. Дещо пізніше, влітку того-ж-таки року, до цієї угоди

¹⁾ Друковано в юбейному збірнику на пошану акад. Д. І. Багалія (Київ, 1927 ст. 720—744.

²⁾ Літопис Величка, т. III (Київ, 1855), ст. 102—103. Розбивка скрізь наша.

³⁾ Величко III, 95, 103; Костомаровъ, Историческія монографіи и изслѣдованія, кн. VI, т. XVI. Мазепа и мазепинцы (СПБ. 1905), ст. 431—432; Д. И. Эварницкій, Исторія Запорож. козаковъ, т. 3 (СПБ, 1897), ст. 112-114. Року 1691 „о всеедной“ Петрик був посланий від гетьмана до полтавського полковника Жученка, а пізніше, „уже въ постъ великій“, з Нового Санджарова де він одвідав був своїх „кревних“, таємно подався до Січи (Величко, III, 94—95). У Самовидця (Лѣтопись - Київ, 1878, ст. 182) й Граб'янки (Дѣйствія презьльной) брани — Київ, 1854, ст. 237) неправдиво подано 1692 рік. Тієї-ж помилки допустивсь був і Костомаров (ор. cit., 431). Питання остаточно розв'язав був Д. И. Эварницкій (Исторія, III 111, пр. 1). (В дальших цитатах ми писатимем не „Эварницкій“, а „Яворницький“).

⁴⁾ Д. И. Яворницкій, Источники для исторіи Запорожскихъ козаковъ, т. I (Владиміръ, 1903), ст. 439.

⁵⁾ Костомаров, 433; Яворницький, Исторія, III, 128—130.

⁶⁾ С. М. Соловьевъ. Исторія Росіи съ древнѣйшихъ временъ, кн. III (вид. 3-е — „Общественная Польза“), ст. 1114—1116; Костомаров, 434; Яворницький, Исторія, III, 129—132. Про точну дату договору — див. нижче.

приєднується й Запоріжжя¹⁾, а разом із тим (здається 18. VII) Петро Іваненко був обраний на гетьмана й визнаний від ханства Кримського²⁾. Цим розпочато було довгу боротьбу, що тривала близько 4-х років, загострила політичні й суспільні відносини на Гетьманщині, далася в знаки південним полкам і не аби-який вплив мала на справи „хрестового походу“, який тоді зняла антитурецька ліга в Європі³⁾.

Петро Іваненко виступає, як репрезентант і оборонець української політичної думки, спадкоємець давньої політичної традиції. „Не для своей отчизны и славы, Бог видит, но для цѣлости и обороны Малоросійского нашего краю и для помноженія и охраненія волностей войсковыхъ Войска Запорожского городского и низового и для волной войсковой в Днѣпрѣ добычи се дѣло я зачалъ есмь“⁴⁾ — так визначав основні завдання своєї акції „діаволській сосудъ“⁵⁾ „проклятий Петрик“. На жаль, історична наука ще й досі не спромоглася вивчити цей надзвичайної ваги епізод з української історії XVII в. Урядова традиція, українська й московська, що вбачала в Петрикові лиш „шалбера“, „щенюка пекельного“, а справу його вважала за зраду й „на шкоду людскую збудившуюся прояву“, — відразу виступ Петрика засудила⁶⁾. Що правда, історична наука уникла цих дражливих оцінок, що їх керуючі кола на Гетьманщині за Мазепи приділяли й справі Петриковій і самому її промотору⁷⁾. „Это

¹⁾ Костомаров, 436—437, 445, 449; Яворницький, Історія, III, 151—153, 167—168. Див. його-ж-таки, Істочники I, 407, 409, 412, 413, 415—416, 441—442. „Ть статьи, которыя Петро писарь за вась войско запорожское и за всю Украину чинилъ, приняли вы и присягою на ротъ намъ отъ вась данной подтвердили вы“ (з листа Нурадин-султана до кошового, — Яворницький, Істочники, I, 478).

²⁾ Величко, III, 103—104; Костомаров, 437—438; Яворницький, Історія, III, 139, 140, прим. 1; його-ж-таки, Істочники, I, 367.

³⁾ Величко, III, 94—95, 102—125, 134—135, 139—141, 157—158, 164, 179—187, 239—243, 254—255, 265—292, 368—369; Самовидець, 182—187; Граб'янка, 237, 244; Сборникъ лѣтописей относящихся къ исторіи Южной и Западной Руси (Київ, 1888), ст. 57—38; Історія Русовъ (Москва, 1846), ст. 190—192; Костомаров, 431—457; Яворницький, Історія, III, 111—229; Ф. М. Уманецъ, Гетманъ Мазепа (Спб. 1897), ст. 109—118; Соловійов, III, 1113—1119, 1123, 1132—1135. Див. Н. Устряловъ, Історія царствованія Петра Великаго, т. II (Спб. 1858), ст. 190—218, 221, 247—248; С. Жигаревъ, Русская политика въ Восточномъ вѣпросѣ, т. I. (Москва, 1896), ст. 94—109; Н. Uebersberger, Russlands Orientpolitik in den letzten zwei Jahrhunderten. Erster Band (Stuttgart, 1913), S. 38—74; В. Д. Смирновъ, Крымское ханство подъ верховенствомъ Отоманской Порты до начала XVIII вѣка (Спб. 1887), ст. 611—666; Наттмер, Geschichte der Chane der Krim unter osmanischer Herrschaft (Wien, 1856), S. 167—173; Наттмер, Histoire de l'Empire Ottoman depuis son origine jusqu'à nos jours, t. XII (Paris, 1838), passim; J. W. Zinkeisen, Geschichte des osmanischen Reiches in Europa. Fünfter Theil (Gotha, 1857), S. 63—236.

⁴⁾ Яворницький, Істочники, I, 422—423. „Ся война на Москаля всчалася не для чого иншого, але для вашихъ волностей и общего всенародного посполитого добра“ (Величко, III, 112).

⁵⁾ Соловійов, III, 1134.

⁶⁾ Яворницький, Істочники, I, 459; Величко, III, 109—110. Характерно, що відзиви Величка, що, певне, особисто знав Петрика, дуже стримані. „Канцеляристь воръ и измѣнникъ Петрушка“ (царська грамота. — Яворницький, Істочники, I, 458—459).

⁷⁾ Величко, III, 105, 108—110, 114—118, 120; Яворницький, Істочники I, passim.

не былъ какой-нибудь проходимецъ — пише Д. І. Яворницький,— искав- шій приключеній среди Запорожскаго войска. Это была горячая голова, ясно сознававшая недуги своего отечества, твердо рѣшившаяся взять на себя роль спасителя Украйны и заодно съ ней Запорожья и съ этой цѣлью удалившаяся въ Сичь“¹⁾. Ще яскравіша думка Костомарова: „Петрикъ, очевидно, разыгрывалъ изъ себя Богдана Хмельницкаго; но времена, когда Богданъ Хмельницкій могъ совершать свои великія дѣла, прошли невозвратно.. Петрикъ въ малороссійской исторіи явился такимъ типомъ, какимъ былъ Донъ-Кихоть въ исторіи челоувѣческаго поэтическаго творчества“²⁾. Порівнюючи відзиви XVII і XIX століттів, хоч як вони різняться між собою, бачимо, що вони дуже споріднені. Бо і в Величка, власне в універсалах Мазепи того часу, і в істориків XIX століття постать Петрикова з'являється в легендарних тонах, обмальована словами гострими і фарбами блідими, то крізь невблаганну ворожість класової політичної боротьби тогочасної, то крізь ліберально-демократичні окуляри далеких нащадків. Петрика занадто одірвано від реального життя, від того ґрунту, що його та діяльність його створив і ними керував. Загострюючи увагу на недосить виразнім соціальнім характері справи Петрикової, дослідники наче-б-то випустили з ока яскравіші політичні моменти. Тому відповідні малюнки вийшли нереальними, однобірними, скоріш негативами. Отож історії цього повстання не маємо й досі. А вже ж і сама особа Петрика дуже цікава. Він не був очевидно тільки зняряддям певних груп, або витвором певних обставин. Його особиста справа надзвичайно яскраво на всій акції позначилася. З його численних універсалів, листів, розмов, то-що, видно не аби-яку людину, енергійну й завзяту, сміливу й заміристу. Глибоке розуміння політичної ситуації, обізнаність і орієнтування в міжнародніх відносинах того часу, певна освіченість і життєвий досвід, нарешті відданість громадським справам і вогневий патріотизм, — це все надавало акції певної моральної сили й національної свідомости. Звичайно, ті-ж джерела характеризують і темні риси вдачі Петрикової. Та не вони зруйнували його справу, так само як і позитивні його властивості не могли-б її врятувати. Справа Петрикова то-ж не була його особиста справа, і не на його лиш відповідальності вона полягала. Петрик

¹⁾ Яворницький, Історія, III, 111.

²⁾ Костомаров, 439. Пор. Соловйов, III, 1133. Цілком слушно зауважив був акад. Д. І. Багалій у своїй статті про Петрика (Русскій Біографическій словарь, том Павель-Петръ -- Спб., 1902, ст. 638—640), що плани Петрикові більш скидаються на плани Дорошенка (ibid., 639—640). „Писарь мечтающий о булавахъ, изворотливый какъ Выговскій и отчаянный запорожець, составляетъ одно изъ характерныхъ явленій тогдашняго общества“ — пише Уманецъ з приводу повстання Петрика (Уманецъ, 109). „Вообще, челоувѣкъ не безъ талантовъ, искренно увлекавшийся и готовый отдать голову за отчизну, Петрикъ, очертя голову, можетъ броситься въ бездну, но такъ же необдуманно можетъ бросить въ нее другихъ“ (ibid., 115). Акад. М. С. Грушевський („Історія українскаго народа“ в збірнику „Українскій народъ въ его прошломъ и настоящемъ“, т. I, Спб. 1916) вважає Петрика за „последняго демагога..., съ помощью Запорожья и Крыма пытавшася поднять возстаніе среди украинскаго населенія противъ гетмана и московскаго господства“ (ibid., ст. 269).

був зв'язаний з певною суспільною верствою й політичними колами, що керували його акцією ¹⁾. А втім це чи не найменш висвітлені питання з історії Петрикового повстання.

Дослідники віддавна звернули на це увагу. Звичайно, шукали пружин акції глибше. Хоч сам Петрик, правда в певних умовах, казав, що „нихто его на то дѣло какъ изъ старшихъ, такъ и ихъ меншихъ не наговаривалъ, а учинилъ онъ за все войско запорожское з государствомъ крымскимъ договоры мирные своимъ разумомъ“ ²⁾, — а проте віри цьому не дуже йняли навіть сучасники. Отож і в історичній літературі маємо кілька відмінних думок про це. Автор „Історії Русовъ“ уважав справу Петрика за кримську інтригу: „Ханъ кримській Исламъ Гирей, вѣдая о недовольствѣ многихъ малоросійскихъ чиновниковъ и самыхъ войскъ на своего Гетмана за излишнія его строгости и великія сдирства и знавъ еще о такихъ неудовольствіяхъ великоросійскихъ бояръ на своего государя, вводившаго въ правленіе свое и войско многія новости, предпріялъ было завести въ Малоросіи возмущеніе, конечно по планамъ правительства Турецкаго. И для того вызвалъ къ себѣ секретно въ Крымъ канцеляриста войсковаго — любимца Мазепина, близкаго сродника знатному чиновнику заднѣпрскому Искрѣ“ ³⁾. Останніми часами М. І. Яворський висунув був думку про те, що повстання Петрикове вибухло „завдяки московським інтригам“ ⁴⁾. Проте цю думку не доведено, та мабуть її й не можна довести. Повстання Петрикове настільки яскраво виявило анти-московські змагання українського суспільства, що вбачати тут московську інтригу було-б дуже необережно ⁵⁾. Найближче підійшла до цього питання О. Я. Єфименкова, що вважала Петрика за керманіча „кримської партії“; проте вона очевидно уявляла тую партію вужче (в межах Запорожжя) й, на жаль, цьому питанню не приділила належної уваги ⁶⁾.

Зате сучасники ліпше розуміли характер і значіння акції Петрикової. Було цілком очевидно, що Петрик спирається на якісь ширші кола політичні, навіть більш — є доручена особа якихось політичних угруповань ⁷⁾.

¹⁾ Петрик „отражаетъ въ себѣ тогдашнюю войсковую канцелярію и ту среду, въ которой вращались полковники и знатные товарищи, Мазепы и Кочубеи, высшее духовенство и финансовые тузы того времени“ (Уманець, 117).

²⁾ Яворницький, Источники, I, 413.

³⁾ Історія Русовъ, 190. Див. Н. Маркевичъ, Історія Малороссіи, т. II (Москва, 1842), ст. 336.

⁴⁾ М. Яворський, Нарис історії України, ч. II, Катеринослав, 1925, ст. 155. На жаль, автор не подає тут своїх джерел.

⁵⁾ Інша річ, що московський уряд міг скористати з цього повстання — і мабуть такі справи скориставсь.

⁶⁾ О. Я. Єфименко, Історія українського народу, в. II (Харків, 1922) ст. 61.

⁷⁾ „Многіе — писав переволоченський дозорця Рутковський полковникові й стольникові Малееву 17. VII 1692 — такъ войска запорожского, яко изъ нашихъ уважныхъ особъ и мудрыхъ людей удивляются, отколь бы тое в нихъ проклятихъ сыновъ мѣло, такъ Богу всемогущему и пресвятой Дѣвы Богородицы и посполитому народу противное и непотребное дѣло зачинати, на що и присягу его (= Петрика)... посылаю..., з которой виразумѣшь..., на що ся тоть

Хтось „себѣ... дружество возгради съ ненавистными враги, бисурмани, дабы, по своему злохитрому помышленію, когда, видя время угодное, отразити возможесть отъ высокодержавныя... Царскаго Величества десниці Малую Россію и воздвигнетъ брань со онымъ христоненавистнымъ воинствомъ на Православіе“¹⁾). Треба було тільки виявити, хто-ж то був. Сучасники, що їхні думки й підозріння рясно збереглися по різних документах тогочасних, мабуть знали за це більше. Не дурно-ж Величко категорично стверджує, що Петрик „подлугъ коварной отъ Мазепи, себѣ данной (о которой многіе непщевали) и информации, возбудилъ хана и все панство Крымское войною на Малую Россію“²⁾). Величко власне повторював тут слова колишнього патрона й протектора — В. Кочубея, що р. 1708 в доносі на Мазепу Петрові І закидав Гетьманові інспірування цієї справи: „Ему же (= Мазепі)... исполнившимъ мзды десницу Петрика, и злаго совѣту своего тайну ему откры, научи же его, како бѣгство сотворити, вручи ему... царскаго величества довольное жалованье“³⁾). Сам Петрик иноді підтримував таку гадку⁴⁾). Проте його викази в численних розмовах і на письмі мабуть свідомо заплутували тую справу. То він доводить, що тільки недобррозичливе ставлення (власне зміна на це) до нього з боку Гетьмана спонукало його виемігрувати; він каже, що Мазепа перший ворог України, Москві продався, ба й на Польщу орієнтується⁵⁾); то він знов-же-таки підкреслює, що має певні доручення від Гетьмана, що він наче-б то нешлюбний син Мазепин⁶⁾), то-що. Та всенька поведінка Мазепи підчас боротьби з Петриком доводить, що звязки між ними були неможливі⁷⁾). Зрештою були інші комбінації, супроти яких це припущення є неймовірне. Кочубей не дарма виступав у ролі винувача. Адже-ж сучасники певні були, що то він саме інспірував Петрика. У листі до

проклятий сынъ (= Петрик) важить и чи его то головы сенсъ и умисль“ (Яворницький, *Источники* I, 435—436). Рутковський мабуть добре знав за „інформаторів“ Петрикових (*ibid.*, 315). Не дурно-ж Рутковський прохав Гетьмана, щоб той „од своихъ близкихъ нѣкоторихъ мѣлъ осторогу“ (Яворницький, *Источники* I, 324). Див. *ibid.*, 364—365, 366.

¹⁾ Чт. Моск. Общ. Ист. и Др. 1859, I, 124—125.

²⁾ Величко, III, 103. Див. *ibid.*, 95—121.

³⁾ Чт. Моск. Общ. Ист. и Др., 1859, I, 125.

⁴⁾ Яворницький, *Источники* I, 424; *Исторія Русовъ*, 191.

⁵⁾ Яворницький, *Исторія* III, 113, 122, 123—124, 125—126, 128, 134, 135; Костомаров, 431—432, 435, 449; Соловйов, III, 1113, 1116; Яворницький, *Источники* I, 314—315, 324, 364, 366.

⁶⁾ Яворницький, *Исторія*, III, 138, 139, 148—149; його-ж-таки, *Источники* I, 424; Костомаров, 436, 457; Соловйов, III, 1117; Уманець, 113—114; *Исторія Русовъ*, 191. Влітку 1692 року на Запорозжжі були чутки про якісь листи Мазепи до Петрика (Яворницький, *Источники* I, 390, 394, 399, 402, 411—412). Такі-ж чутки були і пізніше (Соловйов, III, 1134).

⁷⁾ Це добре розумів і Величко. Він визнає, що „Мазепа любо и виправиль его-Петрика въ тую дорогу, однакъ потимъ зтымившися и розмотрѣвшися, же его замисли не могутъ чрезъ Петрика помислне совершитися, запобѣгль писмами своими запорожцовъ, аби ни въ чомъ Петриковой намови не слухали и къ нему не приставали“ (Величко, III, 105). Уманець (*op. cit.*, 117—118) зовсім одкидає обвинувачення супроти Мазепи.

Варлама Ясинського (червень 1692 року), шукаючи собі захисту від „губительнихъ на себе виналѣзковъ“, Кочубей писав, що „утѣчку Петрика канцеляристи... яко зъ початку Его Милость (=Гетьман) почаль суспѣковати за моею быти вѣдомостю и виправою, такъ и теперъ того еще змислу своего не випуштаеть“¹⁾. Справді Мазепа був очевидно певний участі Кочубеєвої в цій справі й не раз висловлював це прилюдно, навіть у вічі Кочубеєві (інцидент у Глухові)²⁾. Про участь Кочубеєву в справі Петрика переказували широко й на Запорозжі (і в Криму)³⁾ й на Гетьманщині⁴⁾. Інколи це стверджував сам Петрик⁵⁾.

Були певні об'єктивні підстави для таких погослосок. Петрик бо був за старшого канцелярису Генеральної Військової Канцелярії, отож близький був до генерального писаря Кочубея; до того він був чи й не родич Кочубеєві, власне — його дружині⁶⁾. Це безперечно втягувало Петрика

¹⁾ Величко, III, 122. Р. 1708 Кочубей писав, що Мазепа переслідує його, починаючи „отъ лѣта 1691“ (Чт. Моск. Общ. Ист. и Др., 1859, I, 124). „Махієвель и хитрій лись (=Мазепа), себе отъ того подзору очищаючи и правимъ творячися, вливалъ тую всю бѣду своимъ коварствомъ на невиную душу помененого Кочубея“ (Величко, III, 121).

²⁾ „Чт. Моск. Общ. Ист. и Др., 1859, I, 125; Соловйов, III, 1134; Яворницький, Історія, III, 133—134. „Черезъ лѣтъ шестнадцать — писав Мазепа Кочубеєві р. 1707 (?) — прощалося и пробачалося великимъ и многимъ вашимъ (=Кочубея та його дружини) смерти годнимъ проступкамъ“ (Чт. Моск. Общ. Ист. и Др., 1859, I, 131). „Петрикъ, племянникъ Кочубеєвъ, — писав Гетьман до Москви — по такому жъ воровскому вымыслу отпущень, какъ и Соломошка до короля“ (Устрялов, II, 370).

³⁾ Про це казали: Шабан, писар Газі-Керманський, кошовий отаман Гусак, слуги Петрикові, запорозькі козаки та інші. Відомості про це збирав був Рутковський (Величко, III, 123; Соловйов, III, 1113, 1115; Яворницький, Історія, III, 128, 144).

⁴⁾ „И въ той того Петрика утѣцъ — писав Кочубей Ясинському — различніе причини клеветники лжею своею на мене наносятъ“ (Величко, III, 123). Серед тих „клеветників“ Кочубей називає кол. генерального писаря З. Шийкевича, полтавського полковника П Герцика та інших (Чт. Моск. Общ. Ист. и Др. 1859, I, 132, 148—149; Величко, III, 123).

⁵⁾ Див. Соловйов, III, 1113; Костомаров, 432—433; Уманець, 114.

⁶⁾ Питання про фамільні стосунки Петрика і взагалі його походження — дуже складне. Є відомості про те, що він був небіж Кочубеїв („Петрикъ племянникъ Кочубеєвъ“ — писав Мазепа р. 1692, — Устрялов, *op. cit.*, II, 370). Проте є дані, що тут була інша спорідненість. Петрик був одружений з небогою В. Л. Кочубея—Ганною (Костомаров, 432; Яворницький, Історія, III, 112; Соловйов, III, 1113; Уманець, 110). З другого боку, Петрик згадував (здається, влітку) р. 1691, що його діда скинуто з полковництва (з контексту видно, що тут могло бути тільки полтавське полковництво. — Яворницький: Істочники 324; Костомаров, 431, пр. 5 на ст. 432; Яворницький, Історія, III, 125). Саме 1691 року (між травнем і серпнем, — див. Яворницький, Істочники, I, 306, 323—324) був усунутий полковник полтавський Федір Іванович Жученко, тесть Кочубея та І. І. Іскри (див. Модзалевський, Родословник, II, Київ, 1910, — ст. 63; Уманець, 110). „Історія Русовъ“ каже, що з Петрика був „близкій сродникъ знатному чиновнику Задньпрскому Іскрѣ“ (Історія Русовъ, 190), отож мабуть Іванові Івановичеві Іскрі, теж зятеві Жученка. Поєднати всі ці відомості можна лиш тоді, коли визнати Петрика за сина четвертої доньки Ф. Жученка, сестри Л. Кочубеєвої та Єскриної (Модзалевський — *op. cit.*, II, 63—64, згадує лиш за трьох — Кочубеєву, Іскрину та Заліську). Чи не родич Петрикові був Ів. Іваненко, значний товариш військовий, унук полтавського полковника (Костомаров, 403, пр.). Але це почасти суперечить тому, що Петрик був одружений з небогою Кочубея (певне, його дружини). Коли останнє буде стверджено цілком (на жаль, ні Костомаров, ні Соловйов, ні Яворницький не зазначають від-

в складні родинні й політичні відносини Кочубеевих родичів — відомих полтавських фамілій Жученків та Іскор¹⁾). З другого боку це звязувало Петрика з певними колами полтавської старшини. Аджеж і акція Петрикова розпочалася після того, як він одвідав був Полтаву й мабуть порозумівся з тамтешніми опозиціонерами. Не дурно-ж Ф. Жученка скоро після втечі Петрикової було з уряду скинуто, й на полковника наставлено запеклого ворога Жученка й І. Іскри — Павла Герцика²⁾). Отож припускаємо, що міг інспірувати Петрика Кочубей, власне тая впливова група опозиційної старшини, що тоді зайняла вороже становище супроти Мазепи й московської орієнтації. Тут об'єдналися родичі колишнього гетьмана Самойловича і серед них небіж гетьмана Михайло Самойлович, колишній полковник Гадяцький, і зять гетьмана стольник кн. Юрій Святополк-Четвертинський з дядьком своїм мітрополітом київським Гедеоном; родичі й друзі М. Самойловича — Полуботки, батько Леонтій Артемович, полковник Переяславський, і син Павло Леонтєвич; колишні дорошківці — генеральний писар Кочубей (та його полтавська парентеля — Жученки та Іскри й головний серед них полтавський полковник Жученко) й можливо генеральний суддя Вуяхевич, кол. полковник переяславський Думитрашко-Райч, приятель М. Самойловича. Серед невдоволених з Мазепи були ще генеральний обозний Борковський, кол. київськ. полковник Солонина, миргородський полковник Д. Апостол і, можливо, стародубський полковник Миклашевський³⁾) Нарешті за ними були їхні численні родичі, отож мало не вся аристократія старої Гетьманщини.

повідного джерела), тоді лишається єдине припущення, а саме, що дружина Петрикова була внукою Ф. Жученка, отже небогою Кочубеевої та Іскриної. Хто був Петрика батько — не знаємо. Урядова версія закидала Петрикові хуторне походження (Величко, Ш, 114; Яворницький, Источники, I, 491—492). Прийняти це цілком — тяжко. Що Петрика батько був не визначного роду — то правдоподібно. За його мало знали, й Петрик міг пізніше видавати себе за нешлюбного сина Мазепи. Та й полтавська старшина не могла-б так очевидно брехати. Проте сам Петрик підкреслює, що він „отца своего, жену, дѣти и родственныхъ своихъ с маѣтностію немалою оставил“ (Яворницький, Источники, I, 422). Є натяки на те, що то було його майно, а не жінчине (Костомаров, 432). Батько його був чи не з Нового Санжарова (див. Величко, Ш, 95; Яворницький, Ист. Ш, 112). Звістка про те, що Петрик — небіж Мазепи (див. Чт. Моск. Общ. Ист. и Др., 1859, I, 125), опертя на дуже сумнівним тлумаченні одного документа, мабуть не правдива (див. Уманець, 118¹⁾).

¹⁾ Про полтавських родичів В. Кочубея — див. Модзалевський, ор. сіт., II, 63—64, 251. Можливо, що почасти цим родинним стосункам і завдячив був свою службову кар'єру Петрик. Р. 1687 у списках (що правда, мабуть неповних, Генеральної Військової Канцелярії його не було (Див. Маркевич. Історія Малоросії, III, 319—323). Проте р. 1689 „канцеляриста Петро Іваненко“ є в списках осіб, що їздили з Гетьманом до Москви, і займає він у списку канцеляристів друге місце, після В. Чуйкевича (Костомаров, 403, пр. 4). Р. 1691 Петрик був уже за старшого канцеляриста. До речі, р. 1690 в Генеральній Військовій Канцелярії був ще один родич Кочубеїв (одружений також з його небогою) — канцеляриста Павло Дублянський (Модзалевський, Родословник, I, Київ, 1908, ст. 472—473).

²⁾ Див. Модзалевський, I, 271; Чт. Моск. Общ. Ист. и Др., 1859, I, 146—150. Петрик сподівався допомоги з боку Жученка (Яворницький, Источники, I, 324).

³⁾ Про цю опозицію старшинську — див. Костомаров, 395—397, 413—423; Київская Старина, 1898, IV, 145, пр. 1, 151; Устрялов, II, 200—201, 204, 370; Чт. Моск. Общ. Ист. и Др., 1859, I, 109.

Політична програма старшинської опозиції безперечно вела далі колишні традиції української політики. Вічний мир з Польщею 6/V (26/IV) 1686 р.¹⁾ і утворення антитурецької ліги зустрінуті були в українських політичних колах надзвичайно вороже²⁾. Трактат 1686 року назавсиди стверджував той поділ України, що його визначила Андрусівська угода; отож цілком нишилося всі плани української політики що-до об'єднання українських земель, реставрації держави Б. Хмельницького. Не кажучи вже про зах. Україну, територія старої козаччини — правобережні наддніпрянські староства відтепер були втрачені для Гетьманщини й засуджені на вічну пустелю. Старі шляхи південної торгівлі України (на Молдавію) було перетято. Ще гостріше поставилися на Гетьманщині до антитурецької ліги³⁾. Це переносило театр військових дій на українські землі, збільшувало тут військову і політичну перевагу Московщини, наражало Україну на неминучу руйнацію, висувало в авангарді сили Української держави. Окрім того війна з Туреччиною а передовсім із Кримом розривала економічні стосунки України з Кримом і чорноморськими ринками. Найгостріше це відчувалося на Запорозжжі⁴⁾. Політику Самойловича було скеровано на те, щоб повернути Правоберджену Гетьманщину й запобігти війні з Туреччиною й Кримом, принаймні забезпечити неутрачати України⁵⁾. Після коломацького перевороту, політика нового укр. уряду зрікається на деякий час оцих позицій⁶⁾: адже-ж і коломацькі пакти цілком виразно застерегли, що Україна мусить визнати трактат 1686 року, і „что по тѣмъ же договорамъ уступлено въ сторону королевскаго величества польскаго, и въ тѣ мѣста не вступатца и къ нарушенію договоровъ никакіе причины не давать“, а також брати активну участь у війні з Кримом і Туреччиною⁷⁾. Що правда, згодом і Мазепа досить недовіриливо ставиться до антитурецької коаліції⁸⁾, проте Україна й надалі бере в ній участь. Цілком зрозуміло, що опозиційні групи тут мусіли відродити основні змагання переднішого уряду. Вони намагаються припинити війну й вилучити Україну з коаліції. Щоб це здійснити, треба було зорганізувати збройну силу на Гетьманщині або на Запорозжжі й знайти допомогу в інших держав. Орієнтація на Москву взагалі не була популярна. Відколи Москва почала активно підтримувати Мазепу, це було неможливо. Сподіватися якоїсь допомоги з боку Польщі очевидно не випадало. Польща з 1686 року мала вічний мир з Московщиною, а до того ще надзвичайно заін-

¹⁾ ІПСЗ, т. II, № 1186. Див. Костомаров, Руїна (Іст. моногр. и изслѣд., кн. VI), ст. 341—343.

²⁾ Костомаров, 343—345; Чт. Моск. Общ. Ист. и Др., 1858, I, 289—296, 298.

³⁾ Костомаров, Руїна, 352—353.

⁴⁾ Див. Яворницький, Источники, I, 313, 327, 363, 472, 479, 481—483. Отож Січ і намагається дійти згоди з Кримом (див. *ibid.*, 314, 327, 380, 471).

⁵⁾ Костомаров, 341—345. Див. Яворницький, Источники, I, 15—30; Чт. Моск. Общ. Ист. и Др., 1858, I, 301.

⁶⁾ Костомаров, 399—402.

⁷⁾ Чт. Моск. Общ. Ист. и Др. 1858, I, 312—313.

⁸⁾ Костомаров, 399.

тересована була, щоб Москва не виходила з антитурецької ліги. Нарешті будь-які автономістичні прагнення української старшини були не до вподоби Польщі, бо природньо знімали дражливе питання про правобічну Україну. Як це було після Андрусівської угоди 1667 року, так і після трактату 1686 р. лишався один шлях, добре відомий колишнім дорошенківцям,—шлях на південь, насамперед до Криму¹⁾.

Початок 90-х років був не дуже сприятливий для старшинської опозиції. Р. 1690 помер був мітрополіт Гедеон²⁾; разом з тим відходить від активної політичної діяльності генеральний суддя Вуяхевич³⁾. Всенські виступи проти гетьмана не знайшли підтримки в московських урядових колах⁴⁾. Створилася реальна загроза М. Самойловичеві й Полуботкам⁵⁾. Участь України в антитурецькій лізі чим-раз більш ускладнювала московсько-українські відносини. Спроби московського й польського урядів дійти згоди з Кримом⁶⁾ могли загрожувати Україні, позбавляючи її самостійної участі в мирних перетрактаціях. Перед опозицією повстало питання—прискорити акцію Час для виступу обрано було досить слухний. Саме на початку 1691 року Михайло Самойлович був відпущений додому, а Кочубеєві доручено було слідкувати за Гетьманом⁷⁾. Тоді мабуть ухвалено було звернутися до Криму по допомогу проти Москви й Гетьмана. Чутки про наміри Кочубеєві здобути собі гетьманську булаву очевидно мали певний ґрунт⁸⁾. Кримські інтереси тут цілком збіглися з домаганнями старшинської опозиції. Становище Туреччини та її васалів у боротьбі з коаліцією було вельми скрутне. Традиційна кримська політика на півночі побудована була на суперечках і боротьбі між Московщиною й Польщею, або на спілці з Україною супроти якоїсь з оцих держав (або заприсяжених обох). Отож трактат 1686 року створив для Криму й, звісно, турецьких інтересів на півночі Чорного моря дуже небезпечний стан. На початку 1690-х років ця загроза ще побільшала. Безперечно як економічні, так і політичні інтереси Криму й Туреччини вимагали як-найшвидшого відступу України від антитурецької

¹⁾ Див. Русск. Біогр. Словарь, томъ Павель-Петръ, ст. 639—640. Дуже характерна помилка Бантиш-Каменського, що в першому виданні своєї „Історії Малої Росії“ помилково вважав Петрика за Петра Дорошенка (Д. Бантышъ-Каменскій, Історія Малої Росії, ч. III — Москва, 1822, 21—22). В дальших виданнях помилку було виправлено (див. Бантышъ-Каменскій, Історія Малої Росії — Київ, 1903, ст. 346 — 348, 565, пр. 37).

²⁾ Самовидець, 178; Величко, III, 86.

³⁾ *ibid.*, 91—94; Костомаров, 426.

⁴⁾ Костомаров, 397, 400, 405—409, 413—426.

⁵⁾ *Ibid.*, 415.

⁶⁾ Див. Устрялов, II, 213—218.

⁷⁾ Костомаров, 420; Соловйов, III, 1122; Устрялов, II, 200—201, 370.

⁸⁾ Соловйов, III, 1113. Здається, була ще й кандидатура старого Полуботка (Соловйов, III, 1124). Про звязок Петрика з старшинською опозицією застерегав Мазепу кошовий Гусак улітку 1692 року (див. Яворницький, Істочники, I, 394; Соловйов, III, 1115). Ще раніш про це повідомляли з кримських джерел (Соловйов, III, 1113). Про обрання нового Гетьмана говорили ще на весні (травень) 1691 року (Яворницький, Істочники, I, 315. Див. *ibid.*, 366).

ліги ¹⁾). Зрозуміло, що пропозиції старшини, що мабуть і раніш мала зносини з Кримом ²⁾), були дуже до часу, і в Криму їх радо зустріли. За таких обставин і було складено угоду 1692 року.

Звичайно, наведених даних ще не досить, щоб розв'язати питання про зв'язки Петрика з керуючими колами старшинськими на Гетьманщині. Але-ж точних доводів тут, у цій конспіративній і небезпечній справі й не може бути. Ні те, що Петрик іноді заперечував свої стосунки з Кочубеем та іншими, ні те, що старшина виявляє вороже ставлення до справи, — ще не досить. Іноді треба було плутати ³⁾). Надзвичайно характерна тут позиція самого Петрика. „Петрикъ несомнѣнно выдумывалъ — каже Уманецъ, — но во вкусѣ тогдашняго общества. Онъ лгалъ (у Криму — О. О.) правдоподобно и, можетъ быть, отчасти и самъ вѣрилъ тому, что говорилъ. Есть-ли тѣнь правды во всемъ, что онъ выдумывалъ, — теперь трудно разобратъ. Во всякомъ случаѣ, онъ что-то видѣлъ и слышалъ, на что-то надѣялся, въ чемъ-то твердо убѣжденъ“ ⁴⁾). За переговорів з кримським урядом Петрик іноді виступає, як писар Війська Запорозького низового, від імені Січи ⁵⁾). Але договір 1692 року яскраво відокремлює поняття Запорожжя від Гетьманщини ⁶⁾). І не з колишнім канцеляристом провадив переговори кримський уряд. Петрик навіть не згаданий у тексті договору. І Петрик удає з себе репрезентанта всієї України ⁷⁾), принаймні тих груп, що з ними Крим завсіди мав постійні стосунки, звик уважати їх за керуючі українські кола. Мабуть воно й справді було так. Проте дальші шляхи Петрика й старшини розійшлися.

Ситуацію з'ясовано було цілком улітку 1692 року. Надії на Запорожжя й Крим не справдилися. Січ одмовилася взяти участь у поході проти сил московських і урядових українських ⁸⁾). Допомога січової го-

¹⁾ Про нахил кримського уряду й людности до миру — див. Яворницький, *Источники*, I, 316—317; Устрялов, II, 193—194.

²⁾ Соловйов, III, 1113. Цікаві звістки про те, що Петрик „съ собою принесь многія письма и отдалъ кошевому Ивану Гусаку“ (Яворницький, *Источники*, I, 364; але див. *ibid.*, 439). Мазепа вимагаючи в Січи видачі Петрика, покликувавсь, на те, що той покрав був з Генеральної Військової Канцелярії якісь важливі паперн (Костомаров, 432; Яворницький, *История*, III, 114; його-ж-таки, *Источники*, I, 459, 490, 492; Соловйов, III, 1113—1114; Уманецъ, 114).

³⁾ Ті листи Петрика до дружини й Кочубея (наведені в Костомарова, 432) з Січи, що пояснюють причини втікачки родинними незгодами, мабуть написано *ad hoc*.

⁴⁾ Уманецъ, 114.

⁵⁾ Яворницький, *Источники*, I, 366. „Войско низовое запорожское своимъ и городового войска именовъ у господарства крымского мира ищетъ“ (*ibid.*, 387).

⁶⁾ Договір 1692 року був складений між Князівством Малоросійським та Військом Запорозьким (городовим, хоча це не зовсім ясно) — і Кримом. Лиш пізніше до нього приєднується Січ. Не зовсім точно каже акад. Д. І. Багалій про те, що Петрик „заклучилъ отъ имени Запорожцевъ договоръ съ татарами“ (Русск. Біогр. Словарь, томъ Павелъ-Петръ, ст. 638).

⁷⁾ Див. текст присяги Петрикової 11/IV 1692 (Яворницький, *Источники*, I, 436—437) та його листи і універсали (напр., лист до Січи від 22/VI 1692).

⁸⁾ Костомаров, 437; Яворницький, *История*, III, 148—154; його-ж-таки, *Источники*, I, 367.

лоти ¹⁾ не заступала організованої помочи з боку всього Війська. Кримське Панство, до справ турецьких утягнуте, не могло багато допомогти Петрикові. Можливість якоїсь активнішої підтримки з боку старшини було виключено. Головне, уся опозиція в руках гетьмана й московського уряду опинилася. Репресії що-до Самойловича, Полуботків ²⁾, можливо Жученка ³⁾ перестерегали інших проводирів. Гетьман пильно слідкує за поведінкою опозиції й сповіщає про це московський уряд ⁴⁾. Кочубей у червні р. 1692 вдається до мітрополита Варлама Ясинського. „Теперь вѣдомо мнѣ стало — писав стурбований Кочубей, — же тотъ... Петрикъ, узявши предъ себе послѣднее безуміе и дѣволскій образъ на пагубу души своеи, удался зъ Запорожа до бесурманъ, и тамъ нѣкоторіи псому лицу своему неподобні затѣваетъ дѣла; зъ якого его сатанинского погибелного поступку оні лжесвидѣтели и клеветники... зхочуть теперъ оное своей лжи допинати, яко жъ уже тое и зачинають, аби чимъ скорѣй мене не тилко отъ чести войсковой испровергти, але и зъ свѣта изгладити могли“ ⁵⁾. Петрик чудово розумів складний стан опозиції. Не дурно-ж у червні р. 1692 він казав, що більший жаль має на Кочубея, аніж на гетьмана ⁶⁾. Тоді повстало питання про політичну організацію повстання. До середини 1692 року Петрик мабуть не думає за булаву ⁷⁾. Проте дальший хід подій примусив його подбати про обрання нового гетьмана. За допомогою кримців обраний був Петрик ⁸⁾, і це мабуть остаточно розвязало питання про позицію старшини. Відтоді будь-яку підтримку з цього боку було унеможливлено. На-весні р. 1693 московський уряд казав про „составныя и лживыя писма и рѣчи“ Петрикові, що їх „и въ помышленіи у подданныхъ нашихъ войска запорожского старшины и у полковниковъ и у посполства не бывало“ ⁹⁾.

¹⁾ Костомаров, 437—438; Яворницький, Історія, III, 151—155; Соловйов III, 1114, 1118, 1133, 1135; Яворницький, Істочники, I, 367, 389, 404.

²⁾ Костомаров, 421—422; Соловйов, III, 1122—1123, 1124.

³⁾ Лазаревський („Полтавщина въ XVII вѣкѣ“) пояснює відставку Жученка через його старість (Кіевская Старина, 1891, IX, 373). Не заперечуючи цього, однак, не можна визнати це за достатнє: адже-ж Ф. Жученко жив був ще до 1709 року (Модзалевський, II, 63). Не випадково мабуть полковництво дісталось запеклому ворогові Жученка—Герцикові, який, до того ще, теж був тоді немолодий (див Модзалевський, I, 271).

⁴⁾ Соловйов, III, 1113.

⁵⁾ Величко, III, 123.

⁶⁾ „Отъ гетмана Мазепи кривди ему не было, тилко була отъ Кочубея писара енерального. яку хвалился ему одомстити“ (Величко, III, 105). Усі обставини цієї розмови (та й те, що її занотовано в Величка) свідчать про намагання Кочубеєві (а може й Петрика) цим себе реабілітувати. Але не виключена можливість певної зміни у взаєминах Петрика й Кочубея, після подій, що сталися на-весні й улітку 1692 року.

⁷⁾ Див. Яворницький, Істочники, I, 406.

⁸⁾ Величко, III, 104; Костомаров, 437—438; Яворницький, Історія, III, 139—140. Дату обрання встановити тяжко. Величко (III, 103—104) датує його червнем. Проте документальні дані вказують на липень (приблизно 18 липня). Див. Яворницький, Істочники, I, 367.

⁹⁾ Ibid., 490 (інструкція 8/V 1693 московському дипломатичному агентові Айтемирову, що його послали були тоді до Криму).

У таких умовах неминуче повставала соціально-на проблема. Вага запорозької гололи та надія на повстання поспільства на Гетьманщині зростають. Спочатку Петрик дивився на це лиш з погляду політичних інтересів повстання¹⁾. Але згодом викристалізується думка про організацію упосліджених шарів суспільства²⁾. Особисто Петрика це не лякало. Та для „пославших его“ це було-б рубати тую гиляку, на якій вони сиділи. Українська старшина на кінці XVII ст. не могла співчувати соціальному радикалізмові. Отож загострена на той час класова боротьба на Гетьманщині зовсім виразно, надто-ж після заворушень 1687 року, застерегала опозиції невчасність будь-яких групових поракунків. Навіть у деяких політичних питаннях позиція старшини була дуже складна. Ідея, що дуже захоплювала Петрика, це стара політична ідея українська — об'єднання Лівобічної й Правобічної України. Великого значіння надає він тому, що, за угодою 1692 року, „Чигиринская сторона Днѣпра“ мала увійти до складу Української держави. На його думку, „вибившієся.. зъ теперешного подданства, куды хто зхочетъ на свою отчизну пойдетъ, где предъ тимъ мешкаль, а тривоги и небезпеченства не мѣтимете тамъ нѣколи“³⁾. Це вже було занадто. Неминучість соціального зрушення не минуче перекидала опозиційну старшину на бік уряду. З свого боку, урядові кола теж прагнули згоди⁴⁾. Логіка речей де-далі одривала Петрика від українського ґрунту, ізолювала його від „кревних“ — „дуків“. Та половинчатість, запізненість соціальної програми Петрикової відхиляла від нього нижчі верстви. Довго ще борсалася в цих противенствах невгомна вдача „ханського“ гетьмана⁵⁾.

¹⁾ Яворницький, Источники, I, 324. Див. Р. Б. С., т. Павель-Петръ, ст. 638; Костомаров, 431 (пр на ст. 432).

²⁾ Проте помилкова думка М. І. Яворського про „повстання козацької гололи під проводом Петрика, що до 1696 р. буровив на Подніпров'ї“ (Нарис історії України, II, 155).

³⁾ Величко, III, 113. Див. Яворницький, Источники, I, 368. На думку акад. Д. І. Багалія (Р. Б. С., томъ Павель-Петръ, 639-640), це й було „главнымъ пунктомъ“ договору.

⁴⁾ Кочубей зберегає уряд генерального писаря, а р. 1696 на полтавського полковника замість П. Герцика був призначений швагер Кочубейв і зять Ф. Жученка — І. Іскра. Цікаво, що родичі Петрикові мабуть не зазнали особливих утисків.

⁵⁾ Величко, III, 104. Дата і обставини смерти Петрика досить непевні. Старі літописці (Самовидець, Величко, Граб'янка) за неї не згадують, хоча розповідають про татарський похід 1696 року (Самовидець мав про це певні відомості, бо участь у поході проти татар брав син Романа Ракушки — Іван Романовський — Див. Літопис Самовидця, 187. Пор. Записки Історично-Філологічного Відділу У. А. Н., кн. VII—VIII—Київ, 1926, — ст. 195). Вперше докладніше розповідає про смерть Петрикову „Історія Русовъ“ (ст. 192), припускаючи („видно“), що його забив Вечорка, полковий осаул гадяцький (Історія Русовъ, ст. 192; див. Модзалевський, Родословникъ, I, 190). Усі дослідники (Маркевич, Соловійов, Костомаров, Д. І. Яворницький, Уманець, акад. М. С. Грушевський, акад. Д. І. Багалій) приймають цю версію. Проте Величко (III, 368), нічого не згадуючи за Петрика, каже, що „Вечорченка.. поймано и для в о р о ж б и т с т в а с в о е г о п о г а н с к о г о з ъ ж и в о г о с е р д ц е в и н я т о и н а о г о н ь к л а д е н о“. Костомаров і Яворницький не зазначають тут точніше своїх джерел. Безперечно, великий вплив на історіографію тут мала відома пісня про Петриковського і Вечорку, що могла бути за джерело для

II

Договорів 1692 року не дуже пощастило ні в історії, ніж в історіографії. Сучасників повідомлено про зміст угоди, і вражіння, що вона справила, було досить сильне. Звичайно, яскравіше це висловили були вороги. Переволоченський агент Мазепи Рутковський сповіщав 17. VII року 1692 Малеева про „писама“ Петрикові „о постановенымъ присяжнымъ, яко мають войну зачати з великимъ государствомъ московскимъ и якъ тую войну скончивши, жити удѣльнымъ панствомъ малоросійскимъ, а братерствомъ з татарами, о чьмъ страшно и помыслити, не толко писати, чого ся тотъ плуть Петрикъ з своїми совѣтниками важить“¹⁾. Петрик не раз у своїх листах і універсалах наводив основні пакти угоди²⁾. „Коли теперъ дасть намъ Господь Богъ Всемогущій вибитись зъ подъ ярма Московского — писав Петрик в універсалі 29. VII року 1692, — то якъ сами схочете, такій между собою порядокъ учините, жебы-сте такіе заживали волности, якіе уживали продкови ваши за Хмелницкаго³⁾... На такихъ пунктахъ вѣчній зъ панствомъ Кримскимъ войско Запорожское утвердило миръ, же Чигиринская сторона Днѣпра, поколя Хмелницкій зъ Ордами завоевалъ отъ Ляховъ, намъ отдана зъ приналежитостями, и сегобочная сторона зо всѣми полками и городами при насъ захована⁴⁾; а добыватися на рибѣ, на солѣ, на звѣрю въ рѣцѣ Днѣпрѣ, въ Богу и во всѣхъ рѣкахъ и рѣчкахъ безъ жадного датку волно⁵⁾... Панство Крымское присягу свою на томъ виконало, ижъ мають насъ отъ Москвы и отъ Ляховъ и отъ всякихъ непріятелей боронити завше“⁶⁾. Цілком зрозуміло, що московський уряд насамперед звернув увагу на інші пакти⁷⁾. „Между... статьями (= „подлинныя измѣнника Петрушки статьи“) написано, чтобъ высвободясь изъ подъ ига московского, ахтырскому та сумскому полкамъ со всѣми городами и приналежностями быти подъ властію войска запорожского, а харковской и рыбенской полки перевести на чигиринскую сторону⁸⁾, и чигиринская сторона со всѣми городами имѣть быти подъ властію войска запорожского потамѣсть, покамѣсть Хмелницкой с ордою завоевалъ

„Исторіи Русовъ“ (див. Р. Б. С., томъ Павель-Петръ, ст. 640). Не розглядаючи тут, чи що 1696 рік міг бути справді останнім у житті Петрика, констатуємо, що Петрик якимось непомітно зникає з історичного кону, і в кожному разі ця подія, навіть за пісню, мабуть не звязана з забивством Вечорки.

¹⁾ Яворницький, Источники, I, 435.

²⁾ Див. Величко, III, 112—113. Тут поданий мало не дослівно текст деяких пактів договору.

³⁾ Величко, III, 112. Пор. з арт. XI трактату 1692 року.

⁴⁾ Арт. V, IV (почасти) трактату. Подано не зовсім точно (нічого не згадано за обмеження території Слобожанщини).

⁵⁾ Арт. VI трактату.

⁶⁾ Арт. II трактату. Подано неповно (не зазначено обов'язності зобов'язань).

⁷⁾ Див. Яворницький, Источники, I, 397.

⁸⁾ Арт. IV трактату.

отъ поляковъ¹⁾, а за вспоможеніе ордамъ противъ московского государства вмѣсто воздаянія имѣють быти отворены Муравскіе шляхи²⁾.

Вперше в науковій літературі докладніші відомості про договір 1692 року подав був Соловйов. Основні пакти угоди, особливо конституційні (арт. I, II; III — не зовсім точно, IV, V, VII, XI, XIII) було наведено в „Исторіи Россіи“. Проте Соловйов не аналізує окремі пакти, не подає оцінки цілої угоди³⁾. Костомаров, згадуючи за договір дуже коротко, подає зміст лиш арт. VI (права рибальства, ловецтва й соляної добичи)⁴⁾. Проф. Д. І. Яворницький теж коротко передає зміст арт. IV, V, VII⁵⁾. Акад. Д. І. Багалій згадує лиш про арт. V⁶⁾. Акад. М. С. Грушевський теж звертає увагу на політичні моменти в трактаті й наводить короткий зміст арт. I, II, III, IV (не зовсім точно), V, VII⁷⁾. Отож відомості Соловйова й до цього часу свою вагу зберегали. Звичайно, це позбавляло історичну науку змоги належно висвітлити історію повстання. Але ж договір 1692 р. цілком заслуговує на увагу з боку історичної науки. Він бо не лиш подає першорядної ваги матеріал для історії повстання Петрика. Ще важливіше його місце в історії української політичної думки тогочасної, точніше — в історії української державної ідеї. Тому мусимо хоч коротко зупинитися на основних пактах договору.

Договір 1692 р. є трактат вічної згоди між двома державами — Україною й Кримом. Він складається з короткого вступу й 16 пактів. Ціла низка пактів присвячена політичним взаєминам обох держав. Тут відрізняємо дві групи пактів: загальні зобов'язання постійної обопільної допомоги й зобов'язання спеціальні, тимчасові. Складено було угоду оборончого союзу. Кримська держава зобов'язується Україну „от поляковъ и отъ Москвы и от всѣхъ непріятелѣй оборонять всѣгда“. З свого боку, „княжество Малоросійское“ усіма своїми силами мусить захищати Кримську державу. Ця допомога подається без нагороди, за виїнятком, коли треба було-б іти „в далные мѣста а зимняго времени“. Тоді „тѣмъ войскамъ и лошедемъ повиненъ быть харчъ и опочивъ пристойной и налѣжащей“ (арт. II, X). Всі непорозуміння між Україною й Кримом мали полагоджувати дружнім шляхом. Застережено було обопільне полагоджування й відшкодування претенсій підданців обох держав (арт. VIII). Визнано було обопільне й рівне право мати резидентів (арт. XIII). Встановлений був порядок зносин дипломатичних (через послів, гінців), для чого було зорганізовано пошту в Переволочні й у Газі-Кермані (арт. XIV, XV). Безпосереднє значіння належало зобов'язанням спеціальним. Основний пакт — це обов'язок Кримської держави допомогти

¹⁾ Арт. V трактату.

²⁾ Арт. VII трактату.

³⁾ Соловйов, III, 1115—1116.

⁴⁾ Костомаров, 434.

⁵⁾ Яворницький, Історія, III, 132.

⁶⁾ Р. Б. С., т. Павель-Петръ, ст. 639—640.

⁷⁾ М. Грушевський, Ілюстрована історія України (Київ, 1918), ст. 370—371.

Україні „для отобранія от московской власти Малоросиской Украины“ (арт. III). З свого боку, Україна мусіла „оттворить муравскіе шляхи“ татарам (арт. VII). Звичайно, договір одкидав можливість сепаратної угоди. Це мусіло бути „вопче... по совету с пожиткомъ общаго добра обоихъ сторонъ“. Проте цей пакт мав і ширше значіння на майбутнє (приміром, на випадок війни з Польщею, — арт. XVI).

Певну увагу присвячено було економічним взаєминам обох держав. Застережено було право української людности — організовано, „за ведомом Войска Запорожскаго и Государства Крымскаго і за листами“, „волно добыватца на рыбной і на звериной ловль и на соли“ — на Дніпрі і на всіх допливах Дніпрових по обох боках, без будь-якої оплати (арт. VI). Далі проголошено було обопільне право вільного торгу — на загальних підставах — купців українських в Криму, Білгородщині й в інших землях Кримської держави; кримських купців — на Україні. Купців-чужоземців зрівняно було в митних правах з купцями місцевими. Торговельний шлях ішов купцям українським через Переволочну на Газі-Керман; купцям кримським — на Переволочну (арт. IX).

Найбільшої ваги для історії української політичної думки, безперечно, мають пакти конституційного характеру. Основні ідеї політичні в діяльності Петриковій — визволення України з-під чужоземної влади та об'єднання українських земель у межах осібної держави — яскраво виявилися в трактаті 1692 року. „Княжество (вьдѣльное) Киевское і Черниговское со всѣмъ Войскомъ Запорожскимъ і народомъ Малоросійскимъ“¹⁾, або коротше — „Княжество (Государство) Малоросійское“²⁾, — ось формула української державної ідеї, виявлена в діяльності Петриковій і в трактаті 1692 року зафіксована та міжнародньо-правним способом визнана. Перший артикул трактату визнав цю державну організацію: „Княжество Киевское и Черниговское со всѣмъ Войскомъ Запорожскимъ і народомъ Малоросійскимъ имѣтъ быть выдѣльное при всякихъ своихъ волностяхъ“. Кримське ханство не мало права втручатися у внутрішні справи України. „Княжеству Малоросійскому і всѣму Войску Запорожскому какъ дастъ Гдѣ Бгѣ волное гдрство, чтобъ права сѣбе природное и порядокъ, которой полюбитца, учинить волно“ (арт. XI)³⁾.

¹⁾ Варіанти: „Княжество Малоросійское Киевское і Черниговское і все Войско Запорожское“, „Княжество Малоросійское і все Войско Запорожское“. Див. ще „Княжеству Выдѣльному Киевському и Черниговскому и всему Войску Запорожскому и Городовому и всѣму народу Малоросійскому“.

²⁾ Варіант: „Войско Запорожское Городовое и Малоросійское княжество“.

³⁾ Московський уряд закидав Петрикові, що він хоче „народъ христіанскій отдать в порабощеніе поганцомъ бусурманомъ“ (Яворницький, Источники, I. 432). Акад. Д. І. Багалій (Р. Б. С., томъ Павель-Петръ, ст. 639—640) припускав тут проєкторат Криму. Проте текст трактату не дозволяє це визнати. Пізніше, р. 1711 Орлик писав Скоропадському, що в Туреччині, Швеції й Криму „jedna jest mens y postanowienie, żeby Ukraina skolligowana unione armorum et animorum z Państwem Krymskim żadney vasallitii nie miała na sobie poty, ale wolna Rzeczą Pospolitaą wiecznie zostawała“ (Чт. Моск. Общ. Ист. и Др., годъ III, № 1 — Москва, 1847, — ст. 56).

Ця складна й незграбна формула, до того ще з неусталеним титулом¹⁾, являє великий інтерес в історії української державної ідеї. Бо тут знову маємо спробу погодити дві форми державної організації України, що їх висунула на порядок денний української політики Хмельниччина²⁾. Історія державної думки за доби „другої української держави“ зформулювала дві основні ідеї державного будівництва України: ідею князівства Руського, що протягла традицію давньої Руської держави, — й нову порівнюючи ідею Війська Запорозького (як державної організації України), що її утворила була революційна доба, хоч коріння її сягають глибше. За часів Хмельниччини маємо змагання цих двох ідей, власне тих двох суспільних верстов, що були творцями й репрезентантами тих ідей. Шляхетська ідея Руського князівства й козацька (й дрібно-шляхетська) ідея Війська Запорозького, безсумнівно, були суперечливі. В процесі боротьби відповідних соціальних груп за часів Хмельниччини спроби погодження двох ідей, спроби компромісу були неможливі. Проте реальна сила й влада на Україні козащині належала. Панування козацької старшини надає безперечної переваги ідеї Війська Запорозького, що й стає за офіційну формулу української державности. Але маєткова шляхта українська ще зберегає свою соціально-економічну базу й політичні впливи. Процес економічного зближення заможної шляхти й козацької старшини, завершений у реституції шляхетського землеволодіння і в участі найвидатніших представників шляхти української в чигиринському уряді, спричинився до перших спроб практичного погодження двох основних ідей. Елементи компромісу позначилися вже в першій формулі державної ідеї Війська Запорозького, що її наведено в донесінні московського дипломатичного агента Кунакова в березні р. 1649³⁾. Ще виразніше намітили компромісну формулу т. зв. „шведські проекти“ 1655—1656 рр. У тих проектах найбільш важить формула князівства Запорозького. Гетьман мав здобути титул князя Київського та Чернігівського й гетьмана Війська Запорозького, на правах курфюрста Бранденбурзького й герцога Курляндського. Україна мала бути „волнымъ и удѣльнымъ статомъ, подъ обороною и голдемъ королей и государствъ свѣйскихъ и полскихъ“. Але вже те, що поруч цього були інші проекти, свідчить про боротьбу кількох поглядів, що відбивала глибші змагання соціальні⁴⁾. Ці проекти не могли завдовольнити

¹⁾ Маємо текст трактату в перекладі. Отож не можна цілком розв'язати питання про точність титулу. Назва „малоросійській“ може є тогочасний московський переклад. Таких випадків у московській практиці було чимало. Напр., у грамоті Карла XII П. Орликові, гетьманові, від 10.V 1710 р.: „народъ Малоросійській“ перекладу = „gens Rossiaca (Rossica)“ оригіналу (Чт. Моск. Общ. Ист. и Др., 1859, I, 255, 256). В листуванні Петрика зустрічаємо також і назви „Русь“, „Украина“ (див. Яворницький, Источники, I, 479—480).

²⁾ Цим питанням р. 1922 автор присвятив спеціальну розвідку; але, на жаль, через видавничі умови того часу, не пощастило її тоді опублікувати.

³⁾ Акты Южной и Западной России, III, 288 — 289.

⁴⁾ Їх опублікував був І. М. Каманін у „Сборникъ статей и матеріаловъ по исторіи Юго-Западной Россіи“, вип. I (Київ, 1911), ст. 107—116. Коротко й не цілком точно зміст їхній по-

керуючі кола українські. Нова спроба, де яскраво відбилася перемога ідеї шляхетської (нехай модифікованої), була втілена в Гадяцьким трактаті 1658 року, що утворював на українських землях Велике Князівство Руське, як федеративну частину Речі Посполитої. Керуюча верства — козацька старшина, — за несприятливих міжнародних умов і загостреної громадянської війни на Україні, не спромоглася тую ідею здійснити. Натомість знову запанувала ідея Війська Запорозького, форма, що здобула підтримку й з боку Московщини і з боку Польщі. Це яскраво виявилось в Юрія Хмельницького. За часів Руїни ідея князівства Руського завмирає. Тая суспільна верства (шляхта), що її була утворила, була мало не цілком знищена в революційній боротьбі. Перевага ідеї козацької яскраво виявилася в діяльності Дорошенка. Нова орієнтація української політики — на Крим і Туреччину — пізніше звязана була з відновленням колишньої шляхетської ідеї — князівства Руського. Її вбачаємо в організації князівства Малої Росії й України ¹⁾ за Ю. Хмельницького. Але лишилася сама форма: зміст ідеї був вже цілком відмінний. Ідея відірвалася була від свого соціального ґрунту, перетворилася на ідею мандрівну, на знаряддя турецько-татарської політики на Україні. У трактаті 1692 року маємо мало не останню спробу погодити ці дві основні ідеї. Жива і міцна ідея Війська Запорозького тут механічно сполучена з ідеєю шляхетською князівства Руського в її турецько-татарській формі. А втім сам Петрик має титул гетьмана. На початку XVIII в., за часів Мазепи й українсько-шведського союзу, ще побачимо останні відгуки цієї ідеї, власне комбінацію двох ідей ²⁾. Проте катастрофа 1709 року зруйнувала ідею Руського князівства. І конституція 1710 року і договір з Кримом 1711 року остаточно перемогу ідеї Війська Запорозького ствердили.

Ідея державної території України позначилася в договорі р. 1692 дуже яскраво. Князівство Малоросійське, очевидно, складалося з земель колишніх воеводств Київського та Чернігівського, отже охоплювало Лівобережжя й чималу частину Наддніпрянського Правобережжя. На сході до цієї держави прилучено було частину Слобожанщини, а саме полки „Ахтырской и Сумской со всіми принадлежностями своими“. Полки Харківський і Рибінський (Острогозький) мали бути переведені на Правобережжя („на Чигиринскую Днѣпра сторону“), а їхні землі мали спорожніти (арт. IV). Це відпогдало традиційній кримській політиці, що воліла утворити степовий бар'єр поміж Кримом і Московщиною (та Україною). На півдні кордони українські сягали лиш до р. Самари, але на Самарі не можна було „городовъ никакихъ и деревнь, ни строенія никакова“ ставити (окрім монастиря Самарського. — Арт. XII). Складніше питання що-до правобережних земель Української держави. Відповідний

дано у Соловйова (Исторія Россіи, кн. II, ст. 1713—1715). В. Липинський (Україна на переломі, 270—272) датує їх приблизно серединою 1656 року. Проте мабуть вони трохи старші: кінець 1655 р. — початок 1656 р.

¹⁾ Див. Наштег, XII, 487.

²⁾ Костомаров, 593, 606 — 607; див. Наше Минуте, 1918, I, 67—68.

пакт зрадагований досить невиразно. Правобережжя („Чигиринская сторона со всіми городами“) мало увійти до складу князівства Малоросійського в межах, „пока Хмельницкой завоеваль с ордами от поляков“ (арт. V). Насамперед не ясно, чи це була вся територія, завойована за Хмельницького (очевидно, Богдана), чи тільки територія, що її визначено було в трактатах Зборівським або Білоцерківським. Так чи інакше, коли ще згадати за назву „народъ малоросійскій“ у титулі держави,— ясно буде, що права Української держави на всі правобережні землі (окрім, звичайно, Поділля) було принципово застережено. Проте конкретно трактат р. 1692 цікавиться лиш наддніпрянською частиною Правобережжя, давньою територією козаччини. Неясність ця мабуть зрозуміла. Цьому спричинився складний міжнародно-правний стан Правобережної України того часу. Бучацька угода Польщі й Туреччини р. 1672, що визнала Поділля Туреччині, ствердила відмовлення Речі Посполитої від її прав на решту земель Правобережжя, в межах воеводства Брацлавського і південно-західньої частини воеводства Київського, які віддано було Дорошенкові. Журавницька угода р. 1676 ствердила права Османської Імперії (і України) мало не на всю тую територію¹⁾. Далі, трактат Бахчесарайський р. 1681 між Кримом та Туреччиною і Московщиною визнав Правобережну Наддніпрянщину (окрім Києва з околицею) за володіння Туреччини²⁾. „Вічний мир“ р. 1686 між Московщиною й Польщею остаточно одлучив цю територію од Гетьманщини й призначив її до незалюднення. Отож, певне, тому ці турецькі володіння й не було точно визначено в трактаті р. 1692, застерігаючи проте права України. Без згоди Туреччини цього не могло статися. Мрія про Правобережжя, власне про соборну Україну, жила ввесь час серед українського суспільства за часів Гетьманщини. Діяльність Дорошенка, Самойловича, Мазепи, Палія, Петрика, Орлика утворила міцну традицію соборної України. Відгуки тієї традиції були ще за другої чверти XVIII в. як на Гетьманщині, так і за кордоном³⁾.

Проти страшної загрози народнього повстання були безпорадні й старшинська опозиція й її колишній вірник. Життя обминуло угоду р. 1692, і вона лишилася, як цікава пам'ятка української політичної думки XVII віку, кільце того ідеологічного ланцюгу, що пов'язав добу Мазепинського ренесансу з далекими вже, але славними часами старого Хмельницького й Дорошенка⁴⁾. Та вороги Кочубеєві й старшинської опозиції

¹⁾ Костомаров, Руина, 225.—227; Соловйов, III, 844—847.

²⁾ І П. С. З., т. II, №№ 854 (3/I 1681), 916 (IV. 1682).

³⁾ Див. нашу замітку про „Справу Дараганенка 1728—29 р.“ в X книзі Записок Історично-Філологічного Відділу У.А.Н., 1927 (ст. 299—303) й розвідку І. Борщака „Гетьман Пилип Орлик і Франція“ (Записки Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові, т. CXXXIV—CXXXV. Львів, 1924).

⁴⁾ Це добре розуміли й Петрик і його вороги (див. Яворницький, Істочники, I, 387, 478—479; Величко, III, 103—104, 107—108, 113; Історія Русовь, 191; Соловйов, III, 1115, 1117).

90-х років XVII в. — р. 1710-1711 повторили тую спробу. „Поневажъ намъ всегда пріязнь сусѣдская Панства Крымского есть потребна... на которую бы окрестные панства заглядуючися, не дерзали поработщени себѣ Украины желати и оную въ чомъ колвекъ насильствовати“, — „теды... мѣеть яснегельможный гетманъ (= Орлик)... старатися о обновленье давнего зъ Панствомъ Крымскимъ братерства, коллегации военной и потверженье вѣчной пріязни“¹⁾.

Дата завершення трактату не ясна, так само, як і обставини тих пересправ. Розпочалися вони були мабуль ще в лютому р. 1692. „О учиненью з Панствомъ Крымскимъ вѣчного покою — згадував пізніше Петрик — писалемъ в Кримъ до Шабана, писаря казыкарменского“²⁾. Ще перед 22 лютого Шабан розповів про плани Петрика й старшинської опозиції (Кочубея) та їхні зносини з Кримом — двом полтавцям, що й повідомили про це Рутковського³⁾. „Рота присяги Петра Ивановича, писаря Войска Запорожского, на покой вѣчной отъ Войска Запорожского Панству Крымскому“, подана (в копії) додатком до листа Рутковського від 17. VII, має дату 11 квітня р. 1692⁴⁾. Проте відомо, що Петрик вирушив до Криму „послѣ Егорьева дни“⁵⁾. Припустити, що це було після зимового Юра⁶⁾, — не можна, бо Петрик був на писарстві запорозьким мало не рік („заледво на писарствѣ сѣчовомъ рокъ преживши“⁷⁾), а вирушив він до Січи „въ постъ великій“ р. 1691⁸⁾. До того ще перший лист Петрика до Січи, написаний за тиждень після приїзду до Газі-Кермана, має дату з кінця квітня або з початку травня р. 1692⁹⁾. Отож дата присяги (11.IV 1692), подана в Рутковського, або неточна, або-ж присягу було складено ще перед завершенням трактату (хоч у тексті її згадується про „сей вѣчный покой“) ¹⁰⁾. Як відомо, переговори було закінчено в Газі-Кермані, безпосередньо між Петриком і безм Газі-Керманським Кемалем-мурзою, а в тексті присяги Петрик каже: „теперь пишу до его милости пана бея казыкарменского“¹¹⁾. В кожному разі, очевидно, ще перед приїздом Петрика до Газі-Кермана основні питання було розв'язано. Соловйов датує переговори в Газі-Кермані травнем 1692 року й каже, що 6.V Петрик повідомляв Січ

¹⁾ Чт. Моск. Общ. Ист. и Др., 1859, I, 246—247 (арт. III конституції 5/IV 1710 р.).

²⁾ Яворницький, Источники, I, 436.

³⁾ Соловйов, III, 1113.

⁴⁾ Яворницький, Источники, I, 436—437.

⁵⁾ Ibid., 364.

⁶⁾ Яворницький (Исторія, III, 128—131) мабуть цього Юрія має на оці (хоча це в нього не ясно, — див. ст. 129; пр. 1 на ст. 129). Це ніби-то стверджує й Величко (Літопис, III, 102), який каже, що Петрик вийшов до Криму „на само́м початку“ 1692 р.

⁷⁾ Величко, III, 103. В Костомарова (ст. 431—433) неточно, через помилкову дату від'їзду Петрикового на Січ.

⁸⁾ Величко, III, 95.

⁹⁾ Яворницький, Исторія, III, 129; Костомаров, 433.

¹⁰⁾ Яворницький, Источники, I, 437.

¹¹⁾ Ibid., 436.

про завершення трактату¹⁾. Д. І. Яворницький цей лист датує 18 травня. Але, на його думку, договір був складений ще перед 11 квітня²⁾. Остання думка, безперечно, хибна. Копія договору, що є в колекції Судієнка, має дату 26 траіня³⁾. Д. І. Яворницький каже, що Петрик подав був пакти угоди в листі до Січи від 18.V⁴⁾. Проте самий текст трактату Петрик надіслав до Січи аж 22.VI. Тут-же Петрик розповідає коротку історію переговорів. „Пріѣхавъ в Казыкермень, договаривался я о учиненіи мира з беемъ его милостію Кеенанъ мурзою; а потомъ, пріѣхавъ в Перекопъ, тѣ статьи и присягу, которыя в Казыкерменѣ чинилъ я, с паяснѣйшимъ ханомъ его милостію и со всѣмъ государствомъ крымскимъ на вѣчныя времена подтвердилъ есмь“. „Колкократно я уже писалъ к вашей милости (=запорозцям)... объявляя... на какихъ дѣлахъ договариватись з государствомъ крымскимъ зачалъ есмь. О томъ скончивъ все дѣло, обѣщаль есмь объявляти вашимъ милостямъ... в тѣхъ тогда листахъ моихъ о прибытіи в крымскую сторону и о зачатіи мирного дѣла вкратцѣ объявлялъ есмь вашей милости, а нынѣ скончивъ... все дѣло доброе, о всемъ явственнѣе объявляю“. Далі Петрик продовжує: „посылаю я пункты и присягу свою до вашей милости, которые именемъ всея Украины нашей малороссійской всего войска Запорожского учинивъ, далъ есмь государству Крымскому, а его милость Кеенанъ мурза-бей свои статьи и присягу, которые отъ всего Крыму мнѣ далъ, тутъ же посылаю“⁵⁾. Очевидно, дата 26 травня є ймовірніша. До речі, Кемаль-мурза з'явився в Газі-Кермані десь на початку квітня (перед 17.IV), допіро перед тим, як пріѣхав туди Петрик⁶⁾.

На початку липня (4.VII) р. 1692 кошовий отаман Гусак передав Мазепі „вора и плута оного Петрика прелестныя статьями составленныя писма и ево глупца нечестивую нечестивымъ обѣщанную присягу, какія онъ по наущенію діаволскому и по совѣту непріятелей бусурманъ своею проклятою рукою дерзостно написалъ, прислалъ до Сѣчи Запорожской“⁷⁾. 9.VII гетьман надіслав до Москви отії „подлинныя измѣнника Петрушки статьи, рукою его Петрушковою писанныя, на которыхъ онъ измѣнникъ чинилъ присягу хану крымскому“. 20.VII ці папери було одержано в Москві⁸⁾. Згадка пізнішого документу про те, що „прислалъ таковыи статьи (=Петрикові) і списокъ (= „с прелѣстного ево Петрушкина листа“) в прошломъ 200-м году, в августѣ гетманъ Іванъ Степановичъ“⁹⁾ — мабуть неточна що-до статтів („прелѣстный листъ“ справді міг бути приставле-

1) Соловйов, III, 1113—1114.

2) Яворницький, Історія, III, 131—132.

3) Відділ рукописів бібліотеки Київського Університету, № 97, ч. V, арк. 924.

4) Яворницький, Історія, III, 132.

5) Його-ж-таки, Істочники, I, 419, 422 · 423.

6) Ibid., 363.

7) Ibid., 389; див ibid., 399, 400, 401, 435.

8) Ibid., 383, 397.

9) Відд. рукоп. бібл. Київськ. Університету, № 97, ч. V, арк. 941.

ний наприкінці липня або у серпні)¹⁾. Отож мабуть текст татарських (Кемаля-мурзи) статтів не був тоді надісланий до Москви (а може Гусак не передав його Мазепі)²⁾. Його здобули там пізніше,

Український примірник оригіналу трактату 26.V 1692 року („подлинныи татарскіе статьи“) дїстався до рук полтавського полковника Павла Герцика, що надїслав його 2.VIII 1693 року до Москви, в Посольський Приказ („къ думному дьяку къ Емельяну Игнатовичу Украинцову“), разом з іншими документами („статїи ево Петрушкиныхъ списокъ, каковъ онъ далъ противъ сихъ статїи бѣю Казыкерменскому, да списокъ с прелѣстного ево Петрушкина листа“)³⁾. Оригінал був писаний мовою польською („полского писма“)⁴⁾ й мав печатку бея Газі-Керманського Кемаля-мурзи („внизу печать татарская и в той печати написано имя ево Кеманово“)⁵⁾. З тих статтів на Москві був зроблений переклад. Трактат 26.V р. 1692 подаємо тут з копії (не дуже справної), що переховується в збірці М. О. Судїенка (відділ рукописів бібліотеки Київського Університету, № 97, ч V, арк. 924—942).

ДОДАТОК.

Статьи вечнаго миру съ яснѣ велможнымъ его милостію и со всѣмъ Гдѣствомъ Крымскимъ Княжества Выдѣльнаго Киевскаго, Черниговскаго и всѣго Войска Запорожскаго Городового і народа Малоросіискаго, лѣта 1692 мая 26 день.

Понеже по воли і милості Гдѣа Бгѣа всѣмушаго, в Троицѣ Сктѣой хвалимаго, съ яснѣ велможнымъ ханомъ его милостію і со всѣмъ Государствомъ Крымскимъ Выдѣланное (sic!) Княжество (sic!) Киевское и Чернѣниговское і всѣ Войско Запорожское Городовое пришло до такого миру и вѣчнаго братства, котораго от давныхъ лѣтъ жители малоросіійскіе желали, того ради тотъ вѣчной сктѣой покой на такихъ утвержденныхъ есть статьяхъ, которые ниже изображены суть.

I

Княжество Киевское и Черниговское со всѣмъ Войскомъ Запорожскимъ і народомъ Малоросіійскимъ имѣеть быть выдѣльное при всякихъ своихъ волностяхъ.

II

Ясне велможный ханъ его млѣть і всѣ Гдѣрство Крымское со всѣми ордами Крымскими и Бѣлогородцкими и со всѣмъ Великимъ і Малымъ Нагаемъ имѣеть Кнѣжество Киевское и Черниговское і всѣ Войско Запорожское Городовое и весь Малоросіійски народъ от поляковъ и от Москвы и от всѣхъ непріятельїи оборонять всѣгда; такъжъ Войско Запорожское Городовое и всѣго

¹⁾ Див. Яворницький, Источники, I, 410—411.

²⁾ Див. *ibid.*, 390.

³⁾ Відл. рукоп. бібл. Київськ. Ун., № 97, ч. V, арк. 941—942.

⁴⁾ *Ibid.*, арк. 924.

⁵⁾ *Ibid.*, арк. 940.

Малоросійскаго Княжества силами Государство Крымское, Бѣльгородъ со всѣми приналежностями от поляковъ и от Москвы и от всѣхъ непріятель всѣгда имѣть и повинны будутъ оборонять одни другихъ имянно орды с Войскомъ Запорожскимъ от всѣхъ непріятель боронитися и вопчѣ стоять вечными времени повинны будутъ; а за то ни Государство Крымское Войску Запорожскому, ни Войско Запорожское ордамъ никакой платы чинить нѣ имѣють, но естли в далные мѣста, а зимняго времени прилучитца войскамъ крымскимъ итить на оборону от какова непріятели Княжеству Малоросійскому или малоросійское войско поидуть на оборону Гдѣрства Крымскаго, и тѣмъ войскамъ и лошедямъ повиненъ быть харчъ и опочивъ пристойной і налѣжащей.

III

Нынѣ на первой часъ для отобранія от московской власти Малоросійской Украины яснѣ велможный ханъ его милость и всѣ Гдѣрство Крымское имѣть дать Запорожскому Войску снадобье Орды.

IV

Когда дасть Гдѣ Бгѣ всѣмогущи Войску Запорожскому испод ига московскаго выбитца, тогда имѣють быти два полка Ахтырской и Сумской со всѣми принадлежностями своими под владеніемъ Государства Малоросійскаго оставать, а Ханковской (sic!) и Рыбинской два полка со всѣми принадлежностями переведены на Чигириньскую Днепра сторону, а мѣста оныя і сѣла имѣють быть пусты; такъ же в слободахъ и на иныхъ мѣстехъ не имѣють татары брать в неволю малоросійской породы, а естли взято, то чтобъ возвратить.

V

Чигиринская сторона со всѣми городами имѣть быть под владѣніемъ Княжства Малоросійскаго і Войска Запорожскаго, пока Хмелницкой завоеваль с ордами от поляковъ.

VI

Войску Запорожскому и Городовому и всѣму народу Малоросійскому Княжства Выдѣлнаго Кіевьскаго и Черниговскаго чтобъ было волно добыватца на рыбной і на звериной ловлѣ и на соли бѣзо всякой дачи в Днѣпре реке вверху и внизу и во всѣхъ рѣкахъ и речкахъ по обоимъ сторонамъ Днепра лѣжащимъ, а на тѣхъ дабычахъ за ведомомъ Войска Запорожскаго и Государства Крымскаго і за листами обрѣтатися будутъ люди на какихъ ні ест мѣстехъ.

VII

А чтобъ ордамъ за то, что Войску Запорожскому ннѣ помогутъ испод московской власти выбитца, вмѣсто нагороды была дабычь, Войско Запорожское пріежьжіей помощи радѣть повинны оттворить Муравскіе шляхи, потому что, какъ выше доложилось, перевестъ имѣють людѣи полку Харьковскаго і Рыбинскаго на Чигиринскую Днепра сторону.

VIII

Княжеству Выдѣльному Кіевьскому и Черниговскому и всему Войску Запорожскому и Городовому и всѣму народу Малоросійскому, по обоимъ сторонамъ Днепра живущимъ і жить имѣющимъ, чтобъ орды Крымскіе и Бѣлгородскіе и

вся мусульманская вѣра, конная і пешая, ни воинскимъ, ни татарскимъ образомъ, ни злымъ замысломъ, ни на полѣ, ни на водѣ, ни в людѣхъ, ни в скотахъ никакой ни чинили обиды, ни убытка, также і от Княжства Малоросійскаго и ото всѣго Войска Запорожскаго и Городового Государству Крымскому, Бѣлу городу, Ачакову и Казы Керменскимъ городкамъ і всей вѣрѣ мусульманской, со всеми приналѣжностями, также на полѣ и на водѣ, пѣша и конна воинскимъ образомъ и никакимъ злымъ умысломъ никакова нималова убытку не будѣтъ, а естли бы с стороны Княжства Малоросійскаго Государству Крымскому і всѣй вѣре мусульманской, или от Государства Крымскаго сторонѣ Малоросійской имѣло быть, хотя на полѣ, хотя на водѣ, хотя тайно, хотя явнымъ образомъ какая препона і обида, и ізобижинымъ людѣмъ за свидѣтельствомъ пристоинымъ, по свтому праву имѣеть быть с обоихъ сторонъ с нагородою убытковъ чинена сктая управа.

IX

Купцомъ Княжства Малоросійскаго, которые похотять за торговыми промыслами ходить в Крымъ или в Бѣлгородчину, и в которые ни есть государства Крымскаго города, чтобъ не было никакой обиды, а какая повинность по уставу той стороны от купцовъ бѣретца в той земли, то имѣеть братца і от малоросійскихъ купцовъ; также естли и Крымскаго Государства торговые люди придуть в Малоросійское Княжество в торговыхъ промыслѣхъ своихъ, то по праву і уставу что имѣеть братца от своихъ купцовъ, то возметца и от чужеземскихъ; а шлях с обоихъ сторонъ купцомъ рускимъ имѣеть быть в Переволочнѣ на Казыкермень, а крымскимъ на Переволочню, а индѣ гдѣ.

X

В какихъ ни есть надобьяхъ прошенія Войска Запорожскаго къ яснѣ велможному хану его милости і всѣму Государству Крымскому будѣтъ доносить, чтобъ было принято і удоволствовано.

XI

Княжству Малоросійскому і всѣму Войску Запорожскому какъ дастъ Гдѣ Бгѣ волное гдѣрство, чтобъ права сѣбѣ природное и порядокъ, которой полюбитца, учинить волно.

XII

На Самарѣ рѣке городовъ никакихъ и деревъ, ни строенія никакова, кромѣ манастыря самого законниковъ русскихъ, которые и прежь сего в томъ лесу жили, оставатца имѣеть в цѣлости, а окромѣ того монастыря, никакова города и строенія не будетъ.

XIII

На воли Княжства Малоросійскаго Киевскаго і Черниговскаго і всѣго Войска Запорожскаго, естли яснѣ велможный ханъ его милость и все Государство Крымское похочеть имѣти своего резидента, а Княжства Малоросійскаго будетъ резидентъ в Крыму, и темъ резидентомъ равна будетъ честь, нашемъ в Крыму, а крымскому на Русіи.

XIV

Естли яснѣ велможный ханъ его милость и всѣ Государство Крымское похочеть в какихъ надобьяхъ посылать своего знатнаго члѣва в Княжество жѣ

Малоросійское, іли Малоросійское Княжество в какихъ надобьяхъ своего посла в Крымъ, то на подводахъ ли ездить будѣтъ іли нѣтъ, на воли обоихъ сторонъ, а честь тѣмъ посламъ чинится імѣеть равна.

XV

В малыхъ надобьяхъ листы переносены будутъ чрезъ гонца или чрезъ почтаря, которые повинны быть с стороны Государства Крымскаго в Казыкермене, а с стороны Гдѣрства Малоросійскаго в Переволочне.

XVI

Если дастъ Гдѣ Бгѣ после войны с Москвою или с Польшею чинить покой, и то чтобъ дѣлалось вопче Государства Крымскаго і Малоросійскаго Княжства по совету с пожиткомъ общаго добра обоихъ сторонъ Государства Крымскаго и Гдѣрства Малоросійскаго народа.

І на техъ статьяхъ, которые выше должны, я Кемень мурза, ей (sic!) Казыкерменской на ротѣ, от меня данной, і на свтомъ евангеліи чиню мою Гдѣу Бгу Единому и всѣмъ свѣтымъ присягу, что ни одна статья ни в малой вѣщи вечными времяны не имѣеть быть нарушена, ей ей такъ мнѣ Гдѣи Бже помози, а если бы тѣхъ статѣй не держали и в алѣшей (sic!) вещи нарушили, то Гдѣ Бгѣ на дшех и на тѣлѣ і на замыслѣхъ нашихъ да накажетъ.

Внизу печать татарская, и в той печати написано имя ево Кеманово.

Мазепа і Петрик¹⁾.

I.

Питання про звязок Петра Іваненка з керуючими колами української старшини й вплив їх на хід повстання безперечно має велике значіння для історії повстання Петрика. В нашій студії „Договір Петра Іваненка (Петрика) з Кримом 1692 року“ довелося зняти питання про звязки Петрика з українськими політичними угрупованнями. Аналізуючи взаємини урядової групи й старшинської опозиції, персонально взаємини гетьмана Мазепа й генерального писаря Кочубея, ми гадали, що „всенька поведінка Мазепа підчас боротьби з Петриком доводить, що звязки між ними були неможливі“, й що „були інші комбінації, супроти яких це припущення є неймовірне“²⁾. Ми доводили звязок Петрика з Кочубеем та старшинською опозицією, зокрема з полтавською старшиною, висунули думку про те, що тії опозиційні старшинські кола й організували повстання 1692 року³⁾.

Проте й тоді не було цілком спростовано різні вказівки й обвинувачення що-до участі гетьмана в справі Петрика. До того ще, не міжнародня політика, власне не участь України в антитурецькій коаліції була з яблуко роздору між гетьманом і опозиційною старшиною. Адже-ж татарська орієнтація опозиції зовсім не була гетьманові ворожа й чужа, ба й ставлення Мазепа до боротьби проти Туреччини й Криму було досить таки стримане⁴⁾. Впадала в очі й поведінка Мазепа на початку повстання Петрика. Характерно, що тон перших „упоминальних“ універсалів (по полках) гетьманових проти проводиря повстання був скорше запобіжний, аніж караючий⁵⁾. На це зважаючи, проф. М. Є. Слабченко

¹⁾ Друковано в XXIII книзі „Записок Іст.-Філолог. Відділу“.

²⁾ Юбіл. Збірник на пошану акад. Д. І. Вагалія, стор. 724—725; Крим. Зб. ст. 44.

³⁾ Ibid., 725 — 732; Крим. Зб., ст. 44—51.

⁴⁾ Ibid., 728. Див. Костомаров, Историческія монографіи и изслѣдованія, кн. VI, т. XVI. Мазепа и Мазепинцы (СПБ., 1905), ст. 399.

⁵⁾ Див. Літопис Величка, т. III (Київ, 1855), ст. 106—111. Петрика було обрано на гетьмана 18/VII р. 1692. В кожному разі факт союзу з Кримом і походу на Україну примушував гетьмана висловлюватися ясніше. Проте універсал 28/VII р. 1692 ще досить здержливий (Величко, III, 106 — 111). Але, коли полковник Миргородський Апостол (та інші) надіслав гетьманові під Гадяч універсал (2) гетьмана Петра Іваненка (Петра Івановича) від 29/VII, гетьман вже 31/VII відповів грізним „отвористимъ листомъ“,

припускає, що Петрик був знаряддям у руках Мазепа в його боротьбі проти Москви¹). Тим-то нові матеріяли що-до історії повстання Петрика, що (в копіях) переходять у збірці Судієнка (Відділ рукописів бібліотеки Київського Університету)²), спонукали нас, не заперечуючи звязків Петрика з опозицією, переглянути питання про звязки Петрика й гетьмана. В доповіді „Мазепа й повстання Петрика“, що її ми зробили були на пленумі науково-дослідчої катедри історії України у Харкові 4 січня року 1928, аналізуючи всі відповідні матеріяли, ми припускали, що, окрім акції старшинської опозиції, в справі Петрика були ще якісь інтереси Мазепа, якісь звязки між ним і Петриком³). Що правда, ми зазначили, що тут бракує певних матеріялів, щоб освітлити цю справу. Потрібні були ще архівні розшуки в архівах московських і, може, закордонних, щоб тую справу освітлити. Звичайно, „точних доводів тут, у цій конспіративній і небезпечній справі й не може бути“⁴). Але нові матеріяли до історії повстання Петрика, безперечно, могли допомогти дослідникові і тут. Підчас роботи над Мазепинською добою в московських архівах (Древлехранилище РСФРР)⁵) на початку року 1928 ми знайшли чимало нових даних, що, не розв'язуючи цього питання остаточно, все-ж допоможуть з'ясувати деякі цікаві моменти⁶).

„Покорственно вам, великим государем, в. ц. п. в. доношу, что послалъ я с милостивым в. ц. п. в. жалованьемъ к полковникомъ Гадицкому и Полтавскому канцеляриста Петра Іванова, которой тотъ канцеляристъ в. ц. п. в. милостивое жалованье полковникомъ онымъ отдавъ, самъ, забывъ страх Божій, измѣннически, без причины збежал на Запорожье... І я чрез немалое время не вѣдалъ того, для чего об немъ к вамъ, великимъ государем, не доносилъ, гдѣ онъ воз-

що правда „отъ полтавцовъ (!) и всего полку Полтавского жителей“, що його зфабриковано було в похідній канцелярії гетьмана, але розіслано через Полтаву (див. Величко, III, 113 — 116). Згодом змінюється й лексикон гетьманських універсалів, скерованих проти Петрика (див., приміром, універсал 8/II р. 1693. — Величко, III, 139—141).

¹) М. Слабченко, Організація господарства України від Хмельниччини до світової війни, т. I (Одеса, 1923), ст. 191.

²) Відділ рукописів бібліотеки Київського Університету, збірка Судієнка, № 97, т. V.

³) Гадаємо тепер, що припустити тут дві окремі справи (Кочубея й опозиції — з одного боку, Мазепа — з другого) не можна.

⁴) Оглоблін, Договір Петра Іваненка. — Юбілейний Збірник на пошану акад. Д. І. Багалія, 729; Крам. Зб. ст. 49.

⁵) Древлехранилище РСФРР: Архів Міністерства Закордонних Справ („Малоросійські подлинні акти“, „Дѣла Малоросійскія“, „Дѣла Крымскія“, „Дѣла Турецкія“, „Дѣла Польскія“); Архів Міністерства Юстиції, „Дѣла Малоросійскаго Приказа“ (книги й стовпці); та інші архіви.

⁶) Маємо тут на увазі, звичайно, не офіційне ставлення гетьмана Мазепа до Петрика й урядову діяльність його. Так само не з'ясовуємо тут загальної політики Мазепа.

вратился“ — писав гетьман Мазепа царям 28 березня року 1691¹⁾. Отже про втечу Петрикову гетьман не одразу подав до Москви, й офіційні мотиви цього запізнення навряд чи були переконливі²⁾. Петрик, на Січі перебуваючи, писав 2 березня р. 1691 до генерального писаря Кочубея, свого шефа й протектора, і до дружини, з'ясовуючи свій від'їзд родинними незгодами³⁾. Ці листи, а так само й те, що втеча Петрикова, безперечно, впадала в око московським агентам у Батурині, примусили гетьмана повідомити про це московський уряд. Надсилаючи до Москви листи Петрикові, гетьман, певне, волів офіційно підтримати ту версію, що Петрик „то бегство учинилъ на Запорожьє для неистовства жены своей“⁴⁾. Характерно, що гетьман у листі 28/III 1691 нічого не пише про те, чи він має вимагати, щоб Петрик повернувся. Але разом з тим гетьман уживає заходів, щоб Петрика повернути. Посланцям гетьмана до Січі лубенському полковому обозному Д. Глуховцеві та знатному військовому товаришеві Юрієві Харевичу доручено було (в березні р. 1691) допоминатися в запорозців, щоб вони видали Петрика⁵⁾. Мабуть з доручення гетьмана написав тоді докірливого листа до Петрика військовий канцеляриста Самійло Полверинський⁶⁾. Ви-

¹⁾ Арх. Мін. Юст., кн. Мал. Пр., № 62, арк. 855. Повідомлення було одержано в Москві 6 квітня (*ibid*, арк. 865). Розбивка скрізь напів.

²⁾ Московський посланець стольник і полковник Циклер був посланий з царським жалуванням для старшини й полковників у кінці р. 1690. До Батурина він дістався січня 20, але авдієнція в гетьмана відбулася 22 січня. Тоді в Батурині були, окрім гетьмана, генеральний обозний Борковський, генеральні судді Вуяхевич і Прокопович, генеральний писар Кочубей, генеральний хоружий Ломиковський, генеральний бунчучний Лязогуб, ніженський полковник Степан Забіла та охотницькі полковники Кожуховський та Пашковський (Арх. Мін. Юст., кн. Мал. Пр., № 62, арк. 623 зв. і далі). Відсутнім полковникам жалування гетьман „поотсилалъ въ полки чрезъ нарочныхъ посланцовъ своихъ“ (Літопис Величка, III, 94—95). Див. таємний наказ Нікітінові (Відд. рукоп. бібл. Київ. Унів., збірка Судієвська, № 97, т. V, ст. 214; наведено в додатках до цієї статті). За даними Величка, Петрика було послано до Полтави „о всеедной“ (Величко, III, 95). Пізніше, „вже въ постъ великій“, з Нового Санджарова, де він одвідав був своїх „крвних“, він таємно подався до Січі (Величко, III, 95). Величка тут пам'ять трохи зрадила. Бо-ж Петрикові листи з Січі до Кочубея й дружини датовано 2 березня (це понеділок I тижня посту — див. Горбачевскій, Археографическій календарь — Вильно, 1869, — ст. 54). Між 7 — 12 березня Петрика вже бачили на Запоріжжі гадячани (Арх. Мін. Юст., кн. Мал. Пр., № 62, арк. 858 зв.). Отже Петрик приїхав на Запоріжжя або в кінці лютого, або в перші два дні березня.

³⁾ Арх. Мін. Юст., кн. Мал. Пр., № 62, арк. 856 зв. — 858 зв.

⁴⁾ Московський уряд відповів на це „черезъ почту“ квітня 11, лиш констатуєчи, що повідомлення про втечу Петрика одержано (Арх. Мін. Юст., кн. Мал. Пр., № 62, арк. 865).

⁵⁾ Костомаров, 432; Яворницький, Історія Запорожскихъ козаковъ, III (СПБ, 1897), 114—115. Див. Арх. Мін. Юст., стовпці Мал. Пр., № 6020/209, арк. 164—171 (див. у додатках до цієї статті).

⁶⁾ Самійло Полверинський (Пулверинський, Полуверинський, Пулверичський), військовий канцеляриста, р. 1692 був посланий „к Мултянскому владѣтелю“ (Арх. Мін. Юст., кн. Мал. Пр., № 66). Його „скаска“ про тогочасні європейські події є „сучасна політична й військова хроніка Європи“ (Иконниковъ, Опытъ русскій исторіографіи, т. II, ч. II — Київ, 1908, — ст. 1561, пр. 5; див. Временникъ Общества Історіи и Древ-

магаючи, щоб Петрика було видано, український уряд покликується на те, що Петрик покрав був з Генеральної Військової Канцелярії якісь важливі папери ¹⁾. Закидали Петрикові ще якісь гроші, що Канцелярії належали ²⁾. Разом з тим вжито було запобіжних і репресивних заходів щодо родичів Петрикових. Після Петрика залишилася в Батурині дружина с сином, і чимале майно (двір у Батурині, рухоме, то-що). Петрик писав Полверинському, що „не толко чюжего чего не занезль, но и своего, что по милости Божіей чрез труды свои нажил, не взяль с собою“. Окрім того, в руках уряду був ще батько Петрика. Полверинський сповіщав Петрика, що його „отець... жена и сродники озлоблены вязеніем“. Гетьманським посланцям не пощастило Петрика побачити ³⁾; йому передано було листа від Полверинського. Петрик був дуже схвилований репресіями щодо батька й родини своєї й прохав Полверинського (в листі від 27/IV р. 1691) „повторяя і многократно“, щоб той „предлагаль тамъ в Батуринѣ, кому належить, чтоб отецъ... и родственники и жена волны были от заключения“. „Естли я и проступилъ кому что — писав Петрик, — то отецъ мой за то невиненъ и сами знаете, да правды чинити не хочется“. Що правда, Петрик знов повторював, що дружина його „лехко... своего мужа почитала, и не толко почитати, но и постоянно, какъ належитъ супружеская должность, не хотѣла жить“ ⁴⁾. Запоріжжя відкинуло вимогу гетьмана видати Петрика. На раді кошовий отаман казав геть-

ностей Російскихъ, II, відд. III, 24—29). Мабуть в С. Полверинського з П. Іваненком були добрі взаємини (див. лист Петрика до нього в додатках до цієї статті).

¹⁾ Яворницький, Источники для исторіи Запорожскихъ козаковъ, I (Владимір, 1903), 459, 490, 492; Костомаров, 432; Соловьевъ, Исторія Россіи (вид. „Общ. Польза“), III, 1113—1114; Яворницький, Исторія, III, 114. Запорозькі посланці казали гетьманові в грудні р. 1691, що Петрик „с собою... привезъ х кошевому многия писма, и кошевой в войско не показалъ“ (Арх. Мін. Юст., кн. Мал. Пр., № 64, арк. 796; див. *ibid.*, арк. 817). Див. Яворницький, Источники, I, 364 (але *ibid.*, 439).

²⁾ Лист Петрика до С. Полверинського (Арх. Мін. Юст., стовпці Мал. Пр., № 6020/209, арк. 164—171; див. у додатках до цієї статті). Петрик це спростовував, кажучи, що то „вымышляють на ево хулу, что он много знаетъ“ (Арх. Мін. Юст., стовпці Мал. Пр., № 6020/209, арк. 154). Петрик писав (22/VI р. 1692), що він „отца своего, жону, дѣти и кривныхъ своихъ з маетком неподлым“ покинув (Арх. Мін. Зак. Спр., „Мал. подл. акты“, № 851/836).

³⁾ „А во время бытности на Запороже онъ Юрья (Харевич) ево Петрушку не видалъ, потому что он Петрушка живет от приѣзжихъ знаемыхъ людей в тайнѣ“ (Арх. Мін. Юст., стовпці Мал. Пр., № 6020/209, арк. 310). Див. лист Петрика до С. Полверинського (дodatки до цієї статті).

⁴⁾ Арх. Мін. Юст., стовпці Мал. Пр., № 6020/209, арк. 164—171 (див. у додатках до цієї статті). Батька Петрика, здається, було звільнено незабаром. У кінці р. 1691 Петрик запитував Гаврила Сидорова, таємного агента гетьманського: „сякій-такій моего батька не в заключеніи ль держит. И я (= Гаврило) ему говорилъ, что в заключеніи не сидитъ и уже выпущенъ и ходитъ на воле“ (Арх. Мін. Юст., кн. Мал. Пр., № 64, арк. 824). „А отецъ вашъ с початку былъ вязеннямъ пострашенъ, однакъ теперь жадного того не терпитъ, так и жона в дому находится“ — хтось (?) писав Петрикові (до серпня р. 1691) (Арх. Мін. Зак. Спр., „Дѣла Малор.“, 1708, № 19; Яворницький, Источники, I, 325. Див. нижче).

манським посланцям: „для чего де о том концеляристе гетман домогаетца; есть де у него и бес того концеляриста много иных концеляристов“¹⁾. Урядові поки-що лишалося застерегати Петрика (в листі С. Полверинського), що, коли він на Запоріжжі „чинити (буде) противъ Региментарского начальства какие козни, то самъ Богъ того не потерпитъ“²⁾. Повідомляючи (у квітні р. 1691) московський уряд про те, що „запорожцы измѣнника Петрушки выдать не хотятъ“, гетьман прохав, „чтоб послать великихъ государей грамоту х кошевому о выдаче ево Петрушкине“³⁾. Вже й тоді, на підставі відомостів, що їх здобули гетьманські посланці й агенти на Запоріжжі гетьман, хоч обережно, кидав підозру на Кочубея та полтавського полковника Федора Жученка, тестя Кочубеевого⁴⁾. Гетьманський посланець Юрій Харевич у Москві казав, що „на Украине говорят, что он (= Петрик) на Запороже збѣжалъ с вѣдома генералного войскового писаря Василья Кучюбѣя, потому что он былъ ему ближней сродникъ; і послалъ де ево Петрушку ис Полтавы до Запорожья провадить полтавской полковникъ нарочного своего, для того что он Петрушка напредъ сего на Запорожье не бывалъ. А тот де полтавской полковникъ Кучюбѣю тесть... і знатно де совершенно, что тот побѣгъ Петрушкинъ на Запороже учинился с вѣдома Кучюбѣева“⁵⁾.

У нашій праці про договір 1692 року ми висловили були думку про те, що Петрикові листи до Кочубея й дружини (отже й відповідна версія Петрикової втечі) було написано *ad hoc*⁶⁾. Не дуже поняли ім віри й у Москві. В спеціальній інструкції московському посланцеві до гетьмана дякові Олексі Нікітіну було доручено в таємній розмові („наедине тайно“) з гетьманом запитати, чи „тотъ канцеляристъ Петрушко совершенно ль бегство учинилъ на Запорожье для неистовства жены своей или для иного какова дѣла, и не по совету ль и не по отпуску ль чьему, и не унес ли съ собою какихъ ихъ великихъ государей грамотъ

¹⁾ Арх. Мін. Юст., стовпці Мал. Пр., № 6020/209, арк. 310. Цікаво, що в листуванні запорозців з гетьманом немає нічого про вимогу гетьмана видати Петрика (див. Арх. Мін. Юст., стовпці Мал. Пр., № 6020/209). А втім Петрик не цілком довіряв запорозцям (див. Арх. Мін. Юст., кн. Мал. Пр., № 64, арк. 817—818; *ibid.*, стовпці Мал. Пр., № 6026/215, арк. 232—233).

²⁾ Арх. Мін. Юст., стовпці Мал. Пр., № 6020/209, арк. 164—171 (див. у додатках).

³⁾ Арх. Мін. Юст., кн. Мал. Пр., № 62, опис (квітень).

⁴⁾ Див. *ibid.*, опис (квітень).

⁵⁾ Арх. Мін. Юст., стовпці Мал. Пр., № 6020/209, арк. 310. Шабан, писар Газі-Керманський, ніби-то казав Харевичеві, що „в городкѣ де имѣють они от талмачей вѣдомость 6-го дня, что дѣтца в Батурино і что гетман обѣдает“ (*ibid.*, арк. 311). Тоді-ж таки гетьман надіслав до Москви листа якогось Данила Войтеха, де згадувалося за те, що „Петрушку на Запороже проводилъ ис Полтавы полтавского полковника и Кучюбѣевъ свойственникъ Марко“ (Арх. Мін. Юст., кн. Мал. Пр., № 62, опис, квітень. Докладніш про це — стовпці Мал. Пр., № 6020/209, арк. 311). Про родовні звязки Петрика — див. Оглоблін, Договір Петра Іваненка. — Юбіл. Зб. на пош. ак. Д. І. Багалія, ст. 725, Крим. Зб. ст. 45.

⁶⁾ Оглоблін, Договір Петра Іваненка. — Юбілейн. Зб. на пош. ак. Д. І. Багалія, 729; Крим. Зб. ст. 49.

и тайныхъ писемъ“. Немає жадного сумніву (це видно з контексту), що московський уряд шукав пружин глибше і в кожному разі мав певні сумніви що-до лояльності генерального писаря Кочубея, проте кидаючи й на гетьмана якусь тінь недовір'я. Мабуть у Москві непогано на українських справах і відносинах розумілися. Характерно також, що в своїх перших поданнях московському урядові гетьман не закидає втікачеві крадіжку якихось офіційних документів¹⁾. Московський уряд сам запитує гетьмана про це²⁾, і справді якісь листи з Генеральної Військової Канцелярії Петрик мабуть був узав. Московський уряд рекомендував гетьманові, щоб той „писаль или приказываль отъ себя с кемъ на Запорожье х кошевому атаману и к старшинѣ о выдачѣ ево Петрушкине себе изъ Запорожья, обещаая имъ за такую от себя дачю или инымъ какимъ способом по своему разсмотрению со осторожностию“. Але в Москві добре розуміли, що справа була дуже делікатна. Гетьманові дозволено було „то дело отъложить, не распространяя ево в болшое розголошеніе“. Боялися бо, щоб „темъ запросомъ того Петрушки ихъ Запорожцовъ не въдорожить и не приведетъ в сумнение к упорству“. Разом з тим московський уряд рекомендував гетьманові перевести певну реорганізацію Військової Канцелярії, власне техніки її роботи. Проект, поданий в таємній інструкції Нікітінові, дуже цікавий і яскраво свідчить про те, що Москва не довіряла ні канцеляристам Військової Канцелярії, ні їх шефові — генеральному писареві Кочубеві, ні, врешті, й самому гетьманові, що на його відтоді перекладалася-б особиста відповідальність за державне (особливо таємне) листування Військової Канцелярії. Пікантна також пропозиція поставити коло Канцелярії „караул стрелецкой“³⁾. Мабуть це було не до вподоби гетьманові. В розмові з Нікітіним він казав, що „по тайномъ наказу о Петрушке, і о канцеляриі, і о печати, і о канцеляристахъ будетъ он гетман ихъ великихъ государей указъ исполнять не вскорѣ і здѣлаеть преже свѣтлицу, в которую і приходитъ учнетъ для рады“. Але гетьман цілком категорично заявив Нікітінові, що „Петрушка совершенно побѣжалъ с вѣдома Кучубѣва і полтавского полковника, а не от жены“⁴⁾. Відповідаючи на „статьи“ (або на слова) Нікітіна, гетьман писав до Москви 27/V р. 1691: „Я прилѣжное о том (= здобути Петрика) приложу дбалости моее. А уже и писалем о немъ до Войска Низового... А особно на пагубу его здрайцы зажилем нового способу чрез умыслного

¹⁾ Арх. Мін. Юст., кн. Мал. Пр., № 62, арк. 855.

²⁾ Характерно, що коли пізніше (р. 1692) в Січі трапилася крадіжка якихось Січових листів, у Москві хтіли „прілічити“ до тої справи Петрика (Арх. Мін. Юст., стовпці Мал. Пр., № 6030/219, арк. 202, 282, 284).

³⁾ Відділ рукописів бібл. Київ. Університету, збірка Судієнка, № 97, т. V, ст. 213—220. Таємний наказ Нікітінові — див. Арх. Мін. Юст., стовпці Мал. Пр., № 6020/209, арк. 240—247. Див. у додатках до цієї статті.

⁴⁾ Арх. Мін. Юст., кн. Мал. Пр., № 62, опис, червень. Московський уряд і далі нагадував гетьманові про стан Канцелярії. 4 серпня р. 1691 гетьман казав московському посланцеві Циклерові, що „канцелярия в замку построена будетъ вскорѣ“ (Арх. Мін. Юст., кн. Мал. Пр., № 64, арк. 72, вересень).

посланого мого, на Запорозжє виправленого, о яком способѣ словесно объявилем преречоному дяку Алексѣю Васильевичу (= Нікітіну). А когда тот посланный мой з Запорозжя повернется и jakie принесет мнѣ о тамошнем поведеніи вѣдомости, о том я... донесу великим государем“¹⁾. І далі московський уряд нагадує гетьманові „о взятіи Петрушкіне із Запорозжя, хотя б от того что кому и дать“²⁾. У відповідь на це московському посланцеві Циклерові гетьман казав, що „он непрестанно имѣтъ і имѣтъ будетъ тщание, какъ бы из Запорозжя Петрушку отыскать“³⁾.

Проте, не зважаючи на численні вказівки що-до участі Кочубевої в справі Петрика⁴⁾, московський уряд не квапився з якимись репресіями. Ще на початку року 1692 „великие государи указали того пообождать, что на Василья Кучюбѣя является до тѣх мѣстъ, какъ канцеляристъ Петрушка із Запороговъ к нему гетману отыскан, а к нему гетману ихъ великихъ государей указъ наперед сего послан, велено ему всякими способы промышлять, чтоб того Петрушку из Запороговъ какъ ни есть отыскать“⁵⁾. Але справа була значно складніша, й мабуть гетьман волів не чіпати Кочубея. Петрик не повернувся до Гетьманщини, й гетьман, очевидно, не вживав серйозних заходів, щоб його повернути⁶⁾. Події влітку року 1692, що так налякали Кочубея⁷⁾ й спричинилися до збройної боротьби з повстанням, закінчилися врешті згодою урядових кіл і опозиції⁸⁾.

II.

До перших чуток про звязки гетьмана з Петриком мабуть спричинився сам Петрик та його однодумці, що їм треба було підсилити акцію чимсь високим авторитетом на Запоріжжі та особливо в Криму. Історична традиція зберегла відомості про те, що гетьман добре ставивсь до Іваненка. „Історія Русовъ“ називає Петрика „любимцемъ Мазепинимъ“⁹⁾. В листуванні Петрика з С. Полверинським у квітні р. 1691 згадувалося (і це мабуть стверджував Петрик) за „любовь regimentарскую“ (= Мазепи). Обурений з листа гетьмана до лубенського полкового обозного (Д. Глуховця) та Ю. Харевича, посланців українських на Запоріжжі, де Петрика названо було „измѣнникомъ и злого отца сыномъ“, Петрик писав:

¹⁾ Арх. Мін. Зак. Спр., „Малор. подл. акты“, № 763/747.

²⁾ Арх. Мін. Юст., кн. Мал. Пр., № 64, арк. 28, вересень.

³⁾ Ibid.

⁴⁾ Прим., цікаві інформації Гаврила Сидорова (Шемченка?) на початку р. 1692, (Арх. Мін. Юст., кн. Мал. Пр., № 64, арк. 817 і далі, 824 і далі; *ibid.*, стовпці Мал. Прик., № 6026—215, арк. 216—220, 232—233). Див. ще Соловйов, III, 1113, 1115; Величко, III, 123.

⁵⁾ Арх. Мін. Юст., кн. Мал. Пр., № 64, арк. 827 зв. (пагінація поплутана).

⁶⁾ Спроби використати петриківців або родичів їхніх жадних наслідків не дали.

⁷⁾ Величко, III, 121—125.

⁸⁾ Оглоблін, Договір Петра Іваненка. — Юбіл. Зб. на пош. ак. Д. І. Багалія, ст. 730—732; Крим. Зб. ст. 49—51.

⁹⁾ Історія Русовъ (Москва, 1846), ст. 190.

„естли по високому разуму послали вы с шалности или безума, что прежде сего вы называли меня добрымъ и желательнымъ“¹⁾. Натяк на гетьмана очевидний. Не раз казав Петрик, що гетьман був до нього ласкавий і не через його він утік на Запоріжжя, а через неласку Кочубея²⁾. Іноді Петрик казав, що до втечі його спонукала зміна (на гірше) в ставленні до нього з боку гетьмана³⁾. Про ласку гетьмана до Петрика знали на Січі й зважали на це, очевидячки гадаючи, що це могло бути для Петрика за джерело цікавих і важливих відомостей⁴⁾. Цікавий епізод зберегли свідчення Семена Левченка. Підчас перебування його в кошового „пришол писарь бывшей Гукъ да Петрикъ с нимъ. И Гукъ говорилъ: дай-де напитокъ, господине, горѣлки с нѣкакова похмѣлья; и кошевой велѣл дать і обѣдать. И какъ поставили саламаху, кошевой учал говорить Петрику: кушей здѣсь не по батурински; а потомъ спрашивал, для чего сюда приѣхал, тамъ къ тебѣ милостив был гетман, и был ты целым паномъ; для чего тебѣ не полюбилося, что подданные гуси и куры носили; а здѣсь конечно надобно соломаху ѣсть“⁵⁾. Петрик іноді казав, що має якісь певні доручення від гетьмана⁶⁾; були чутки влітку р. 1692 на Запоріжжі про якісь листи Мазепа до Петрика (або в Петрика)⁷⁾. Такі чутки були й пізніше⁸⁾. Згодом переказують про те, що Петрик буцім-то нешлюбний син Мазепин, і за джерело цієї погослови був чи не сам Петрик⁹⁾. У листі від 22. VI р. 1692 (з Акмечету) Петрик писав запорозцям: „его милость панъ гетманъ Заднѣпрскій с порады всѣх пановъ полковниковъ секретне прислал до мене чело-вѣка с таким словом: же скоро мы с ордами до Самари наближимся, то

¹⁾ Арх. Мін. Юст., стовпці „Малороссійскаго Приказа“, № 6020/209, арк. 164—171 (див. у додатках до цієї статті).

²⁾ „Отъ гетмана Мазепа кривди ему не было, тилко була отъ Кочубея... яку хвалился ему одомстити“ (Величко, III, 105). В іншому місці ми писали: „Усі обставини цієї розмови (та й те, що її занотовано в Величка) свідчать про намагання Кочубеєв (а може й Петрика) цим себе реабілітувати“ (Договір Петра Іваненка, ст. 731 = ст. 50). А втім це було вже в червні р. 1692, коли могли статися певні зміни у відносинах Петрика й Кочубея „після подій, що сталися на-весні й улітку 1692 року“ (ibid.). Будь-що-будь, перша частина Величкової звістки є цілком імовірна.

³⁾ Яворницький, Источники, I, 364.

⁴⁾ „О Петрике говорятъ его приятели: гдѣ бы было нам послать провѣдывать о тайнахъ царскихъ или гетманскихъ, а сей-де все подлинно вѣдаеть; учинимъ его писаремъ и будемъ все вѣдать. Также и гетманъ пред нами ничего не утаить, понеже он (= Петрик) все правду говоритъ“ (Арх. Мін. Юст., стовпці Мал. Прик., № 6020/209, арк. 173; див. ibid., арк. 310). Федір Єлець, що з доручення гетьмана був в-осени р. 1691 у польському таборі, чув, що „о бытности на Москвѣ волоского посланца вѣдомо учинено королю чрезъ Запорожцовъ от Петрушки“ (Арх. Мал. Пр., кн. № 64, опис, жовтень). Характерно, що переказували, ніби-то Петрик хотів іти до Польщі (Арх. Мал. Пр., кн. № 62, опис, серпень).

⁵⁾ Арх. Мін. Юст., стовпці Мал. Пр., № 6020/209, арк. 176.

⁶⁾ Див. Арх. Мін. Зак. Спр., „Малор. подл. акты“, 1692 р., № 851 (836).

⁷⁾ Яворницький, Источники, I, 390, 394, 399, 402, 411—412.

⁸⁾ Такі-ж чутки були й пізніше (Соловйов, III, 1134).

⁹⁾ Исторія Русовъ, 191; Костомаров, 457.

мают всѣ от Москвы одстати и, з нами злучившись, ити воевати Москву; которий человекъ тут теперъ при мнѣ найдется; и я в мосцям, як дастъ Господь Богъ прийти до Камянного, то вам покажу его; а що онъ тутъ говорил под присягою, тое чули ваши посланцѣ и в. милостемъ за своимъ до Сѣчи прибитьемъ обширне з уст роскажет о всемъ“¹⁾).

Друге джерело, безперечно, цікавіше, але воно не цілком ясне. Це зізнання Григорія Волковського, що був у Петрика за писаря протягом 1692 року й потім утік до Новобогородицького. На першому допиті у Білгороді 11 березня р. 1693, в присутності боярина Б. П. Шереметева, він між иншим виказав, що в Петрика буцім-то були якісь листи від гетьмана й Кочубея до Кримського хана. Петрик, „прибежавъ в Казыкермень, казыкерменскому бею объявлялъ писма и говорилъ, что де с тѣми писмами послал ево от гетмана писарь Василей Кучюбѣй в Крым к хану, чтоб онъ с ордами шолъ к Малоросійскимъ городамъ, и совокупясь с Малоросійскими войски, итить бы имъ сопча войною на Великоросійские города, такъ ж какъ преж сего было у нихъ Малоросіянь с ордою при Хмельницкомъ“. Пізніше, вже після походу 1692 року, у грудні Петрик мав авдієнцію в нового хана в Бахчесараї. При цьому ніби-то був Волковський. „И какъ он Петрушка к тому хану пришолъ, и пришод по ихъ босурманской обыкности тому хану поклонился, и поклонясь положилъ перед него хана два писма; и тѣ писма тот ханъ велѣл прочеть; и тѣ писма перед тѣмъ ханомъ чтены. И писаны тѣ писма к старому хану от гетмана и Кучюбѣя, чтоб они татарова Малоросійскихъ городовъ с народомъ учинили мир, и собрався шли к Малоросійскимъ городамъ, и совокупясь с Малоросійскимъ войскомъ, итить бы имъ войною на Великоросійские города, такъ ж какъ было преж сего при Хмельницком. И обвоевавъ Великоросійские города, ис тѣхъ Великоросійскихъ Слободскихъ городовъ людей переводить на ту сторону Днепра и строить города на Чигиринской сторонѣ... И тѣ вышеписанные писма ханъ отдалъ ему Петрушке по прежнему; а у того де у гетманского писма приписъ гетманской руки, а печать войсковая... И ханъ де, и салтаны, и мурзы, и всѣ крымцы, что Малоросієня с ними хотят в вѣчномъ миру быть, такъ ж какъ они черкасы были в изменѣ при Хмельницкомъ, — тому повѣрили и ради и говорятъ всѣ, что тѣ писма с нимъ Петрикомъ присланы для ихъ согласія подлинно за гетманскою рукою и за войсковою печатью, будто с вѣдома ото всего Малоросійского народу“²⁾. Ці викази, особливо що-до гетьмана, мали досить сенсаційний характер. Підчас допиту в Москві у травні р. 1693 „добровольно с пристрастиемъ“ Волковський казав трохи инакше. Описуючи візиту Петрикову до хана у грудні р. 1692, Волков-

¹⁾ Арх. Мін. Зак. Спр., „Малор. подл. акты“, 1692 р., № 851 (836). Див. Яворницький, *Источники*, I, 424.

²⁾ Арх. Мін. Зак. Справ, „Малор. дѣла“, 1693 р., № 20. Цікаво, що викази Волковського компромітували й полтавського полковника Павла Гердика, представника урядових кіл.

ський каже: „Петрикъ поѣхалъ к новому хану и пришедши сел поодаль от хана і вынул нѣкой листъ с печатью великою, яко бы гетманской листъ, и отдал хану, а хан писарю своему поляку, и нам тотчас велѣли вон вытить, и сидѣли там долгое время, а потомъ мурзы выходили и прощались с Петриком и, руки вверхъ поднимая, говорили: инъ валаагъ, сиречь все добро будетъ, понеже с нами барабаши будутъ Москву воевати, ибо есть і листъ гетманской с подписом руки і с печатью ево; и толмачъ Рамозанъ то ж говорил.. И то я слышал от всѣх и от талмача Рабозана, а подписи руки гетманской не видел, і что написано в том листу, не слышал“¹⁾. Нарешті в Батурині у травні р. 1693, „перво бес пытки по своей волѣ, а потом і на пытке“, Волковський заперечував свої викази московським слідчим, казав, що „подписи руки.. гетманской і писма писаря Василья Кочубея“ він не бачив. Ухвалено було Волковському „казнь по войсковымъ правам“. З Москви повідомили гетьмана, що зізнанням Волковського віри не дали²⁾.

За участь Мазепа в справі Петриковій переказувано й пізніш, коли вже минулися бурхливі часи повстання. Р. 1699 бунчуковий товариш Данило Забіла й Андрій Солонина (колишній слуга гетьмана) подали бояринові Б. П. Шереметеву (мабуть недоброхотові Мазепа) доноса на гетьмана. Підчас слідства два челядники Забіліні, яких він з Москви послав додому на Україну, визнали, що Забіла казав, що гетьман „вора Петрика къ бусурманомъ выслалъ и о приходѣ бусурманскомъ подъ города былъ желателенъ, о чемъ будто онъ (Забіла) и на письмахъ улики покажетъ“. На допиті в Батурині перед Генеральним Військовим Судом Забіла заперечував це, хоч челядники „на очной ставкѣ“ стверджували свої викази. Проте, перед тортурами й на тортурах Забіла визнав, що це справді він казав, але „чинилъ... то ложно, своимъ вымысломъ, самъ отъ себя, пьянъ безъ разума и безъ памяти, не имѣя ни одного къ тому себѣ наставника и совѣтника, ни здѣсь, въ городахъ, ни тамъ, на Москвѣ“³⁾. Особа Д. Забіли, що здобувся пізніше на досить таки недобру славу, безперечно, не викликав великої довіри до його слів. Але вони, хоч особливого вражіння на московський уряд і не спра-

¹⁾ Арх. Мін. Зак. Спр., „Дѣла Малор.“, 1693 р., № 39.

²⁾ Арх. Мін. Зак. Спр., „Дѣла Малор.“, 1693, № 39. Див. Відд. рукоп. бібл. Київ Ун., збірка Судіенка, № 97, т. V, ст. 766—769, 868—874. В Батурині на тортурах Волковський казав таке: „Я только издалека листъ видѣлъ у Петрика с печатью великою на подобие войсковой печати, а подписи гетманской і Кучюбѣевой отнюдь не видалъ; и что в тѣхъ листах написано, а от кого и х кому имяно присланы и чьею писаны рукою, совершенно не знаю и не виделъ есмь; также в Бѣле городе и на Москвѣ в роспросе не говорилъ есмь (sic), ибо мнѣ де то говорить и на умъ не пришло, чтоб гетманскую и Кучюбѣеву подписи руки на какихъ листахъ виделъ есмь, только от мурзъ нѣкоторыхъ, а наипаче от Рамазана толмача слышелъ есмь, что бутто гетманские были листы, которые Петрикъ показывалъ бусурманомъ і своимъ казакомъ“ (Арх. Мін. Зак. Спр., „Дѣла Малор.“, 1693 р., № 39).

³⁾ Чтенія въ Имп. Обществѣ Исторіи и Древностей Россійскихъ при Московскомъ Университетѣ, 1859, кн. I, ст. 25—28; Костомаров, 481—483.

вили, дуже цікаві. Мабуть правдиво казав Величко, що „многі нещевали“ що-до участі гетьмана в Петрика справі ¹⁾).

Перше місце серед винуватців Мазепи, безперечно, належить генеральному судді Василеві Кочубеві, керманичеві старшинської опозиції 90-х років XVII ст. Докладно за відносини Мазепи й Петрика Кочубей розповів у своєму донесінні цареві й на допитах р. 1708. „Себѣ же дружба возгради съ ненависными враги бисурмани, дабы по своему злохитрому помышленію, когда, видя время угодное, отразити возможетъ отъ высокодержавныя вашего царскаго величества десницы Малую Россію и воздвигнетъ брань со онымъ христоненависнымъ воинствомъ на Православіе“ — так визначав Кочубей політику гетьмана що-до Криму. Далі Кочубей розповідає справу Петрика: „Ему же нача бѣ способствовать таковымъ злоковарнымъ ухищреніемъ, исполнившимъ мзды десницу Петрика и злаго совѣту своего тайну ему откры, научи же его, како бѣгство сотворити, вручи ему вашего царскаго величества довольное жалованье, иже и Малоросійскимъ полководцамъ розда. Онъ же, слисатель злобы его, слова исполняя дѣломъ, въ маломъ времени преходу, яко татовницы, убѣже съ Малоросійскихъ городовъ къ войску запорожскому, а вскорѣ оттуду въ Крымское Панство, и по совѣту злomu своему абіе воздвигнувъ брань на православный Російской край со христоненависнымъ бусурманскимъ воинствомъ, многи кровопролитія сотвори, монастыри и церкви святыя сожже, народъ христіанскій въ многіе бѣды и скорби воверже. Все же свое злоковарное ухищреніе, соблюдая главу свою отъ належачія казни отъ вашего царскаго величества, на мя опроверже и глаголомъ племянника своего исходника сотвори... Онъ же чуждею главою царипенскаго сотника соблюлъ отъ смерти главу свою, яко змія“ ²⁾. Підчас слідства Кочубей подав докладніші відомості. „О давнѣйшемъ подзоре“ він писав: „наибольшую свою непогамованую злость выявляючи Малой Росіи, выправя до Крыму Петрика, подписка с канцелярії своей, якъ повѣдаеть человекъ Власъ Макогонъ, Харьковскаго уѣзду, и днесъ живъ есть. Давши ему науку, якъ орду вывести на крайние Украинные города и разоряти и палити, пустошити, бутто он того не знаетъ... и такъ справовался, якъ ему от гетьмана была наука. Повторе вышовши з великими ордами, которыхъ именовалося сорокъ тысячей, тая орда несказанные бѣды христіаном учинила, по розказаню и науце гетманской, mezi ними будучи Петрикъ гетманомъ назывался. Будучи на ловлѣ рыбной, заняла орда табору, пятьсотъ воз запорожцевъ, 500 воз янчаръ пятьсотъ; и пришедши под Орѣльские города, прельщаль, абы здалися и, с ними совокупившися, ишли под большие города. Вышедши з Царичанки, сотникъ и з священниками поклонилися мурзам и Петрику; говорилъ Петрикъ,

¹⁾ Величко, III, 103. Є вказівка про звязки Д. Забіли з Кочубеєм (Лазаревський, Описаніє Старой Малороссіи, т. II (Київ, 1893), ст. 407).

²⁾ Чтенія Моск. Общ. Ист. и Др., 1859, I, 124—125.

лаючи сотника: ты то, скурвйй сыне, мене виправиль по орду и выдали есте мене в неволю з гетманомъ; отказаль сотникъ: не знаю я того, пане гетмане; отказаль Петрикъ: як ты не знаешъ, що мене гетманъ послалъ и писма мнѣ подаваль и приказаль мнѣ: выведи орду подъ города, я выду бутто на отпоръ и знати буду, якъ с ордою поступи; а тож я вышев с ордою, нехай же идет самъ; раздѣливъ мене уже навѣки с отцомъ и жоною, он мене виправиль; чого ж теперъ таится; такую з своей злобы христианству учиниль шкodu, же церкви Божие спалены, мѣста спустошены, земля, якъ водою, христианскою кровию напоенна, трупомъ многочисленнымъ под Говтвою городомъ земля укрыта. А он, от таковой лести укрываючи себе, постарался, же сотникови голову отъято. А онъ, якъ змій хитры, укывши себе отъ смерти, и по сей часъ ядомъ своей лести многихъ заражаетъ. И по сей часъ орду на словѣ держить, часто посылаючи и до себе заохочуючи, абы въ его часъ потребный была готова“¹⁾.

Картина, що її тут намалював був Кочубей, була-б досить яскрава, коли-б ми не знали, що сам Кочубей брав як-найактивнѣшу участь у справі Петриковій. Останні розшуки наші в московських архівах стверджують про участь Кочубея в повстанні Петрика²⁾. До того ще в оповіданні Кочубея не все точно й ясно. Непевний поклик на Макогона (хоч цікаво, що того до слідства не було притягнуто); неясна роля сотника царичанського. Мабуть свідомо Кочубей хотів одгородитися від будь-якої підозри щодо його зв'язків з Петриком, коли називав Петрика підписком з гетьманської канцелярії: адже-ж добре відомо, що з Петрика був старший канцеляриста Військової Канцелярії, отже близька людина до генерального писаря (Кочубея), а до того ще родич Кочубеїв³⁾. Але інші відомості Кочубеєві досить точні, приміром, дані про похід 1692 року, то-що. Нарешті, сотника царичанського, справді, було скарано в Полтаві⁴⁾. Покликування Кочубея на цього свідка, очевидячки, не могло бути доведено, але й Мазепі не легко було-б з'ясувати цей збіг. Тим-то, не надаючи цьому оповіданню Кочубевому цілковитої імовірності, мусимо визнати, що обвинувачення було сформульовано досить серйозно. Звичайно, слідство не мало на меті компромітувати гетьмана, ще й під такий небезпечний час (р. 1708). Виявилось, що „записку о давномъ подзорѣ на гетмана и о пересылкахъ съ ханомъ Крымскимъ и къ Запорожцамъ... тако же по посылкѣ въ Турецкую землю отъ гетмана писал... по ево... Искрину велѣнью“ — полтавський під Іван Святайло (своєк Іскрин). „А о Петрикѣ, которые письма есть, то писалъ онъ же, попъ, по Искрину жъ велѣнью,

¹⁾ Арх. Мін. Закорд. Справ, „Дѣла Малор.“, 1708 р., № 19, арк. 149—151.

²⁾ Про це докладніше буде подано в нашій монографії про повстання Петрика.

³⁾ Про це — див. нашу розвідку про договір 1692 року (Юбілейн. Збірн. на пошану акад. Д. І. Багалія, ст. 720, 725—726; Крим. Зб. ст. 40, 45—46).

⁴⁾ Костомаров, *op. cit.*, 443; Арх. Мін. Юст., стовпці Мал. Пр., № 6030/219, арк. 136; *ibid.*, кн. Мал. Пр., № 66, арк. 288 зв. — 290.

что онъ ему сказываль, а самъ онъ, попъ, того ничего, какъ въ тѣхъ письмахъ написано, за гетманомъ не зналъ и не знаетъ“. Искра ствердив це й визнав, що „писать, де, онъ то велѣлъ на гетмана напрасно, не вѣдая за нимъ того, кромѣ всякой ево вѣрности, и привелъ, де, ево къ тому злу и сплеткамъ... Кочубей“¹⁾. Нарешті зрікся своїх обвинувачень Кочубей²⁾.

Ймення гетьмана й Петрика звязує й Величко. Немає жадного сумніву, що вплив на Величка мав Кочубей і оточення Кочубеєве. Й родом (народився він у селі Жуках, маєтності Федора Жученка)³⁾ й службою (в Кочубея, пізніше у Військовій Канцелярії) звязаний з В. Кочубеєм, своєю службовою кар'єрою йому зобов'язаний, доживаючи довгого віку в Кочубеєвій маєтності Диканці, — Величко багато бачив, ще більш чув, але Кочубеєвим оком і слухом. Після кривавого розрахунку Мазепи з Кочубеєм та Іскрою, після Полтавської катастрофи, після руїни й смерти Мазепиної, події далеких літ молодости Величкової набирали певного освітлення й забарвлення, оповивалися трагічним серпанком пізніших грізних років. Величко мусів особисто знати Петрика, близький свідок був тої боротьби, що загнилася після втечі Петрикової, мав приступ навіть до Кочубеєвого листування в цій справі з мітрополітом В. Ясинським⁴⁾, чув мабуть багато від Кочубея й пізніше. Надзвичайно характерно, що Величко повстанню Петрика приділив багато уваги, й відомості його про це, будь-що-будь, зберегають великий інтерес для дослідника (до речі, в Величка бездоганно точно скопійовано універсал Петра Іваненка від 29 липня р. 1692)⁵⁾. Цікаво, що Величко, проти урядового засудження Петрика й усієї казенної лайки, що тоді неодмінно причепилася до ймення ватажка повстання, непогано до Петрика ставиться й дає йому (скільки це було можливо) стриману оцінку⁶⁾. Величко в 20-х рр. XVIII століття міг вже не повторювати тої версії, що її колись поширено було в Кочубеївських колах що-до родинних мотивів втечі Петрикової. Натомість він одразу висуває Мазепу, як промотора всієї акції. Мазепа „нѣякієсь (яко коварній) замисливши козни противъ своихъ государей, позволилъ ему при особливои информации тайной своей зъ Полтавы отъѣхать до Сѣчи Запорожской, а оттоль и до Крыму и зачати тое, о чомъ ему словесная отъ него дана была наука. Онъ (= Петрик) теди подлугъ тоей науки справуючися...“⁷⁾ й т. д. Величко категорично каже, що Петрик „подлугъ коварной отъ Мазепи себѣ данной (о которой многіе нещевали) информации, возбудилъ

¹⁾ Чтенія Моск., 1859, I, 133.

²⁾ Ibid., 122.

³⁾ Арандаренко, Записки о Полтавской губерніи, III (Полтава, 1852), ст. 91.

⁴⁾ Величко, III, 121—125.

⁵⁾ Ibid., III, 111—113. Оригінал універсалу від 29/VII р. 1692 в „Древлехранилище“ РСФРР, Арх. Мін. Зак. Справ, „Малороссійскіе подлинныя акты“, 1692 р., № 863 (848).

⁶⁾ Див. Оглоблін, Договір Петра Іваненка. — Юбіл. Зб. на пош. ак. Д. І. Багалия, 721, пр. 6; Крам. Зб. ст. 41.

⁷⁾ Величко, III, 95.

хана и все панство Кримское войною на Малую Росію, намѣреваючи будто зъ помощію кримскою щось полезное сотворити, и отъ владѣнія Московского отдалити“¹⁾). Але треба було з'ясувати дальшу поведінку гетьмана в цій справі. Отже Величко зазначає, що „Мазепа любо и виправиль его Петрика въ тую дорогу, однакъ потимъ з'ямившися и розсмотрѣвшися, же его замисли не могутъ чрезъ Петрика помислне совершитися, запобѣгль писмами своими Запорожцовъ, аби ни въ чомъ Петриковой намови не слухали и къ нему не приставали“²⁾). Величко далі стверджує, що гетьман усю справу Петрика поставив на карб Кочубеєві. „Спадала тая вина вся на гетьмана Мазепу; однакъ онъ Махієвель и хитрій лись, себе отъ того подзору очищаючи и правимъ творячися, вливалъ тую всю бѣду своимъ коварствомъ на невиную душу помененого Кочубея“³⁾). Гостро закидає гетьманові Величко недостатню активність і мужність підчас боротьби з Петриком. Він ядовито завважає, що Петрик і кримчаки на початку 1693 року „назад до Криму повернули, подобно убоявшись гетьмана валечного, которій, на оборону отчизни зъ Батурина зъ войсками випелши, въ Лубняхъ отъ непріятелей отважно сховался, переждавши въ нихъ тую філю, поколь непріятели, въ помененомъ полку Полтавскомъ Украинскомъ луповъ и користей набравшись, безбѣдно повернули во свояси“⁴⁾). Величко наводить чимало чуток і виказів, що могли вигородити з цієї справи Кочубея, а може й кинути підозру на гетьмана⁵⁾).

Ми навели й заналізували тіі матеріяли, що вони так чи инакше звязують імення Мазепа й Іваненка. Треба застерегти, що ці матеріяли здебільша утворилися *ad hoc*, себ-то в тих, хто їх утворив (писав, чи казав, чи збирав) була певна мета когось скомпромітувати й когось виправдати. Раніш чи пізніш вони потрапляли до рук московського уряду, що реструючи їх і, безперечно, зважаючи на них у своїй політиці на Україні, все-ж не давав їм ходу, не розпочинав якогось офіційного слідства. Безперечно, иноді їх і збирали (а може й фабрикували) спеціально для Москви. Отже вони однобічні, вони тенденційні вже з своєї природи й своєї практичної настанови. Нарешті, всі вони (окрім свідчень Петрика) так чи инакше звязані з двома йменнями — Кочубея й (певною мірою) Шеремєтєва⁶⁾). Викази Кочубеєві, відомості Величка — це все сами по собі дуже й дуже непевні джерела. На тортурах Кочубей зрікся їх. Документи компромітуючі маємо в копіях, ще й з архіву Кочубея. Зізнання Волковського в своїй концепції, безперечно, цікаві, а ще цікавіша еволюція тих зізнань од Білгорода через Москву до Батурина. Можливо, що Шеремєтєву (у Білгороді) треба було скомпромітувати Мазепу (мабуть певною мірою не від

¹⁾ Ibid., III, 103.

²⁾ Ibid., 105.

³⁾ Ibid., 121.

⁴⁾ Ibid., 135. Взагалі Величко не добре ставиться до Мазепа. Див. акад. Д. Багалій, Нарис української історіографії, в. 2 (Київ, 1925), ст. 74—75.

⁵⁾ Величко, III, 103—105.

⁶⁾ Питання про звязки української старшинської опозиції з московською знаттю дуже цікаве. Маємо спеціально зняти його в ширшій праці з історії повстання Петрика.

того були тоді й петриківці); московському урядові не вигідно було тоді роздмухувати цю справу; а гетьманові треба було з цього боку дати одсіч петриківцям (навіть ратуючи разом і Кочубея). Та в Батурині Волковський, що правда, перед гетьманським судом і тортурами, зрікся своїх визнань. Балачки Д. Забіли свідчать лиш за те, що на Україні і в Москві (знов-таки маємо ймення Шеремєтєва) багато про це говорили. Забіла на тортурах зрікся своїх слів, що й імення це одіозне. Цікаві слова Петрика. Але він часто плував і свої справжні джерела, безперечно, крив ¹). Отже весь цей матеріал з боку правого не є переконливий.

Але точних доводів у цій „огненосной“ справі й не могло бути. І, безперечно, не в московських архівах їх шукати. Сучасники воліли мовчати, говорили непевно, своїх виказів зрікалися, говорили запізно. Документи, якщо й були вони, було знищено своєчасно. Ні Мазепа, ні Кочубей, урядова партія й опозиція, не хтіли, щоб справу взяла в свої руки Москва, й мали рацію так чинити. З другого боку, московський уряд не хтів загострювати справу, і не тому, звісно, що довіряв гетьманові (адже-ж можна було „сковырнуть“ Кочубея) — дослідники занадто вже переоцінюють особисту довіру Петра I до Мазепа, — а тому, що боявся будь-яких заколотів на Україні в обставинах „хрестового походу“ проти Османської Імперії й Кримського ханства, ще й неприборканої опозиції на Московщині. Не дошукуватися треба було Петрикових спільників і промоторів, не одкидати їх (особливо уряд український) до ворожого табору, не показувати всіх цих „хатніх“ труднощів своїм західним спільникам в антитурецькій лізі, — треба було негайно локалізувати й гасити пожежу, ізолювавши інші горючі елементи на Україні чи то загрозою репресій, чи то поступками й компромісами; треба було поки що мирити гетьмана з опозицією й скерувати їх проти Петрика й можливого соціального зрушення, але й треба було не давати переваги ні тим, ні тим і підтримувати й надалі старшинську ворожнечу й колотнечу. Більше знав польський уряд, але йому теж не випадало тоді поширювати цю справу. Ще більше знали кримський і турецький уряди. Може знали і в Західній Європі, але тут ще перелоги архівних матеріалів, що їх лиш останніми роками почали орати деякі українські дослідники ²).

III.

Історію своїх взаємин з Мазепою Кочубей подав у відомому „доношенні“ Петрові I р. 1708. „Обиды претерпѣваю отъ самаго гетмана Мазепа, отъ лѣта 1691 даже и до днесъ“ — каже він. „Скоро по одобранию

¹) Оглоблін, Договір Петра Іваненка. — Юб. Зб. ст. 729; Крим. Зб. ст. 49.

²) Маємо на увазі цікаві публікації І. Борщака (та інших). Безперечно, знайти щось надзвичайне для нашої теми в закордонних архівосховищах навряд чи можливо. Але, безумовно, дещо цікаве може бути в архівах французьких та особливо архівах антитурецької коаліції та турецьких. Розшуки закордонних архівних матеріалів є нагальна потреба української історичної науки.

себѣ знаку войскового и по возвращеніи зъ Крымскаго походу зъ Голицынымъ — писав Кочубей цареві — всѣя въ сердце его (= гетьмана) сатана озлобити мя и истребити отъ живыхъ: „воздаючи ми злая за благая и ненависть за возлюбленіе мое“¹⁾. Приблизно ту-ж дату подає й Мазепа в листі до Кочубея р. 1707 (?) „Черезъ лѣтъ шестьнадцать — пише гетьман — прощалося и пробачалося великимъ и многимъ вашимъ смерти годнимъ проступкамъ, однакъ нѣчого доброго, якъ вижу, ни терпливость, ни добротливость моя не могла справити“²⁾. Отож дату початків ворогування колишніх спільників можна визначити точно: це 1691 рік.

Кочубей і Мазепа були старі знайомі ще з Чигрина³⁾, коли в Дорошенка перший був в Канцелярії „овшемъ не подлій“ (Дорошенко навіть мав на думці з ним поріднитися)⁴⁾, а другий був за генерального осавула й виконував важливі дипломатичні доручення. Пізніше, вже на Лівобережжі обидва були найближчі особи до гетьмана Самойловича й разом шукали згуби свого протектора⁵⁾. 7/VII року 1687 генеральна старшина подала доноса на Самойловича⁶⁾. Участь Мазепа в цій справі безперечна. Ще яскравіша була участь Кочубея. Та переворот року 1687 не однакові наслідки мав для спільників. Насамперед з старшинської боротьби скористалася Москва, що її вплив на обрання нового гетьмана був безсумнівний. Мазепа стає гетьманом, Кочубей здобуває уряд генерального писаря⁷⁾. А втім для нас не ясно, чи Мазепа кандидатура цілком задовольняла змовців. Відомо-бо, що булави шукав і генеральний обозний Борковський⁸⁾. Ще складніше й цікавіше питання, що спричинилося до лютої боротьби старшинської опозиції й гетьмана та його партії. Так чи інакше, незабаром Мазепа й Кочубей опинилися в різних таборах, і дуже цікаво те, що генеральний писар злигався з численними прихильниками колишнього гетьмана Самойловича, передусім з його впливовою й неспокойною парентелою — Самойловичами, Полуботками й кн. Святополк-Четвертинськими⁹⁾. Костомаров гадав, що Мазепа „опасался“ своїх спільників у боротьбі проти Самойловича. „Ети люди — пише він — недавно испробовали,

¹⁾ Чтенія Моск., 1859, I, 124.

²⁾ Ibid., 131.

³⁾ Про це — див Костомаров, 583; Модзалевський, Родословникъ, II (Київ, 1910), ст. 524; *ibid.*, III (Київ, 1912), ст. 288.

⁴⁾ Чтенія Моск., 1859, I, 150.

⁵⁾ Костомаров, 357, 583.

⁶⁾ Текст — див. Чтенія Моск., 1858, I, 297 — 304.

Пізніше (р. 1693) Мазепа казав московському посланцеві Вініусові: „гетман бывшей Иван Самойловъ частию такихъ же враждебныхъ клѣветъ и лживыхъ навѣтовъ оболган и пострадалъ; хотя де мы, будучи тогда в уряде воинском, и с прочего старшиною и с полковниками на него били челом, точию о единой ево отъ гетманства отставки, для ево суровости и что очьми уж худо видѣл; а чтоб ево разорять, имѣние ево пограбить и в сылку совсемъ в Сибирь ссылатъ, о том де нашего ни челобятъя, ни прошенія... не бывало“ (Відділ рукописів бібл. Київськ. Університету, збірка Судієнка, № 97, т. V, стор. 556). Пор. Чт. Моск., 1858, I, 297—298.

⁷⁾ Модзалевський, II, 525.

⁸⁾ Костомаров, 391.

⁹⁾ Оглоблин, Договір Петра Іваненка. — Юбілейн. Зб. на пошану акад. Д. І. Багалія, ст. 726—727; Крим. Зб., ст. 45—46.

якъ возможно при посредствѣ низкопоклонничества предъ сильними московскаго міра свергать своїхъ гетьмановъ; могли они подумувать, нельзя ли и съ Мазепою то же сдѣлать, что сдѣлали съ Самойловичемъ. И Мазепа старался заранѣ сковырнуть тѣхъ, отъ которыхъ могъ ожидать вредныхъ противъ себя интригъ“¹⁾). Безперечно, Мазепа не дуже довіряв своїмъ колишнімъ спільникамъ, зокрема Кочубеві. Але мусимо визнати, що перші ворожі кроки мабуть зробили були вони. Пізніше були чутки про те що Кочубей шукає булави, зокрема за допомогою Криму²⁾). Традиція вбачала тут честолюбні заміри Кочубеїхи³⁾, й мабуть справді інтриги її, а через неї її родичів — впливової полтавської старшини Жученків та Іскор, чимало поспували добрі взаємини гетьмана й генерального писаря. Мазепа писав Кочубеві, вже ворогові: „не можешъ, правду рекши, нѣкогда свободенъ быти отъ печали, а барзѣ своего здоровья певенъ, поки зъ сердца своего бунтовничого духу не выблюнешъ, которій, такъ разумѣю, не такъ зъ уломности натуральной, яко зъ подусти женской, въ себѣ имѣешъ, и если жъ, зъ Бозкого презрѣнія, теда и всему дому твоему зготовалася якая пагуба, то не на кого иншого нарѣкати и плакати, тилко на свою и женскую проклятую пиху, гордость и високоуміе имѣешъ“⁴⁾). Але мабуть не менший вплив мали прихильники Самойловича, що з ними в Кочубея були близькі стосунки. Родич Михайла Самойловича, кол. полковника Гадацького, „крутовила⁵⁾“ й „головного врага и непріятеля“⁶⁾ Мазепа, старий Полуботок був Кочубеві кум⁷⁾). Врешті старі дорошенківці (приміром, генеральний суддя Вуяхевич) не могли визнати за правдиву політику нового уряду що-до антитурецької коаліції й участі України в тій коаліції⁸⁾).

Перша нагода пошкодити Мазепі з'явилася підчас повалення Голіцина, але гетьман вчасно й вдало зорієнтувався в московських подіях і здобувся на ласку нового уряду⁹⁾). Тоді родина Самойловичів, що мала безперечні звязки з московською знаттю, зокрема з Шереметєвими¹⁰⁾, розпочинає нові інтриги проти Мазепа. Відома справа ченця Соломона Гродського й утворилася в тих колах¹¹⁾). Чи не в звязку з цією справою московський уряд починає стежити за гетьманом; доручаючи р. 1691 саме Кочубеві доглядати за гетьманом, мабуть добре були

¹⁾ Костомаров, 397. ²⁾ Соловйов, III, 1113.

³⁾ Див. Костомаров, 603. ⁴⁾ Чтенія Моск., 1859, I, 131—132.

⁵⁾ Арх. Мін. Юст., кн. Мал. Пр., № 62, арк. 680 зв.

⁶⁾ Арх. Мін. Зак. Спр., „Дѣла Малороссійскія“, 1693, № 39.

⁷⁾ Див. Величко, II, 550—551. Пор. Оглоблін, Договір Петра Іваненка. — Юб. Зб. Багалія, ст. 727; Крим. Зб. 36; Устряловъ, Історія царствованія Петра Великаго, т. II (СПБ, 1858), ст. 370.

⁸⁾ Оглоблін, Договір Петра Іваненка, 727—728; Крим. Зб. ст. 47—48.

⁹⁾ Костомаров, 403—407. Цікаві міркування Даровського (ст. 200—203; див. нижче).

¹⁰⁾ Див. Модзалевський, Родословникъ, IV (Київ, 1914), ст. 479.

¹¹⁾ Костомаров, 418—422. Про справу Гродського — див. цікаву працю: A. Dąrowski, „Intryga Salomona“ (Szkice historyczne, seria pierwsza, wyd. drugie, Warszawa, 1901, str. 191—237).

поінформовані на українських справах. Зрозуміло, що гетьман довідався про це. В листі до мітрополіта Варлама Ясинського в червні р. 1692, в критичний момент Петрикової справи, Кочубей згадував про це: „у Ясневельможного стало о мнѣ такое порозумѣне, ижъ будто я зъ другимъ о собою, зъ Москви наставленій и наученій естемъ смотрѣти его рейментарскихъ поступковъ, и о всемъ на Москву давати знаты, зъ якихъ мѣрь будто я зъ нѣкоторими московскими особами списуюся, и нѣякоесь чести его милости наношу умаленіе“¹⁾. Окрім того, на Кочубея казали, що він спочував пашквілеві на гетьмана, що його знайдено було р. 1691 у Києві, в Флорівському монастирі²⁾. Врешті переказували, що й „дѣло злоственное черница Соломона... не безъ... (Кочубеево) дѣялося вѣдомости“³⁾. До справжніх фактів мабуть додавали „приятелі“ Кочубееві ще багато вигадок і спліток. Мазепа був добре поінформований або принаймні певен, що „безъ указа великихъ государей и безъ приказа боярина Льва Кирилловича Нарышкина, приказалъ думный (= дьяк) Емельянь Игнатъевичъ Украинцевъ накрѣпко Василью Кочубею смотрѣть надъ всѣмъ поведеніемъ гетманскимъ; отъ того приказанія учинилось Кочубеево многое лукавственное коварство; а гетманъ о семъ приказѣ не вѣдалъ; отъ того ни во что его ставятъ“⁴⁾. Відносини, очевидячки, були такі напружені, що московський уряд визнав за потрібне (у серпні р. 1691) рекомендувати генеральній старшині й полковникам пошану й слухняність до гетьмана⁵⁾. За таких умов розпочалася акція Петрика.

Серед паперів Кочубея, що їх взято було в нього підчас арешту р. 1708 й прилучено до слідчих матеріалів, знайдено було дуже цікавого документа. Це копія (приблизно з кінця XVII ст.) листа гетьмана до переволоченського дозорці Рутковського від 13 серпня р. 1691⁶⁾. По суті це коротенька записка, наказ суто-господарчого (ще й приватного) змісту, Але „в семь вишей писаномъ листѣ, зегнѣ товою панскою (= гетьман-

¹⁾ Величко, III, 122. До речі, чи не помилка в друкованому виданні Величка дата листа Кочубея до В. Ясинського: „мѣсяца іюня“. Може тут треба: „іюля“?

²⁾ Ibid. Див. Костомаров, 424—425. ³⁾ Величко, III, 122.

⁴⁾ Костомаров, 420; Соловйов, III, 1122; Устрялов, II, 200—201, 370.

⁵⁾ Арх. Мін. Юст., кн. Мал. Пр., № 64, опис. Гетьман „за объявление указа, чтоб во всякомъ послушаніи генералная старшина и полковники были, бьет челомъ“ (ibid.).

⁶⁾ Арх. Мін. Зак. Спр., „Дѣла Мал.“, 1708, № 19. „Взятыє писма от писаря Глуховца“. На маргінесі: „Таково-ж власное писмо писано выше сего“. Як відомо, писар Григорій Глуховець був один з двох писарів, що їх Кочубей взяв з собою до Витебська (Костомаров, 592; див. Чтенія Моск., 1859, I, 96, 120—121). Що правда, в слідчій справі Кочубея (Арх. Мін. Зак. Спр., „Дѣла Малорос.“, 1708 р., № 19) є лиш тогочасна копія, яку зробив, очевидячки, московський писар. Самий документ перебуває в збірці „Малоросійскіє подлинныє акты“ того-ж-таки архіву (Арх. Мін. Зак. Спр., „Малор. подл. акты“, 1691 р., № 790 (775)). Проте немає жадного сумніву, що саме з цього документу зроблено було копію р. 1708; отже він мабуть взятий був серед інших паперів Кочубея й пізніше виділений потрапив до збірки „подл. актов“. Документ цей зберігся досить эле (кінець його згнилий), й тому копія 1708 року має велику вагу. Текст документу (з списку кінця XVII ст.) опубліковано в „Источникахъ“ Яворницького (I, 323—325), на жаль, з великими помилками й (у кінці) прогалинами.

ською) печатью запечатанымъ и рукою панскою подписанимъ, подана інформація к ему пану Рутковському“. Тая „інформація“—це текст листа, що його, на підставі буцім-то інформації з Запоріжжя, Рутковський мав надіслати гетьманові, й що безперечно компромітував Кочубея, Жученка та надавав акції Петриковій яскравого соціального забарвлення. Це як-раз ті цікаві відомості про те, що Петрик мав надію на допомогу „голоколінків“ і взагалі числив на соціальне зрушення в боротьбі з українським урядом тогочасним; згадано було за те, що дід Петрика (полтавський полковник Жученко), якого скинули тоді з полковництва, „не буде спати за свою зневагу“; що коло гетьмана є „добрі люди“ (безперечний натяк на Кочубея); що гетьман мусить „од своїхъ близькихъ нѣкоторихъ“ мати осторогу, то-що. „Такою — писав буцім-то гетьман Рутковському — надобно вамъ своєю рукою до насъ цедулу написати, еще и другую“, що її текст також був наведений і знов-таки кидав велику підозру на Кочубея. „Прочитавши и переписавши сіє цедули, присылай назадъ до насъ черезъ сего-жъ посланца, в листъ свой запечатавши“¹⁾. Окрім того, скопійовано було „цедулу з Сѣчи, презъ пана Сидора Горбаченка донесеную“²⁾. Це був лист до Петрика від якоїсь особи з Батурина. З огляду на великий інтерес цього листа, наводимо його тут. „Що в листѣ реиментарскомъ писано до Войска, упоминаючися, жебы видано вашей милости Запорожца сюда, то тое для публики вчинено, жебы тамошніє увѣривши, же то есть отсеяя гнѣвъ на вашу милость, лѣпшую у вашей милости мѣли поуфалость и не в чомъ в. м. не стереглися, а прето жъ в. м. того не поставъ собѣ за досаду, завязтости трвай статечне таковими и в секретяхъ ознайменями, заслугуючись собѣ на ласку панскую. А отецъ вашъ с початку былъ вязеннямъ пострашенъ, однакъ теперь жадного того не терпиль, так и жона в дому знайдуется. И овшемъ для прислуги такой вашей, зъ якою ся показуете и еще показовати офѣруетеса, будутъ они окрити респектомъ панскимъ“³⁾. В оригіналі внизу є ще загадкова приписка: „Тотъ писалъ, хто читавъ, а гдѣ скрито, мало хто вѣдѣеть“⁴⁾. Цей текст, безперечно, компромітує й гетьмана й того, хто це писав до Петрика (чи не Кочубей), а може й фальсифікатора.

¹⁾ Арх. Мін. Зак. Спр., „Малор. подл. акты“, 1691 р., № 790 (775), й „Дѣла Малор.“, 1708 р., № 19; Яворницький, Источники, I, 323—325.

²⁾ Ibid. У вересні р. 1691 гетьман писав до Москви „о возвращеніи із Запорожья Сидора Горбаченка“ й надіслав був „записку“ Горбаченка „о бытности его на Запорожье і о неистовых словах на гетмана“ (Арх. Мал. Пр., кн. № 64, опис, вересень). Тоді-ж таки Мазепа надіслав до Москви й відповідні листи Рутковського, що могли компромітувати Кочубея (ibid.).

³⁾ Арх. Мін. Зак. Спр., „Дѣла Малор.“, 1708 р., № 19.

⁴⁾ Арх. Мін. Зак. Спр., „Малор. подл. акты“, 1691 р., № 790 (775). Цю приписку зроблено окремо, унизу аркуша. В копії р. 1708 її немає.

Цей документ, безперечно, дуже цікавий. Чи це є копія з оригіналу, чи це фальсифікат? Щоб зрозуміти його походження, треба коротко сказати за стан Кочубея й ставлення до нього в урядових колах батуринських в 1691—1692 рр. „Про участь Кочубеєву в справі Петрика переказували широко й на Запоріжжі (і в Криму) й на Гетьманщині. Никколи це стверджував сам Петрик“¹⁾. В листі до Ясинського в червні р. 1692 Кочубей писав: „И въ той того Петрика утѣчѣ различные причины клеветники лжею своею на мене наносятъ“²⁾. Серед тих „клеветників“ Кочубей називає кол. генерального писаря Захара Шийкевича, полтавського полковника Павла Герцика та інших³⁾. В паперах Кочубея, що їх взято було в нього підчас арешту, знайшли давнього концепта, де рукою Кочубея було записано такий прикрий для нього епізод. „Июля въ 12 день ввечеру призвавши (челядника Кочубеевого — О.) допытывался о пунктахъ Петриковыхъ, чи не вѣдаетъ онъ, бо то Петриково дѣло — увесь стил писаревъ, особливе слово соболѣзную — есть его власное. И еще не могль бы і писарь сам такихъ пунктовъ зложить, може есть ихъ до того з восемь человека; але маешъ тиі знати, тылко не покрывай, признай правду; бо якъ утаишь, то тобѣ злѣ будетъ; а до писаря конечно уже примутся. Потомъ мовил: писарь чи не журился, и чи не тревожится, и чи не хочет утѣкати, и в дому жена его якъ остаеть, добро свое чи переховали, чи куды по-вывозили. Конечно признай, бо якъ не признаешъ мнѣ, то мает тебе панъ гетман взяти в двор свой и пытати правды с пыткою тяжкою. А потомъ іюля 20 дня, призвавши того-жь, говорилъ тое жъ“⁴⁾. Коли слідча комісія зажадала від Кочубея пояснінь з приводу цього запису⁵⁾, він сказав (29/IV р. 1708): „О письмѣ, которое ево рукою написано о Петрикѣ, что онъ то писалъ еще лѣтъ назадъ съ семнадцатъ, записывая себѣ для памяти, потому что зазвалъ ево челядника писарь гетмана Брюховецкаго Захарій Шийкевичъ... и спра-

¹⁾ Оглоблін, Договір Петра Іваненка. — Юбіл. Зб. Баглія, ст. 725; Кр. Зб. ст. 45.

²⁾ Величко, III, 122—123.

³⁾ Чтенія Моск., 1859, I, 132, 148—149; Величко, III, 123.

⁴⁾ Арх. Мін. Зак. Справ, „Дѣла Малор.“, 1709 р., № 19, арк. 133—134. Неясно, які „пункты Петриковы“ мав тут на оці Шийкевич. Можливо, що це був як-раз український (від України) примірник трактату 1692 року (нам відомий лиш текст татарського примірника). Слово „соболѣзную“ знаходимо в „роті присяги Петра Івановича, писаря Войска Запорожского на покой вѣчної отъ Войска Запорожского панству Крымскому выкована р. 1692 апрѣля 11 дня“: „соболѣзнуючи я утрапленъя и остатной згубы“ (Яворницький, Источники, I, 436—437). Обидва документи кошовий отаман Гусак 4/VII р. 1692 передав гетьманові через посланця гетьманського Сидора Горбаченка; 6/VII Горбаченко був у Переволочні й „на всю ночь послѣшилъ до боку гетманского в Батуринъ“, але знайшов гетьмана близько Гадяча, на полі Сватковському (ibid., 387, 389, 435); 10/VII гетьман надіслав з тим-же Горбаченком тіі папери до Москви, а 20/VII їх було там одержано (ibid., 383, 387, 390, 397). Шийкевич міг їх знати до 12/VII, хоча, здається (це неясно), розмови Шийкевича з Кочубеевим челядником були в Батурині. А втім це могли бути інші документи.

⁵⁾ На маргінесі занотовано: „спросить Кочубѣя“ (Арх. Мін. Зак. Спр., „Дѣла Мал.“ 1708 р., № 19, арк. 133).

шиваль одного: „Что-то, не онъ ли, Кочубей, выправилъ того Петрика на Запорожье и въ Крымъ“, и о прочемъ противъ письма ево руки Кочубеевой. А когда, де, челядникъ его въ домъ къ нему пришелъ, тогда онъ спрашивалъ: „Для чего зазывалъ его выше помянутый Шійкевичъ“, и онъ ему сказалъ, что выспрашивалъ о немъ Кочубеѣ, какъ выше сего написано; и онъ Кочубей, для того записалъ на память себѣ, для того что онъ, Шійкевичъ, былъ ему непріятель, а послѣ ему онъ, Кочубей, спустя года съ два, для улики и читалъ ту записку, что челядникъ ему сказалъ, и потомъ съ нимъ въ ссорѣ простились, который умре тому нынѣ года съ четыре“¹⁾. Немає сумніву, що Шійкевич чинив так з відомим й наказу гетьмана з метою, чи то здобути якихось доводів проти Кочубея, чи то, скорше, його налякати. Тоді-ж-таки підчас слідства Кочубей писав про Герцика, що „безъ жадное отъ мене (= Кочубея) причины, чинилъ панъ Павелъ Герцикъ много зла, подъ часъ Петрика.. Прелестно zostавши онъ полковникомъ Полтавскимъ по пану отцу моемъ, чигавъ на пагубу мою головную, натягаючи измѣны пореченіе, же будто я того Петрика въ той побѣгъ выправилъ. Есть и теперь въ живыхъ человекъ певный, который былъ сотникомъ, якій з одного поученія писалъ до него листъ о мнѣ губительный, а онъ прислалъ той листъ до пана гетмана, доносячи, же будто той сотникъ самъ собою о моемъ измѣнничемъ дѣлѣ извѣстившись, тимъ письмомъ своимъ чинить ему увѣдомленіе, которій то бывший сотникъ и теперь лукавое его Герциково поученіе скажетъ“²⁾. Були чутки про те, що Кочубея за це вже заарештовано³⁾ й т. ин.

Кочубей знав про це, бачив це й чув, іноді мав дуже гострі сутички з гетьманом (інцидент у Глухові). Треба було захищатися, але робити це дуже обережно й тактовно. Кочубей вдається до мітрополіта Варлама Ясинського, мабуть шукає порозуміння з гетьманом, може застерегає Пет-

¹⁾ Чтенія Моск., 1859, I, 132.

²⁾ Ibid., 148—149.

³⁾ Арх. Мін. Юст., стовпці Мал. Пр. № 6030/219, арк. 330. Цікава справа ченця (з полтавських козаків) Петра Порваницького, що казав у Москві попові С. Пекалицькому, „будто он Петрушко по приказу гетманскому для всякого случая на заставе был і будучи ва той заставе пасма перенял, каковы будто писалъ Василей Кочубѣй к вору и измѣннику Петрушке, в которых будто написано, что б он Петрушка при томъ стоял твердо і то дѣло, для чего он послан, в совершенство приводил, і с тѣми переватыми писмами приѣхалъ онъ к гетману, а гетман ево с тѣми ж... писмами прислалъ к Москве... і будто Кучубѣй взятъ в замокъ за карауль і окованъ.. да с нимъ же Кочубѣемъ будто держат за карауломъ іс Чернигова сотника Николая Грембецкого и нѣкоторого Высоцкого, кромѣ гетманского дворецкого и Григорья Карпова, полковника бывшего Киевского, і иныхъ многих, которые были в совѣте вмѣсте с Кучубѣемъ“. Це справило велике вражіння на українську коловію в Москві й дійшло до гетьмана. Підчас слідства в Москві на тортурах Порваницький сказав, що в Москві він „прихаживалъ на Малоросійской двор, к гетманскимъ посланцомъ и к запорожцомъ, которые к Москве бывали в приѣзде.. у которыхъ слыхалъ онъ Петрушка, что будто канцеляриста Петрушку послалъ в Сѣчу, а из Сѣчи в Крым... Кучубѣй и будто писалъ к нему Петрушке“, але сам він якихось листів не бачив (ibid., арк. 330, 335, 345—346, 353—358, 360, 361, 363).

рика, про людське око тримається цілком лояльно й врешті від Петрика відмежовується й ретельно бореться з ворогами гетьмана. Але поруч із тим він збирав різні матеріяли, заноговує розмови, проти нього скеровані, шукає свідків, що могли-б довести тут провокацію або наклеп з боку його особистих і фамільних ворогів, з боку урядової групи, врешті гетьмана. Це, безперечно, потрібно було для самооборони. Адже-ж Кочубей не міг знати, що далі чинитиме проти нього гетьман, і мусів запобігти можливій небезпеці. Кочубеєві інтєресно було зібрати матеріяли, що компромітували гетьмана й могли-б стати Кочубеєві у великій пригоді. За певних обставин це був-би як-найкращий спосіб оборони. Але-ж Кочубей добре знав, що йому доведеться не тільки обвинувачувати, а й виправдуватися в своїх учинках. За часів повстання Петрика Кочубеєві на думці було одне — з тієї небезпечної справи виплутатися. Ці матеріяли Кочубей використав лиш у 1708 році, коли гру було вже програно.

Проблема відносин Мазепи й Петрика мимоволі перетворюється на проблему взаємин Мазепи й Кочубея. В залежності від певних обставин колишні спільники закидають один одному інтриги, фальшування й провокації. Кочубеїха, за її словами, якось казала гетьманові: „ты де и съ насъ головы рвешь: будто, де, они съ мужемъ переписывались въ Крымъ“. Коли-ж гетьман запитав її: „почему, де, вы вѣдаете, что я о томъ за вами вѣдаю?“, Кочубеєва відповіла: „писарь... гетманской, который у... гетмана писалъ всякіе письма, при смерти своей далъ мужу... (= Кочубеєві) письмо своей руки, каково нынѣ у нее, что... гетманъ на нихъ затѣвалъ, ево, Кочубеєвымъ, именемъ писалъ въ Крымъ“. Гетьман на це зауважив; „Вольно, де, вамъ на мертваго ево писаря лгать, и письму, де, ево онъ (= гетьман) не вѣритъ“¹⁾. Мабуть це мав на увазі Кочубей, коли писав, що Мазепа „свое злоковарное ухищреніе... на мя (= Кочубея) опроверже“²⁾. Те-ж повторив Величко. За Величком, Мазепа, „себе отъ того подзору очищаючи и правимъ творячися, вливалъ тую всю бѣду своимъ коварствомъ на невинную душу... Кочубея, пана моего доброго, мудрого и побожного чело-вѣка“³⁾. Отже Кочубей, його родина й близькі йому люди закидали гетьманові, що він фабрикував од імени Кочубея листи до Криму. Це, звичайно, цілком можливо. В боротьбі різних старшинських угруповань за часів Мазепи обидві сторони залюбки вдавалися до таких „винальзковъ“. Писали-ж вороги Мазепині (через Соломона) від його ймення компромітуючі листи до короля польського⁴⁾. Надсилав Мазепа з фаль-

¹⁾ Чтенія Моск., 1859, I, 65—66. („Распросныя рѣчи Сѣвскаго монастыря іеромонаха Никанора“ в Преображенському Приказі р. 1707).

²⁾ Ibid., 125. ³⁾ Величко, III, 121. Проф. Д. І. Яворницький (Історія, III, 133—134) гадає, що Мазепа хотів скористатися з Петрикової справи, щоб знищити Кочубея. Соловйов (Історія, III, 1495) гадав, що Кочубей невинний був у справі Петрика. Але з цим погодитися неможливо.

⁴⁾ Костомаров, 418—419; Dąbowski, op. cit., 213 і далі. Устрялов (op. cit., II, 196 і далі) визнавав їх за автентичні.

шовані листи, щоб скомпромітувати своїх ворогів або здобути на безперечні докази їхньої нелояльності (приміром, справа стародубівського полковника Миклашевського, що справді мав таємні зносини з Литвою, р. 1703)¹⁾. Отже можна припустити, що Мазепа, якщо й справді йменням Кочубеевим не писав до Криму, то принаймні міг інспірувати Рутковського або написати листа від Кочубея до Петрика. Врешті за листи Кочубееві казали дуже багато. Сам Кочубей в листі до В. Ясинського згадував про це: „Протопопенко Полтавській, будучи вь Казикерменѣ, донесль тое Ясневелможному, же чуль онъ тамъ, будто я писарь по два чили по трикrotnie листи свои посилавль до хана Кримского, затагаючи его зъ Ордою на войну противъ християнства“. Що правда, Кочубей зазначав, що „всѣ пагубніи на мою голову наноси чинилися и чинятся тихимъ и заочнимъ составомъ, безъ доводовъ и безъ жаднихъ подобенствъ, а не очне, ништо того мнѣ не казалъ и не кажутъ“²⁾. З другого боку, те-ж саме фальшування листів закидав Кочубееві Мазепа. Якось у Глухові р. 1693 на обіді в стародубівського полковника Миклашевського гетьман посварився з Кочубеем, бив його по щоках, ногами топтав, кричав, закидаючи йому, що той разом з Петриком писав од іменн гетьмана листи. Кочубей заперечував цьому, хоча припускав, що Петрик міг узяти якісь старі листи з Військової Канцелярії³⁾. Отже обидві сторони закидали одна одній фальшування листів. Тим-то документ, що його копію знайдено в Кочубеевих паперах, міг бути складений з доручення гетьмана (хоч на підставі справжніх інформацій його агентів), щоб скомпромітувати Кочубея й довести його провини; але міг його скласти й Кочубей, щоб виправдатися з отих обвинувачень. Нарешті, могло бути й так, що Кочубей використав якусь справжню інформацію Рутковського, щиро або навмисне звязавши її походження з інспіраціями гетьмана. Остаточо розв'язати це питання мабуть неможливо⁴⁾, хоч треба завважити, що зміст цієї „інформації“ дуже ймовірний, і факти й настрої її не суперечать иншим поданням Рутковського та й усім тогочасним документам⁵⁾. Отже припустити можна, що автентичного

¹⁾ Про це — див. нашу статтю „До історії української політичної думки на початку XVIII в.“ (Записки Історично-Філологічного Відділу В. У. А. Н., XIX, 231—241).

²⁾ Величко, III, 123.

³⁾ Соловйов, III, 1134. Дуже характерно, що гетьман з поради московського стольника й полковника Батурина незабаром помирився з Кочубеем (ibid.). Цей інцидент чи не був у звязку з справою Г. Волковського (див. вище).

⁴⁾ Звичайно, тут є ще багато труднощів. Оригіналу цього листа не маємо. Коли-б оригінал дістався до рук Кочубеевих, то він мабуть зберіг-би його й в слухний час використав; адже-ж копія жадної правної сили не мала. Ми не знайшли також цього листа від Рутковського. Складніше й цікавіше питання за „цедулу“ Горбаченка.

⁵⁾ Подобиці „інформації“ взагалі досить точні. Приміром, Жученка скинуто було з полковництва не пізніше од початку липня р. 1691 (між травнем і липнем), бо 11 липня гетьман писав до Москви, що „отставленъ есть от уряду полковническаго Федор Жученко“ і обрано на раді Герцика (Арх. Мін. Зак. Спр., „Мал. подл. акты“,

листа Рутковського, що за нього якомсь довідався Кочубей, був він витлумачив, як інспірування гетьманове. У вересні р. 1691 гетьман надіслав був до Москви „писма Рутковского о... и Петрушка запорожцовъ наговаривает, чтоб итти вѣйною на Русь с татари, а в том бы им помочествовал бывшей полтавской полковникъ, а гетман тотчасъ уйдетъ к Москве, толко ему уйти не дадутъ, да и преж сего немного не учинилась ему смерть от тѣх людей, которые при немъ, і говорит онъ Петрушка, естли бонъ Петрушка не обереженъ іными людми и не послан сюды, подлинно б голова ево на немъ не была, да с нимъ болшому и не одному тожь бы было“¹). Рутковський боявся, що про зміст його листів довідається опозиція, й закидав (не пізніш серпня) гетьманові, „бутто онъ гетманъ даєть нѣкоторым людемъ ево писма честь“²). Немає жадного сумніву, що Рутковський справді мав рацію боятися або необережності й довірливості гетьмана, або контр-розвідки Кочубея й опозиції. Це все так, але перебування зазначеного документу (ще й копія!) в архіві Кочубея, ще й в паперах, що їх він узяв, їдучи до Витебська³), може свідчити про його непевність.

Всі наведені дані все-ж кидають певну підозру на гетьмана. Отже, аналізуючи їх, припускаємо можливу участь Мазепа в справі Петрика, Давні спільники, старі дорошенківці, гетьман і генеральний писар, Мазепа й Кочубей розпочали цю важливу й таємну справу спільно. На меті було скласти угоду з Кримом і за кримською допомогою вибитися з-під московської зверхності, вийти з антитурецької коаліції, добитися кращих умов за-для українського торгу на Чорноморщині, утворити самостійну Українську державу⁴). За одного з довірених людей був канцеляриста Петро Іваненко, родич Кочубеєві, добре відомий гетьманові, що прихильно до нього ставився. Його й послано було через Гадяч і Полтаву до Запо-

№ 766 (781). „Писмо Данила Войтѣха... бутто гетманъ вывозилъ всѣ денги в Польшу к сестрѣ своей, а ево Петрушку на Запороже проводилъ ис Полтавы полтавского полковника и Кучубѣевъ свойственникъ Марко“ (Арх. Мал. Пр., кн. № 62, опис, квітень). У липні гетьман надіслав до Москви „писма Рутковского... чго запорожцы... немного ево Созонта не убили за листы, которые онъ писалъ к гетману, а о томъ ему объявлено из Батурина“ (Арх. Мал. Пр., кн. № 62, опис, липень).

¹) Арх. Мін. Юст., „Дѣла Мал. Пр.“, кн. № 64, опис. А втім Рутковський і раніш (до червня) писав про те, що на Запоріжжі „похваляются ити войною на тѣхъ, которые имѣютъ маетности, и добиваются гетмана с своей руки, а то все чинятца по наговору Петрушкину, і чаєтъ Петрушка, что онъ гетманъ побѣжитъ в Польшу или к Москве“ (Арх. Мін. Юст., „Дѣла Мал. Пр.“, кн. № 62, опис, червень). Пор. лист Дм. Глуховця й Ю. Харевича про перебування на Запоріжжі (Арх. Мін. Юст., „Дѣла Мал. Пр.“, стовпець № 6020/209, арк. 312). „Петрушка велми вмѣщает плевосѣятельные слова, что гетман всю казну вывозилъ в Польшу к сестрѣ своей, и Москвѣ радѣет, а Сѣчю обижаетъ“ (ibid.).

²) Арх. Мін. Юст., „Дѣла Мал. Пр.“, кн. № 62, опис, серпень.

³) До речі, Кочубей, їдучи до Витебська, безперечно не знав, що справа його програє (див. Костомаров, 591—592).

⁴) Оглоблін, Договір Петра Іваненка. — Юб. Зб. У. А. Н. на пош. акад. Д. І. Багалія, ст. 727 і далі; Крам. Зб. ст. 47 і д.

ріжжя й Криму¹). Але великої довіри між співниками мабуть бракувало. Тимчасом виявилось, що старшинська опозиція піднесла голову, що Кочубей мав близькі звязки з тою опозицією, що він має особисті заміри, що врешті він з доручення московського уряду стежить за поведінкою гетьмана. З другого боку, в Москві звернули пильну увагу на справу Петрика. Гетьман міг боятися провокації й зради з боку Кочубея. Далі справа загнилася, загрожуючи загальною соціальною пожежею. Треба було запобігти можливій небезпеці. Величко досить імовірно пояснює цю зміну в поведінці Мазепиній. „Мазепа любо и виправиль его Петрика въ тую дорогу, однакъ потимъ з тямившися и розсмотрѣвшися, же его замисли не могутъ чрезъ Петрика помислене совершитися, запобѣглъ писмами своими Запорожцовъ, аби ни въ чомъ Петриковой намови не слухали и къ нему не приставали“²). Кочубей був цілком у руках гетьмана, разом з усією опозицією³). Мазепа скинув провину на Кочубея, ізолював його від Петрика, але репресії супроти Петрикових родичів і Федора Жученка — Кочубея не торкнулися⁴). Кочубей править і надалі важливий уряд генерального писаря, іноді навіть маніфестує свою лояльність, „отъ злокозненнихъ наступствъ и губителнихъ на себе виналѣзковъ Мазепинихъ, а звлаща старшого своего, не могучи що чинити, и якъ би оправдитись“⁵). Наступати він, безперечно, не міг. Тимчасом Петрик був вже на далеких шляхах соціальної акції. „Неминучість соціального зрушення немнуче перекидала опозиційну старшину на бік уряду. З свого боку, урядові кола теж прагнули згоди“⁶). Ліквідація Петрикової

¹) Посилка царського жалування до полковників, що їх під той час не було в Батурині, робилася з відома гетьмана, звичайно через військових канцеляристів, яких рекомендував генеральний писар. Московський уряд доручав гетьманові посилати царське жалування від гетьмана „с кѣмъ пристойно по своему разсмотрѣнію“ (Арх. Мін. Юст., кн. Мал. Пр., № 64, арк. 421 зв.). Підчас посольства стольника Тараканова у жовтні р. 1692 царське жалування для відсутніх полковників московський посланець оддав генеральному писареві Кочубеві „по росписи“ (ibid., арк. 857 зв.). На початку р. 1691 було так: „А которой генеральной старшины и полковниковъ при гетмане в то время не было, и на тѣх великих государей жаловане стольникъ и полковникъ отдалъ гетману по росписи ж; и говорилъ, чтобъ он гетманъ то ихъ великихъ государей жалованье к нимъ розослалъ“. „И гетманъ сказалъ, что он то ихъ государское жалованье к нимъ розослет“ (Арх. Мін. Юст., кн. Мал. Пр., № 62, арк. 631).

²) Величко, III, 105.

³) Оглоблін, Договір Петра Іваненка. — Юб. Зб. на пош. ак. Д. І. Багалія, ст. 730—731; Крим. Зб. ст. 50.

⁴) В кожнім разі ці репресії були легші за репресії проти інших представників старшинської опозиції — М. Самойловича й Полуботків (Костомаров, 421—422; Соловйов, III, 1122—1123, 1124). Можливо, що Кочубеві допоміг В. Ясанський (див. Величко, III, 555).

⁵) Величко, III, 121. Петрик казав на початку р. 1692: „все такъ то мнѣ шпынь Кочубѣй учинилъ, что мнѣ нельзя итти на Русь, толко разве в Казыккормень пойду жить, и тамъ живучи, не буду никого боятца“ (Арх. Мін. Юст., „Дѣла Мал. Пр.“ кн. 64, арк. 824).

⁶) Оглоблін, Договір Петра Іваненка. — Юб. Зб. на пош. акад. Д. І. Багалія, 731—732; Крим. Зб. ст. 51.

справи (й Карловицький мир р. 1699) на деякий час відновила добрі стосунки. „Мене жє — писав Кочубей цареві р. 1708 — видя неповиннаго и уже изнемогшаго: „уязвенъ бѣхъ, яко трава, и ише сердце мое, яко забыхъ снѣсти хлѣбъ мой“, прилагаюся пригворною ко мнѣ любовію лесною, хотя якобы печаль мою обрадовати, дщерь мою за своего сестренца (= ніженського полковника І. Обидовського) во супружество сочета, не ради добраго дружества и свойства, но дабы мя возмогъ льстивне уловити; обаче Богъ избавилъ душу мою отъ устенъ неправедныхъ и отъ языка льстива, пресѣче бо Богъ животъ Обидовскому, зятю моему, на службѣ в. ц. в. Тогда сѣть его сокрушися“¹⁾. Р. 1696 на полтавського полковника, замість П. Герцика, було призначено штаґра Кочубеєвого й зятя Ф. Жученка — І. Іскру²⁾. Родичі Петрикові особливих утисків мабуть не зазнали. Р. 1700 Кочубей здобуває високий уряд генерального судді³⁾. Романтична пригода з Кочубеєвною велику прірву утворила між родиною Кочубея й Мазепою, а проте й надалі — і не лиш про людське око — не перервалися добрі стосунки між ними, гучні бенкети, інтимні бесіди, щирі розмови Мазепині. Не раз після того Кочубей пильнує обов'язків наказного гетьмана⁴⁾. Занадто багато спільних поглядів, інтересів, справ, врешті спільних таємниць і гріхів звязували цих двох людей. Після ліквідації повстання Петрика Мазепі треба було ладити з Кочубеєм, що знав багато, занадто багато. Й Кочубеєві треба було, хоч вже й по за тою небезпекою, жити з гетьманом, що не тільки багато знав, але й багато міг чинити. Десь у глибині, в інтимному оточенні Кочубея зростала ворожнеча й ненависть до гетьмана, накопичувалися всякі матеріяли, чутки, сплітки, необачні слова гетьмана, що перед Кочубеєм міг іноді не критися, хоч до таємних своїх акцій вже й не припускав. Кочубей врешті тримав Мазепу в руках Московю, й тому здійснення українсько-шведської або українсько-польської угоди могло створити для Кочубея безперечно небезпеку, й тії проєкти мусіли стати йому в пригоді до одвертого виступу проти гетьмана й колишнього спільника (безперечно, в звязку з іншою старши-

¹⁾ Чтенія Моск., 1859, I, 125. Цей шлюб стався р. 1698 (Модзалевський, III, 695). 10/IV р. 1694 гетьман писав у своєму універсалі: „респектуючи мы рейментаръ на значные и працовитые въ войску ихъ царского пресвѣтлого величества запорозкомъ заслуги и въ дѣлахъ писарскихъ уставичные труды пана Василя Кочубея... надаемо ему... мѣсяцѣ въ уезде Новгородскомъ, на рѣцѣ Улицѣ... на заняте хutora“ (Модзалевський, II, 526).

²⁾ Оглоблін, Договір Петра Іваненка. — Юб. Зб. Багалія, 732, пр. 2; Крим. Зб. 51. В церкві с. Жуків був дзвін, що його надав Ф. Жученко. „Року Божія 1694 мѣсяца октоврія 20 дня отлить сей звонъ коштомъ и накладомъ Феодора Жученка до храму святого великомученика Георгія въ село Жуки“ (Лрандаренко, op. cit., III, 87). Чи не звязано це з примиренням гетьмана й Кочубеєвих родичів?

³⁾ Величко, III, 553—555; Модзалевський, II, 525; *ibid.*, IV, 433. Кочубеєві надано було уряд першого (старшого) генерального судді, хоч перед тим за генерального суддю (одного) був попередник Кочубея на уряді генерального писарства — Сава Прокопович (Величко, III, 554).

⁴⁾ Костомаров, 586—587.

ною). Кочубей не викрив, не сказав нічого за себе, за свої старі „гріхи“, але сказав усе, що знав про Мазепу. Гетьман був дуже збентежений. „Видѣлемъ его Мазепу великою боязнію одержимаго“ — згадував за ті часи пізніше Орлик у листі до Стефана Яворського¹⁾. Та в Москві багато дечого знали й за Кочубеем. А втім все це було несовчасно і пізно. Кочубей та Іскра наклали головою. Скоро з світу пішов старий Жученко²⁾. На чужині спіткала смерть Мазепу. Непомітно з кону історії зникає Петрик³⁾. Події Петрикового повстання поволі відступали в минуле, вкривалися історією й легендою. Десь у Диканці уламок Мазепинських часів — сліпий Самійло Величко складав проти померлого гетьмана акт обвинувачення. Свідки — інші сучасники (приміром, Апостол), — хоч і знали правду, та воліли мовчати.

ДОДАТОК I.

Лист Петра Іваненка до військового камцеляристи Самійла Полверинського⁴⁾

Гдѣне Пулверинский,

Дошел меня листъ, от Вше́й Мл̑ти писанный, чрез который Вша́ Мл̑ть обличаешь меня о отходѣ моемъ из Батурина в Сечю і хулиш мнѣ тотъ поступокъ, который я, забывъ страхъ Бж̑ий, мл̑ть Монаршескую и любовь Региментарскую, пошелъ сюда непотребно; и иные в том же листѣ своемъ многие, бутто увѣщевая, написал Вша́ Мл̑ть такие рѣчи, которые я, вычитавъ і добрѣ выразумѣвъ, ничего не нашель пользного, толко все баснямъ ложнымъ (какие вамъ, мудрымъ людемъ, нетрудно) подобно писал Вша́ Мл̑ть. Тутъ тогда отвѣтствую і спрашиваю Вше́й Мл̑ти, всѣ ль тѣ противъ Бг̑а, монарховъ і региментаревъ поступали, которые из Малой Росіи сюда на Кошъ в Войско Низовое Запорожское уходилі и њне ѣдутъ, і всехъ ли тѣхъ жены и дѣти и сродичи озлоблены вязениемъ, которымъ њне, какъ Вша́ Мл̑ть пишешь в листѣ своемъ, отецъ мой, жена и сродники озлоблены вязениемъ, о чемъ я прошу Вше́й Мл̑ти о заступленіи до вышнихъ тамошнихъ чиновъ, чтобъ отецъ мой, жена и родственники отъ того озлобленія были волны; когда жъ кто ихъ будетъ в вязение дати, то пусть на себя и на родственниковъ своихъ такой же чести чаешь; ибо вѣдаешь Вша́ Мл̑ть, что слово Бж̑ие не мимо идѣтъ: какою мѣрою мѣрите, возмерится вамъ. О измѣне мнѣ кому причатати трудно, и хто впредъ из васъ что непристойное на меня говорити и писати будетъ, то пушай знаетъ, что не буду стыдиться

¹⁾ Основа, 1862, листопад (октябрь), „Истор. акты“, ст. 20.

²⁾ Мабуть близько 1709 року (див. Модзалевський, II, 63).

³⁾ Див. дальшу нашу статтю.

⁴⁾ Лист цей маємо у тогочасному московському перекладі.

также отказывать и писати буду, какъ и ѿне хотѣлъ такъ отписал к Вшеѣ Млти, что не толко кому показати, но и самому Вшеѣ Млти читати было бы в стыд, но с темъ удержался есмъ, не хотя Вшеѣ Млти, яко старому члвку и добре себѣ желателнаго, скорбети і безчестити, понеже вѣмъ, какъ служилося тамъ постоянно и хороше, такъ хвала Гду Бгу и сюда без нарушения хртіянские совѣсти помощію Бжіею зашелъ в цѣлости; і кто из разумныхъ и Бга боящихся людей, разве какій безпутный і безбожный то скажетъ, чтоб я, своимъ изъ Батурина сюда на Кошъ отходомъ, учинилъ зло; вѣдаю, что я никого не убилъ и никому ни в чем не проступилъ, и не толко чюжего чего не занеслъ, но и своего, что по млти Бжіи чрез труды свои нажил, не взялъ с собою. А что Вша Млть в листѣ своемъ пишешь, будто я Вши канцелярские забралъ днги і будто ис казны канцелярской унесъ которые рѣчи, того Вшеѣ Млти говорити и писати стыдился б, понеже старику, а наипаче постаянному, лгати негодитца; когда вѣдаешь совершенно, что еще перед симъ временемъ, какъ ты по млти Бжіи учинился в Канцеляріи старшимъ, уже другіи год тому идетъ, какъ я всѣ в Канцеляріи будущіе воисковые дѣла с своего дозору отдалъ в дозоръ Антонцу, о чем і самъ Его Млть Гдинъ Писарь Генералный Воисковый знаетъ совершенно; а денегъ канцелярскихъ я не бралъ, но оставилъ ихъ в дому с реестрами, і гдѣ они обретаются — о томъ я писалъ явственню до Его Млти Гдина Писаря Генералнаго і вину отходу своего изъ Батурина сюда на Кошъ подробну изобразил есмъ. А что Вша Млть пишешь в своемъ писмѣ, что естль я тут в Воиску Запорожскомъ чинити буду противъ Региментарскаго начальства какіе козни, то самъ Бгъ того не потерпитъ, тогда в той мѣре совесть свою отяжчаешь и не знаешь, что чинишь; гдѣ я Вшеѣ Млти отворю очи, дабы зналъ Войска Низоваго Запорожскаго поведения, что какіе от исконнаго своего на Днепрѣ бытія імѣют тутъ порядки, тѣхъ і тепер держатца, и не толко я, обышный члвкъ, хотя бы і иные высокіе генералные особы, или самъ Его Млть Гднъ Гетманъ і хотя бы какой і монархъ сюды приѣхалъ, тогда оныхъ порядковъ войсковыхъ превращати і новые уставляти, такожде і никакихъ противныхъ способовъ строити не можетъ. Здѣсь же на Кошѣ поданъ мнѣ листъ от Его Млти Гдна Гетмана к обозному Лубенскому і к Харевичю, в посылке с казною монаршескою здѣсь обретающихся, писанной, которой я прочеть, зѣло удивился неразсудителному вашему поступку; естли по высокому разуму посылали вы с шалности или безума, что прежде сего вы называли меня добрымъ и желателнымъ, а ѿне безъ всякіе вины учинили измѣнникомъ и злого отца сыномъ; зачѣмъ, естли вы от великой науки разуму лишились, понеже неправду во высоту глаголете; а я вамъ, простой, ростолкую, что ест измѣнникъ и злодѣй. Измѣнникъ — кто измѣняетъ своему господину, или убьетъ, или покрадетъ, или убытокъ какой своему господину учинит и отчинъ своей, и х которому постороннему монарху отѣдет; а злодѣй — кто крадетъ и чюжимъ добромъ корыстуетца; а на меня того отнюдь ничего не до-

ведете. И я вамъ совѣтую по истиннѣ, чтобъ вы тамъ для стыду то на меня говорити и писати перестали, понеже и здѣсь люди мѣтию Бжїею имѣють разумъ, разумѣють, что есть ложь, і что истинна. Прошу тогда повторяя і многократно Вашей Мѣти, дабы предлагалъ тамъ в Батуринѣ, кому належитъ, чтобъ отецъ мой й родственники и жена волны были от заключения. Ибо естли я и проступилъ кому что, то отецъ мой за то невиненъ; и сами знаете, да правды чинити не хотите; какъ стоитъ в праве, что отецъ за сына, сынъ за отца, а родственники никакова на себѣ проступку не должны терпѣти; а естли я кому что виненъ, то пущай приѣдетъ сюда в Войско, гдѣ перед Его Мѣтию Господиномъ Кошевымъ и перед судомъ войсковымъ без трудности и бес проторей и никакихъ даровъ, истинную сѣтую одержитъ справедливость. А отца моего, і родственникововъ, і жены заключениемъ мучити не належитъ; станетъ убо жена вмѣсто заключения, пускай толко посидитъ с русской мѣщѣ и научитца господаровати, понеже лехко меня, своего мужа, почитала, и не толко почитати, но и постоянно со мною, какъ належитъ супружеская должность, не хотѣла жить; жалѣю для того зѣло, что без моего в Сѣче бытия были с казною монаршескою от Его Мѣти Гѣна Гетмана посланные, перед которыми я б во всемъ очевидно справился; но такъ разумѣю, что тому неукончина будетъ, за какимъ дѣломъ еще кто тут батуринский, с которымъ мочно будетъ о своей невинности справится; при томъ отдаюся обылко (sic!) Вашей Мѣти и приятству и пребываю желателный приятель і слуга готовой. С Коша апрѣля 27 дня лѣта 1691.

(Древлехранилище РСФРР, Архивъ Міністерства Юстиціі, стовпці „Малороссійскаго Приказа“, № 6020/209, арк. 164—171).

ДОДАТОК II.

Р. 199 (= 1691) мая въ 11 день. Великие Государи, Цари и Великие Князи Юаннъ Алексѣевичъ, Петръ Алексѣевичъ, всеа Великия и Малыя и Бѣлыя Россіи Самодержцы, указали дьяку Алексѣю Никитину, объявля о ихъ Великихъ Государехъ делѣхъ по большому наказу, говорить Войска Запорожскаго обоихъ сторонъ Днѣпра Гетману Ивану Степановичю Мазепе наедине тайно:

1

В нынешнемъ во 199-м году апрѣля в 6 день к Великимъ Государемъ, къ Ихъ Царскому Величеству писалъ онъ, Гетманъ Иванъ Степановичъ, о посылке съ Ихъ Царского Величества жалованьемъ к городовымъ полковникамъ к Гадицкому, к Полтавскому канцеляриста Петрушки Иванова, которой, онымъ полковникамъ Ихъ Царского Величества жалованье отдавъ и забывъ страхъ Божій, изменнически збежалъ на Запорожье, а жена ево и съ сыномъ осталась во дворе ево в Батурине; и писалъ онъ, Петрушко, изъ Запорожья к войсковому генеральному писарю к Василью Кочюбѣю и к жене своей, будто онъ то бегство учинилъ на Запорожье для неистовства жены своей; и те ево Петрушкины листы прислалъ к нимъ, Великимъ Государемъ.

І Великимъ Государемъ, Ихъ Царскому Величеству по тому ево Гетманскому доношению известно. І Великие Государи, Ихъ Царское Величество указали ему, Гетману Ивану Степановичю, к себѣ, Великимъ Государемъ, писать: тотъ канцеляристъ Петрушко совершенно ль бегство учинилъ на Запорожьѣ для неистовства жены своей, или для иного какова дѣла, и не по совету ль и не по отпуску ль чьему, и не унес ли съ собою какихъ Ихъ Великихъ Государей грамотъ и тайныхъ писемъ; а в вышепомянутомъ ево Гетманскомъ листу, что онъ писалъ об немъ, Петрушке, имянно о томъ не написано; и буде тотъ Петрушка для розыску такова дела надобенъ, и он бы, Гетманъ Иванъ Степановичъ, по веренной своей к Нимъ, Великимъ Гдѣремъ, къ Ихъ Царскому Величеству службе писалъ или приказывалъ отъ себя с кемъ на Запорожьѣ, х кошевому атаману и к старшинѣ о выдаче ево Петрушкине себе изъ Запорожья, обещая имъ за такую от себя дачю, или инымъ какимъ способом по своему разсмотрению, со осторожностію, и о томъ по вышеписанному или то дело отложить, не распространяя ево в большое розголошеніе, учинил бы онъ, Гетманъ Иванъ Степановичъ, помысля накрепко, какъ ево Господь Богъ наставитъ, чтобъ темъ запросомъ того Петрушки ихъ Запорожцовъ не въздородитъ и не привести в сумнение къ упорству, какъ было напередъ сего в прежнемъ воре самозванце и в ыныхъ делѣхъ.

2

Великие Государи, Ихъ Царское Величество указали ему, Гетману, свой Государской указъ і изволѣние объявить, чтобъ онъ, Гетманъ Иванъ Степановичъ, Канцелярію из Болшаго Города перенеслъ в Замокъ, где самъ живѣтъ, для того что в ней многие есть Ихъ Царского Величества Гдѣрственные дела ко охранению Войска Запорожского и народу Мало-россійского, а вѣдали от него, Гетмана, бытія быть имъ непристойно, и от пожару и от всякого иного приключющаго злого случая опасно.

3

Да в той же Канцеляріи учинить особые светлицы, где ему, Гетману, временемъ и самому с старшиною и с полковниками, буде доведетца, сидеть и о Ихъ Царского Величества делѣхъ говорить и мыслить.

4

А для вящего укрепления и осторожности устроить в той Канцеляріи сторожей за верою и за поруками людей добрыхъ и верныхъ, какъ обычай есть в царствующемъ граде Москве, в Государственномъ Посолскомъ Приказе и в ыныхъ приказаехъ; и приказать имъ быть въ той Канцеляріи по два человека, переменяясь по неделно; а писма всякие в сундукахъ и в шафахъ и въ ящикахъ велѣтъ держать генералному писарю или старымъ канцеляристамъ за замкомъ и за своими печатми перстневыми, и те бъ печати на перемѣнахъ неделныхъ отдавали сторожи

другъ другу, осматривая имянно в целости, и по той крепости и осмотрение при помощи Божіи дела и указы Ихъ Царского Величества будутъ въ целости.

5

Печать войсковую держать ему, Гетману Ивану Степановичю, при себѣ или въ Канцеляріи въ ящикѣ, за своею перстневою печатью, в крепкой казенке, для того чтобъ хто такой же воръ, какъ чернецъ Соломонко, не написалъ какихъ воровскихъ писемъ именемъ ево Гетманскимъ и генеральной старшины в народъ или куды во иную страну, и выкравъ ту печать и запечатавъ тою подлинною войсковою печатью, не учинил бы такова ж зла, какъ и Соломонка чернецъ, и темъ ево Гетманской верной службы не повредилъ.

6

А для совершенной крепости и осторожности той Канцеляріи и бережения Ихъ Царского Величества грамотъ и указовъ и всякихъ письменныхъ дѣлъ и печати войсковою приставить к той Канцеляріи в сеняхъ или у дверей сенныхъ, которые сени имѣють быть перед тобою (sic!) Канцеляріею, караулъ стрелецкой.

7

О канцеляристахъ учинить ему, Ивану Степановичю, рассмотрение, чтобъ были в Канцеляріи канцеляристы люди добрые и въ Ихъ Царского Величеств дѣлѣхъ верные ко свидетелствованью.

8

А то ему, Гетману Ивану Степановичю, Великие Гдѣри, Ихъ Царское Величество указали по милости своей Гдѣрской сказать, естли что ис техъ вышепомянутыхъ статей по ево разсуждению покажется впрѣд войсковымъ людямъ и народу Малороссійскому за необычное и за новое, и он бы о томъ учинил по своему разсмотрению, от чего б была впрѣд крепость и войску и народу Малороссійскому ко утверженію; а буде что противно, и о томъ бы онъ, Гетманъ, писал к Нимъ, Великимъ Гдѣремъ, с ним же, Алексѣемъ.

А обявя о техъ о всехъ дѣлѣхъ по вышеписаннымъ статьямъ, говоритъ Гетману Ивану Степановичю, чтобъ онъ о техъ вышеписанныхъ дѣлѣхъ, которые онъ, Алексѣй, по Ихъ Великихъ Гдѣрей указу ему объявил, помысля, писалъ о томъ к Нимъ, Великимъ Гдѣремъ, къ Ихъ Царскому Величеству, с ним же Алексѣемъ.

(Відділ рукописів бібліотеки Київського Університету, збірка Судівка, № 97, т. V, ст. 213—220. Див. Дрєвлєхранилище РСФРР, Архів Міністерства Юстиції, „Дѣла Малороссійскаго Приказа“, стовпець № 6020/209, арк. 240—247).

Ще до історії Петрика¹⁾.

Питання про час і обставини Петрикової смерті немов-би остаточно розв'язано в історичній науці. З легкої руки „Історії Русов“ визнано відому легенду про забивство Петрика від Вечорки, осавули полкового Гадяцького²⁾, р. 1696. Вечорка („охочекомонний старшина“) „дѣйствоваць съ партією своєю на татарь съ отличнымъ и удивительнымъ мужествомъ и храбростію, и побужденіємъ, видно, поступленныхъ Мазепою талеровъ всегда напускаль въ средину татарь и искаль Петрика, и посему-то схвачень онъ такъ, что другія войска примѣтитъ того не могли, и умерщвленъ татарами тиранскимъ образомъ, что примѣчено на тѣлѣ его, изуродованомъ на многихъ мѣстахъ варварски. Но и Петрикъ тут же погибъ отъ удара, видно, Вечоркина. Трупъ его найденъ между татарскими, пробитый на сквозь копьемъ и повѣшенный на крюкъ при мѣстечкѣ Кишенькахъ съ надписью: „Бунтовщикъ и возмутитель народный“³⁾. Це оповідання повторив Маркевич у своїй „Історіи Малороссіи“⁴⁾. Костомаров, очевидячки, теж був такої думки. „Тогда постигъ конецъ и Петрика — пише він. — ...Нашелся... охотникъ воспользоваться тысячею рублей, обѣщанною гетманомъ за голову возмутителя. То былъ нѣкто Якимъ Вечирка, или Вечирченко... Подъ Кишенькою напалъ онъ на Петрика и проколовъ его копьемъ. Но награды отъ гетмана ему не пришлось получить: вслѣдъ затѣмъ татары схватили Вечирку и умертвили мучительнымъ образомъ, какъ показывали раны на трупѣ его, найденномъ Кишенцами вмѣстѣ съ трупомъ Петрика. Кишенцы повѣсили послѣдній на крюкъ, а Вечирку похоронили съ честью“⁵⁾. Проф. Д. І. Яворницький пише: „для самого Петрика этотъ походъ былъ роковымъ: онъ былъ убитъ подъ городомъ

¹⁾ Друковано в XIX кн. „Записок Істор.-Філол. Відділу ВУАН“ (К. 1928).

²⁾ Вечорка Федір Юхимович, Гадяцький полковий хоружий і осавул (В. Модзалевський, Малоросійській Родословникъ, I — Київ, 1908, — ст. 190). „Історія Русов“ (ст. 192), Костомаров (Монографія, VI, 457) і проф. Д. І. Яворницький (Історія запорожських козаковъ, III, 229) помилково називають його Якимом.

³⁾ Історія Русовъ, 192. Див. *ibid.*, 191. Отож, очевидячки, й автор І. Р. тільки припускав, що Петрика забив Вечорка. Розбивка скрізь наша.

⁴⁾ Н. Маркевичъ, Історія Малороссіи, т. II (Москва, 1842), ст. 340—341.

⁵⁾ Костомаровъ, Историческія монографіи и изслѣдованія, кн. VI (Спб., 1905), ст. 457.

Кишенкой козакомъ Якимомъ Вечирченкомъ и не вызвалъ ни въ комъ ни жалости, ни слезъ“¹⁾. Відтоді це питання й не порушували в науці. Дальші дослідники вважали цю версію за непохитну²⁾.

Ні Костомаров, ні Д. І. Яворницький не зазначають тут точніше своїх джерел. На відповіднім місці в Костомарова маємо поклик на Бантиш-Каменського й почасти на пісню про Вечорченка³⁾. Д. І. Яворницький не подає поклику, проте немає жадного сумніву, що за джерело їм була тут „Історія Русов“. На це натякає Костомаров, що в своїй праці про „Историческое значение южно-русского народного пѣсеннаго творчества“ пише: „объ этомъ рассказываетъ Исторія Русовъ Конисскаго... Это одно изъ тѣхъ мѣстъ, гдѣ недостоверная эта исторія сообщаетъ извѣстіе не вымышленное авторомъ, а заимствованное изъ народной памяти, по крайней мѣрѣ относительно судьбы самого Вечирки“⁴⁾. Бантыш-Каменський, що у першому виданні своєї „Історії“ не міг скористуватися з „Історії Русов“, розповідає про смерть Вечорки, жадним словом не згадуючи за вбивство Петрика⁵⁾.

Пісня про Петриковського й Вечорку не дає певних підстав звязувати смерть Вечорки з забивством Петрика. Костомаров у названій праці своїй констатує, що „пѣсня не говорить объ убіеніи Петрика или Петриковскаго, а только о взятіи самого Вечирченка“⁶⁾. Справді, не кажучи вже про те, що не доведено тотожність Петриковського й Петрика, згадка за нього дуже невиразна:

„А позадь його да панъ Петриковскій да тугій лукъ натягає“⁷⁾.

Акад. Д. І. Багалій гадав, що тут у запису пісні бракує оповідання про забивство Петрика від Вечорки⁸⁾. Та це не доведено. Взагалі, треба згадати, що „пѣсня о Вечирченкѣ не изъ распространенныхъ повсемѣстно“⁹⁾. Обидва відомі записи її зроблено на Чернігівщині (записи О. Марковича й Куліша)¹⁰⁾. Цікаве питання про взаємини пісні й оповідання „Історії

¹⁾ Д. И. Эварницкій, *Исторія запорожскихъ козаковъ*, т. III (Спб., 1897) ст. 228—229.

²⁾ Уманець (Гетманъ Мазепа — Спб., 1897, — ст. 113); акад. Д. І. Багалій (*Русскій Біографическій Словарь*, томъ Павель-Петръ, ст. 640); акад. М. С. Грушевський (*Иллюстрированная исторія Украины* (Спб., 1913), ст. 371).

³⁾ Костомаров, VI, 457, пр. 3.

⁴⁾ Костомаров, *Монографіи*, кн. VIII (Спб., 1906), ст. 922. Див. Костомаров, *Исторія козачества въ памятникѣхъ южно-русского народного пѣсеннаго творчества* (*Русская Мысль*, 1880, кн. VIII, відд. „Русская жизнь“, ст. 19—20).

⁵⁾ Бантышъ-Каменскій, *Исторія Малой Россіи*, III (Москва, 1822), 28—29.

⁶⁾ Костомаров, VIII, 922. В універсалі гетьмана Скоропадського синові Вечорки—Семенові Федоровичу від 29. I. 1719 сказано тільки, що Федір Вечорка „подъ часъ нашествія непріятельского подъ Голтвю, тиранскою пострадалъ смертію“ (*Модзавський*, *op. cit.*, I, 190—191).

⁷⁾ Костомаров, VIII, 922, пр. 1.

⁸⁾ *Русск. Біогр. Словарь*, томъ Павель-Петръ, ст. 640.

⁹⁾ Костомаров, VIII, 922.

¹⁰⁾ *Ibid.*; *Кіевская Старина*, 1886, V, 173—175.

Русов“¹⁾ виходить по-за межі нашої праці. Але-ж пригадаймо, що П. С. Єфименко, який видав був один з варіантів (Кулішівський), мав сумніви що-до народнього походження тієї пісні²⁾.

У своїй розвідці про „Договір Петра Іваненка (Петрика) з Кримом р. 1692“ ми писали: „дата і обставини смерти Петрика досить непевні... Не заперечуючи того, що 1696 рік міг бути справді останнім у житті Петрика, констатуємо, що Петрик якось непомітно зникає з історичного кону, і в кожному разі ця подія, навіть за піснею, мабуть не звязана з забивством Вечорки“³⁾. Отож треба вдатися до джерел.

Старі літописці (Самовидець, Величко) нічого не згадують ані за участь Петрикову у татарському нападі р. 1696, ані за його смерть, — хоча й розповідають про той напад⁴⁾. Тимчасом Самовидець повинен був добре знати за це, бо участь у поході проти татар брав син Романа Ракушки Іван Романовський⁵⁾. Величко нічого не кажучи за Петрика, оповідає, що „Вечорченка... поймано и для ворожбитства своего поганского зъ живого сердце винято и на огонь кладено“⁶⁾. Знов-таки й Величко мусів бути добре обізнаний на тих справах, бо-ж близький був до тих кіл, що особливо справою Петрика цікавилися. Характерно, що Величко з цим звязує відступ татарський. „Якая ихъ поганская ворожка, и жъ не добре имъ поганцомъ вѣщовала, теди збоявшись далѣй внутрь Украины вторгати... раздѣлившись на двое... и овшемъ сами силою Божією прешрашени, ломя голову, назадъ зъ Украины утѣкали“⁷⁾.

Основне значіння, безперечно, належить офіційному листуванню того часу. Маємо досить докладні відомості за той похід⁸⁾. Петрик, безперечно, брав участь у поході. Татарські бранці казали, що „з Бѣлогородцкою ордою (вона йшла з-за Дніпра) пришел для прелести і Петрушка, а с нимъ восемь члвкъ, і в томъ числѣ половина волоховъ; а в тотъ де походъ назвался онъ Петрушка самъ, для того что де увидя ево Петрушка казаки

¹⁾ Це питання зняв був акад. Д. І. Багалій (Русск. Біогр. Словарь, томъ Павелъ-Петръ, ст. 640).

²⁾ Київская Старина, 1886, V, 175. Акад. Д. І. Багалій гадас, що цей сумнів є безпідставний (op. cit., ст. 640).

³⁾ Юбілейний збірник Укр. Акад. Наук на пошану акад. Д. І. Багалія (У Київі, 1927), стор. 732, прим. 3; Кр. Зб. ст. 51.

⁴⁾ Літопис Самовидця (Київ, 1878), ст. 186—187; Літопис Величка, III (Київ, 1855), ст. 368—369. Див. Літопис Граб'янки (Київ, 1854), ст. 244—245.

⁵⁾ Самовидець, 187. Див. нашу статтю про автора Літопису Самовидця (Записки Історично-Філологічного Відділу У.А.Н., кн. VII—VIII, ст. 195).

⁶⁾ Величко, III, 368. Див. ще „Краткое описаніе Малороссіи“ (Літопис Самовидця, вид. 1878 р., ст. 293); Літопис Лизогубівський (Збірник літописей, относящихся къ исторіи Южной и Западной Руси — Київ, 1888, — ст. 39); то-що.

⁷⁾ Величко, III, 368—369. Цілком можливо, що деякі подробиці про смерть Вечорки, наведені в Величка, с легендарні й мали на меті з'ясувати причину несподіваного повернення орд татарських. Що правда, Величко подає тут і реальнішу причину, а саме про те, що близько Лохвиці були великі сили українські.

⁸⁾ Костомаров, VI, 455—457.

скоряе на прелесть ево склонятца“¹⁾). Похід було організовано на широку міру. „В тотъ походъ хотѣл было і ханъ итить, толко ево от того походу удержали какъ для старости ево, такъ і для трудности от походу немецкого, бѣи і мурзы“²⁾). Орди „вторгнули первѣе въ побережніе города полку Полтавского, где Китайгородъ весь спалили, тилко люде зъ душами въ замочку тамошномъ спаслися, тое-жъ Кишенць и Келебердѣ досталось“. Далі татарська сила „втиснулася“ в полк Миргородський³⁾). Маємо Петриків універсал „старшинамъ, і черни, і посполитымъ людемъ города Потока і Омелника“, виданий підчас цього походу⁴⁾). Мабуть, заклик Петрика лишився без відповіді. У Миргородському полку татари „побережніе городки и села... знесли огнемъ и мечемъ; людей где нагабали въ пень рубали, не беручи живцемъ, и такъ чрезъ недель 3 стоячи, любо въ людехъ малую, однакъ въ селеніяхъ и пожиткахъ ихъ великую здѣлали руину“. Українське військо (полки Миргородський, Гадяцький, Полтавський) не могло витримати татарського натиску й відступило за Пело⁵⁾). Серед татарського командування була думка йти походом до Батурина⁶⁾). Під Голтвою татари перемогли й посунули до Гадяча. Але відомості про те, що всеньке українське військо на чолі з гетьманом згуртувалося деь поблизу Лохвиці, стримали дальший наступ орд⁷⁾). Похід закінчився розбратом серед татарського війська⁸⁾). Орда поділилася й пішла назад. Білгородська орда „зъ полку Миргородского за Днѣпръ уступила восвосяи и въ немъ надтопилась“; ішла вона від Голтви на Кременчук. Певне, з нею був Петрик. Кримська орда „чрезъ полкъ Полтавскій на село Петровку за Ворскло преправилась, и людей, уже не рубаючи живцемъ, брала, где кого заскочила“; йшла тая орда від Голтви на Будища⁹⁾). „Зъ горъ и пагорковъ Ворсклянихъ розбивалися и въ рецѣ Ворсклѣ на рознихъ мѣсцахъ, за поламаниємъ леду, топилися“. Спроба здобути Нехворощу була невдала, і татари, „фолварки и монастирьъ тамошній новопостроенній Святаго Спаса спаливши, повернули до Криму“¹⁰⁾).

Полковники Миргородський, Гадяцький та Полтавський сповіщали гетьмана з Голтви 25 січня р. 1696 про відступ орд; вони писали, що „одного толко Вечорки ясаула полкового Гадяцкого не нашли тѣла“¹¹⁾).

1) Дрєвлєхранилище РСФРР, Архив Міністерства Юстиціі, „Дѣла Малоросійскаго Приказа“, кн. 75, арк. 1174. Див. *ibid.*, арк. 1135, 1142, 1188 зв.

2) *Ibid.*, арк. 1173. „Калга салтанъ со всіма ордами Крымскими, Вѣлогородцкими, Черкѣскими, Калмыцкими і Нагайскими“ (*ibid.*, арк. 1139).

3) Величко, III, 368.

4) Арх. Мін. Юст., „Дѣла Малор. Приказа“, кн. 75, арк. 1139, 1144—45.

5) Величко, III, 368.

6) Арх. Мін. Юст., „Дѣла Малоросс. Приказа“, кн. 75, арк. 1135, 1173.

7) Величко, III, 368—369. Є відомості, що татар налякала передчасна відлига (Костомаров, VI, 456).

8) Див. Костомаров, VI, 456—457.

9) Величко, III, 369; Арх. Мін. Юст., „Дѣла Малор. Приказа“, кн. 75, арк. 1196 зв.

10) Величко, III, 369.

11) Арх. Мін. Юст., „Дѣла Малор. Приказа“, кн. 75, арк. 1152 зв.

Отож Вечорка зник під Голтвою. Тим самим падає твердження „Історії Русов“, ніби-то його забито під Кишенкою, куди, до речі, орда — ні Білгородська, ні Кримська — мабуть не вертала. Жадної згадки про Петрикову смерть в донесіннях полковників і гетьмана немає. Звичайно, таку важливу подію гетьман не обминув-би в своїх повідомленнях до Москви. Отож вбивство Петрика підчас походу 1696 року, байдуже — від Вечорки, або від когось иншого, — не доведено. Та й не можна довести.

Р. 1700, у лютому, посланцям московським до Січи — Д. Жедринському та С. Фролову наказано було на Запоріжжі „провѣдывать накрѣпко: впрядь отъ нихъ Запорожцовъ чаять ли вѣрности и к великому государю службы, и нѣтъ ли у нихъ с кѣмъ ссылокъ или откуда какихъ к нимъ присылокъ, и буде есть, о чемъ и с кѣмъ тѣ ссылки, также буде есть и изъ иныхъ сторонъ к нимъ присылки, отъ кого имянно и для чего тѣ присылки, и напередъ сего такія присылки к нимъ были ль, и гдѣ нынѣ ханъ крымской и крымскія и бѣлгородцкія орды, также воръ и измѣнникъ Петрушка, и много ль съ нимъ товарыщей такихъ же воровъ, и в какомъ у нихъ почитаніи тотъ воръ Петрушка, и вѣрятъ ли ему татаровя, и нѣтъ ли у него вора с ними Запорожцы какихъ ссылокъ, и буде есть, для чего ссылается ¹⁾, и не чаять ли крымскихъ и бѣлгородцкихъ орды по веснѣ рано подъ великоросійскіе и малоросійскіе города войною, и много ль товариства ихъ нынѣ в Таванскомъ городѣ?“ На превеликий жаль, невідомо, чи пощастило Жедринському й Фролову дізнатися про Петрика. У звідомленні посланців про це немає ні слова²⁾). Будь-що-будь, з цього документу, якого ще р. 1903 опублікував був проф. Д. І. Яворницький³⁾, видно, що р. 1700 у Москві знали (чи гадали), що Петрик був живий. Цілком зрозуміло, що „смерть“ його р. 1696 не могла викликати „ни жалости, ни слезъ“.

Останні літа Петрикові темні для нас. Певне, там, на чужині для колишнього гетьмана час минав повільно й важко. А все-ж його особа ще довго завдавала клопоту ворогам. Не знати, коли, де й за яких обставин урвалося життя цієї видатної людини.

Проф. Олександр Оглоблін.

¹⁾ В рукопису після цих слів закреслено: „и запорожцы не хотят ли с Крымом смириться, и на чем и для чего хотят смириться и надолго ль“ (Древлехран. РСФРР, Арх. Мін. Закорд. Справ, „Дѣла Малорос.“, 1700 р., № 27).

²⁾ Яворницький, Источники, I, 863. Див. *ibid*, 857—875; Арх. Мін. Зак. Справ, „Дѣла Малорос.“, 1700 р., № 27.

³⁾ Див. ще покажчик до „Источниковъ“, т. II, sub voce.

„Орлик і Петрик“.¹⁾

„Пріѣзжалъ къ нему гетманъ Иванъ Скуропацкій и предлагалъ, щобъ бытъ при немъ бригадѣ или полку къ прежнимъ въ прибавку, ибо воры измѣнники Орликъ и Петрикъ со всѣми такими жъ единомышленниками, увѣдавъ, что іїї немъ полковъ мало обрѣтається, и Орликъ хочеть въ Чигиринѣ себя офундовать“—писав р. 1712 Сенатові фельдмаршал Шеремѣев²⁾. У нашій студії „Договір Петра Іваненка (Петрика) з Кримом р. 1692“ ми визначили були ідеологічну спорідненість конституції 1710 року Орлика й трактату України з Кримом р. 1711—з аналогічною угодою Петрика р. 1692. Для історії української державно-політичної думки того часу тяглість цієї традиції—вільної соборної України—є надзвичайно важливий факт. Вже й тоді мимоволі спадало на думку, що тут могли бути не лиш ідеологічні впливи. А дже-ж до актів 1710—1711 рр. великою мірою спричинилися тії соціально-політичні кола і навіть почасти тії-ж особи, що їхню участь у справі Петриковій ми доводили в наших студіях з історії повстання Петра Іваненка. Нарешті, критика відомої легенди про забивство Петрика р. 1696 встановила, що р. 1696 Петрик не загинув, що він був живий; або його вважали за живого й сподівалися з його боку певних акцій ще р. 1700. Проте, за нього згадували вже рідко, і то лиш у звязку з подіями 1692—1696 рр.³⁾

Надзвичайно важливо, що жаден документ, відомий нам, не говорить за смерть Петрикову. Тимчасом цей факт неодмінно занотували-б вороги. Врешті, за це можна було хоч із запізненням довідатися. Але-ж усі, хто згадував за Петрика пізніше (після 1700 року)—Кочубей у своїому донесінні і виказах р. 1708, Величко в своїому „Літопису“ (1720-ті роки⁴⁾), не кажучи вже за Д. Забілу (в доносі р. 1699)⁵⁾—ні слова не казали за його смерть. Навпаки, видко, що вони за тую смерть не знали, навіть немов-би згадували за Петрика, як за живу ще людину. І в доносі Д. Забіли закид гетьманові що-до інспірування Петрика був цілком актуальний лиш тоді, коли Петрик ще являв певну загрозу за-для москов-

¹⁾ Друковано в XXV книзі Записок Іст.-Філол. Відділу (1929).

²⁾ Доклади и приговори, состоявшіеся въ Правительствующемъ Сенатѣ въ царствованіе Петра Великого, т. II. кн. 2. стор. 390 (не пізніш од 24/X р. 1712). Розбивка скрізь наша.

³⁾ Див., праміром, Яворницький, Источники для исторіи Запорожскихъ козаковъ, I, 965 (1705 р.): Доклады и приговори Сената, т. V, кн. 2 (1715 р.), ст. 1145; та інші.

⁴⁾ Літопис Величка, т. III (Київ, 1855), 94—95, 102—125, 134—135, 157—158.

⁵⁾ Чтенія Моск. Общ. Ист. и Др., 1859, I, 25—28; Костомаров, Историческія монографіи и изслѣдованія, кн. VI, т. XVI. Мазепа и Мазепинцы (СПБ, 1905), ст. 481—483.

ської політики. Припускаємо, що доручення р. 1700 московським посланцям до Січи Жедринському та Фролову з'ясувати, де перебуває й що робить Петрик¹⁾,—і зв'язано було як-раз із справою Забіли. Позиція Величка що-до Петрика взагалі дуже цікава. Безперечно, Величкові ходило про те, щоб цілком вигородити В. Кочубея з цієї справи. Він мало не однаково з Кочубеем (р. 1708) освітлює цю справу й провину всенюк складає на Мазепу. Проте, Величко мусів був знати за родство Петрика й Кочубея, міг знати й те, що Кочубей був причетний до цієї справи. Давно вже зійшли з світу обидва колишні спільники й вороги—Кочубей і Мазепа. Але Величкові треба було цілком зняти будь-яку підозру з родини Кочубея²⁾, очевидно тому, що Петрик являв ще активну політичну силу й пізніше, вже в XVIII столітті, може й тоді, як укладав свого твору Величко. Нарешті, цікаві викази Кочубееві р. 1708. Він писав („о давнѣйшемъ подзоре“), що Мазепа виправив до Криму „Петрика, підписка с канцелярії своєї, якъ повѣдаєть человекъ Власть Макогонъ, Харьковского уѣзду, и днесъ живъ есть“³⁾. Останні слова мабуть свідчать про те, що Петрик ще р. 1708 був живий (принаймні про це знали чи гадали так на Україні). Інакше витлумачити слова Кочубееві не можна. Адже-ж він багато говорить і винших своїх зізнаннях про те, що Петрика послав до Криму Мазепа. І не на слова якогось невідомого нікому харківського козака тут покликався Кочубей, а на джерела поважніші й певніші. Не дивно, що Макогона й не було до слідства приєднано (врешті цього не обстоював і Кочубей)⁴⁾. Московський уряд з інших, певніших джерел міг знати, що „воръ и измѣнникъ Петрушка“ ще живий, і свідчення Макогонове йому не було потрібне. З другого боку, Кочубей докладно зупиняється на Петриковій справі і взагалі на зносінах Мазепа з Кримом⁵⁾, очевидно тому, що ця загроза ще р. 1708, надто-ж за часів Північної війни й пересправ тёмних Мазепа з Швецією й Польщею, мала цілком реальний характер. Справа Петрикова знов ставала на кін українського політичного життя, і колишній спільник Мазепа—Кочубей добре пам'ятав, як-ото рр. 1691—1692 тую справу Мазепа йому на карб поставив⁶⁾. Якщо наше тлумачення правдиве, Петрик був

¹⁾ Зап. Іст.-Філол. Відд. ВУАН, XIX, 230; Крим. 36. ст. 99.

²⁾ Дуже цікаво, що частина Кочубеевої рідни дуже близька була до „мазепинців“ (до Апостола) і разом з ними мала емігрувати (Чтенія Моск. Общ. Іст. и Др., 1859, I, 153. Див. Костомаров, 666). Опріч того, велика підозра була на доньку В. Кочубея—Гавну, удову по полковникові Ніженському Обідовському, небожі Мазепи. Її до р. 1710 було ув'язнено у Полтаві, а потім перевезено до Глухова, де вона мала мешкати хоч вільна, але без права будь-куди виїздити (Костомаров, 738—739). Див. Судієнко, Матеріали для отечественной історії, т. II—Київ, 1855.—ст. 155; Матеріали воєнноученого архіва Главнаго Штаба, т. I—СПБ. 1871—ст. 686.

³⁾ Арх. Мін. Зак. Спр., „Дѣла малор.“, 1708 р., № 19, арк. 149—150. Див. нашу статтю „Мазепа і Петрик“.

⁴⁾ Див. тамсамо.

⁵⁾ Чтенія Моск. Общ. Іст. и Др., 1859, I, 103—105, 106—107, 124—125.

⁶⁾ Про взаємини Кочубея й Мазепа в зв'язку з справою Петрика див.—Юбілейн. Збірн. Вагалія, ст. 724 і далі, Крим. 36. ст. 45, та статтю „Мазепа і Петрик“.

живий (або, принаймні, так гадали, зокрема Кочубей) р. 1708. Де він перебував і що він міг робити?

Події 90-х років XVII ст., безперечно звязали Петрика з політикою Кримського ханства. Кримський уряд мав дозволити йому побудувати „городок“ у Криму, де він мав-би свою резиденцію і з прибутків тієї околиці жив¹⁾. Але незабаром здibuємо Петрика на Білгородщині. Там, десь коло Тягиню (Бендери) він і жив²⁾. Цікаво, що підчас походу р. 1696 Петрик іде з Білогородською ордою і з нею-ж, певне, вертає³⁾. Цілком можливо, що і далші роки після 1696 року Петрик перебував на Білогородщині, де йому мабуть призначено було резиденцію. Що могло спонукати його там отаборитися? Передусім, безперечно, близькість до Правобережної України, налто-ж Правобережної Наддніпрянщини, що на неї особливу увагу й надію покладав Петрик у своїй політиці⁴⁾. Далі, перебуваючи на Білогородщині, Петрик близько був до Туреччини, Молдави й Польщі⁵⁾, де мабуть сподівався знайти собі підтримку, щоб утворити міцний осередок антимосковської політики й пропаганди. В той-же час територія Білогородщини до дружнього йому Кримського Панства належала. Нарешті, тут Петрик був цілком по-за всякою небезпекою з боку Москви, що після подій рр. 1695—1696 мало не аби-яке значіння. Як жив там Петрик і що робив—не знаємо. Цікава, до речі, звістка р. 1694, переказана від гетьмана до Москви, про те, що Петрик ніби-то побусурманився, себ-то прийняв мусулманство⁶⁾. Московський уряд добре зрозумів вагу цієї звістки. З Москви писали гетьманові: „а буде воръ и измѣникъ Петрушко подлинно обусурманился, и потому чаятъ, что впред прелести ево воровской запорожцы и легкомысленные люди вѣрять не будутъ и вмѣнятъ ево ни во что“⁷⁾. Будь-що-будь, Петрик тоді, одірваний і ізольований

¹⁾ „Было уж... беспутнику (=Петрикові) указано за Перекопъ... у озера Ханского мѣсто, чтоб там се... (зотліло.—О.) городокъ построилъ“—писав полтавський полковник Герцик гетьманові 9 вересня р. 1692 (Арх. Мін. Зак. Справ, „Дѣла Малор.“, 1692 р. № 18). „А Петриковы велено город осаживати в Кардашинѣ, для соли, чтоб соль под его началством была. и чтоб своевольные к нему збирались“—писав пере олоченський дозорця Рутковський гетьманові 21 травня р. 1693 (Арх. Мін. Зак. Спр., „Дѣла Малор.“, 1693 р., № 39).

²⁾ Татарськi бранці казали р. 1695 (у квітні), що Петрик „в бѣлогородскихъ селахъ, блиско Тягини (=Бендери) обрѣтаецца и с волоховъ тамошнихъ по приказу ханскому мѣсечной кормъ себѣ беретъ“ (Яворницький й, Источники, I, 586). До речі, „Стефанъ Ивановичъ, гетманъ от хана“ (р. 1692) значся „Стедик Тягинський“ (Арх. Мін. Юст., „Дѣла Мал. Пр.“, ст. № 6025/214 арк. 71—73).

³⁾ Зап. Іст.-Філ. Відд. ВУАН, XIX, 228—230; Крим. Зб. ст. 97.

⁴⁾ Див. Юб. Зб. Багалія, ст. 737—738; Крим. Зб. ст. 56. Петрик ще з р. 1693, здається, брав участь у татарських акціях (походах) на Правобережжі (Яворницький й Источники, I, 502—503, 506).

⁵⁾ Р. 1691, гетьмана повідомляли про те, що „Петрушка хочет ітти к королю“ (Арх. Мін. Юст., „Дѣла Мал. Пр.“, кн. 62, опис, серпень).

⁶⁾ Відд. рукоп. бібл. Київ. Унів., збірка Судієнка, № 97, ч. V, ст. 1018 („которой (=Петрик) уже в Крыму обусурманился“).

⁷⁾ Ibid., ст. 1021.

був од Гетьманщини. Ні урядова партія на чолі з гетьманом, ні колишня опозиційна старшина, ні навіть Запоріжжя не могли-б його підтримати. Врешті, і соціальні мотиви Петрикового повстання й особисті заміри гетьмана Петрика не могли до нього прихилити керуючі кола українські¹⁾. Карловицький трактат р. 1699²⁾, очевиднож, позбавив Петрика змоги провадити легально політичну діяльність і унеможливив офіційну підтримку з боку Криму та Туреччини. Але тая-ж Карловицька угода, безперечно, одкривала Петрикові надію на турецько-татарський реванш. Це й дало йому змогу, хоч може вже як приватній людині, й надалі мешкати й діяти на території Кримського ханства (або Отоманської Імперії). Північна війна, успіхи шведські та польські й зростання турецько-татарської потенції, безумовно, були на-руч Петрикові. Таємні зносини Мазепи з Кримом, Білгородщиною, що, живовидячки, весь час не припинялися, а після 1700 року ще поживавішали, мабуть були не випадкові³⁾, так само, як і таємні зносини колишнього спільника (й свояка) Петрика — полтавського полковника І. Іскри з Кримом⁴⁾. Проте, очевидно, безпосередніх стосунків з Петриком українські владущі кола не мали й не могли мати. Врешті, не турецько-татарські справи тоді український уряд цікарили. Тим-то за Петрика й немає згадок од того часу.

Лиш українсько-шведська угода й повстання проти Москви немичуче українську справу переводили на рейки турецько-татарської політики й українсько-татарської спілки. Полтавська катастрофа надала цьому величезній міжнародній ваги. І коли конституція 1710 року ствердила давній постулат, що „всегда пріянь сусѣдская Панства Крымского есть потребна... на которую бы окрестные панства заглядующися, не дерзали порабощения себѣ Украины желати и оную въ чомъ колвекъ насильствовати“⁵⁾, а українсько-кримська угода 1711 року, на фоні союзу України з Швецією та Туреччиною й шведсько-турецької протекції, поновила давнє України з Панством Кримським братерство й колегацію воєнну⁶⁾,—

¹⁾ Про це див. Юб. Зб. 731—732; Крим. зб., ст. 50—51; „Мазепа й Петрик“.

²⁾ Див. Соловьевъ (вид. „Общ. Польза“), кн. III, ст. 1228—1235.

³⁾ Див. Чтенія Моск. Общ. Ист. и Др., 1859, I, 103—105. „Близкій боку его (= гетьмана) теперь особа, мѣючи нѣ которого недавнаго часа у себе гостей знатныхъ, и при размовахъ, въ бесѣдахъ бывающихъ, коли споменено татаръ, якъ зъ ними въ прошлыхъ лѣтѣхъ воевалося, tedy тотъ особа сказалъ: „Дайге вы той рѣчи теперь поксѣ! Тиѣ люде будутъ намъ вскорѣ потребнѣи“ (ibid., 107).

⁴⁾ „Регименту ево (= гетьмана) Полтавской полковникъ Иванъ Искра имѣл тайно корреспонденцию и согласие с ханомъ Крымскимъ и бѣемъ Перекопскимъ и уже было и полкъ свой, кромѣ старшины, к тому ж наклонил, чтобъ быть в согласіи с Крымомъ, а великому государю противными“. Гетьман, коли довідався про це, Іскру „от того Полтавского полку отлучилъ тайнымъ способомъ; не оскорбляя ево ничемъ, якобы на время, не давъ знати никому, за какое преступление; понеже явнымъ способомъ и вскорости, для казаковъ того полку, имѣющихъ с нимъ едино намѣреніе, взять ево и карать невозможно“. Такъ повідомляв гетьман московський уряд р. 1703 (Арх. Мин. Юст., „Дѣла Малор. Пр.“, кн. 94. Див. Соловьевъ, III, ст. 1396).

⁵⁾ Чтенія Моск. Общ. Ист. и Др., 1859, I, 246 (арт. III конституції 5/IV р. 1710).

⁶⁾ Чтенія Моск. Общ. Ист. и Др., 1847, I, відд. III, ст. 44—50; Костомаровъ, 737—738; Яворницький, Історія Зап. козаковъ, т. III (СПБ, 1897), ст. 479—480.

Петрик міг легко сказати „нынѣ отпускаеши“. Смерть Мазепи й зміни в українському уряді могли полегшити й персональні зв'язки Петрика з українськими урядовими колами і уможливити його участь в акції Орлика. Російсько-турецька війна й Прутська угода 1711 р., в зв'язку з далішими дипломатичними пересправами, широкі перспективи відкрили українській політиці й немов-би наближували до реалізації давні плани й мрії Петрика що-до Правобережної України, що-до відродження держави Богдана Хмельницького, хоч і в іншій формі політичного ладу. Грізною примарою встав ця тінь минулого перед московським урядом і українським урядом Скоропадського. Фельдмаршал Шереметев р. 1712 сповіщав Сенат про те, що „пріѣзжалъ къ нему гетманъ Иванъ Скуропацкій и предлагалъ, чтобъ быть при немъ бригадъ или полку къ прежнимъ въ прибавку, ибо воры измѣнники Орликъ и Петрикъ со всѣми такими жъ единомышленниками, увѣдавъ, что при немъ полковъ мало обрѣтается, и Орликъ хочеть въ Чигиринѣ себя офундовать“...¹⁾ Та хоч з великим ентузіазмом зустріла людність Правобережної України визволення підчас походу Орлика р. 1711²⁾, але татарські руйнації, плундруючи Українську землю³⁾, заплямували й ідею українсько-татарської спілки, а остаточна згода Туреччини з Росією р. 1713 поклала край сподіванням українського уряду на допомогу з цього боку⁴⁾. Звичайно, даліші розшуки в архівах московських і закордонних (зокрема, турецьких) та особливо в архівах орликівців можуть дати ще новий біографічний матеріал за-для Петрика. Але політичну кар'єру Петрикову було закінчено, цей раз мабуть назавсиди. Не знати (поки-що) його дальшої долі. Може, зійшов він з світу підчас останньої боротьби, може він пішов (р. 1714) за Орликом на далеке вигнання⁵⁾, а може за звичкою й віком (йому, десь, не менш було од 50 літ) колишній „ханський“ гетьман, живеє кільце 1692 і 1710 рр, лишився там, на своїй новій — татарській батьківщині тихо й глухо доживати бурхливого віку — свого й своєї епохи.

¹⁾ Доклади и приговоры Сената, т. II, кн. 2, ст. 390. Звичайно, ця звістка вимагас спеціальних архівних розшуків. Отже не випадкова мабуть згадка одного пам'ятника („Хронологія высокославныхъ ясновелможныхъ гетьмановъ“): „между тѣмъ татаре Петрика и Орлика, перекинувшись до нихъ, гетманами были назвали и съ ними на Русь въ войны выходили“ (Южнорусскія лѣтописи, вид. М. Білозерського, т. I — Київ, 1856, — ст. 120). Будь-що-будь, це поєднання Петрика й Орлика, очевидячки, не випадкове. Зважаючи на вказівку документу р. 1712, не можна припустити, що „запорожскій козакъ („атаманъ“) Петрикъ“, „который отъ противной стороны шель съ повинною къ государю и нѣкоторое имѣлъ словесное донесеніе“ (його р. 1710 забив був у Корсуні компанійський полковник Ковбаса), й Петро Іваненко — одна особа. (Про цей епізод див. Судієнко, Матеріали, т. II, ст. 16—17; Яворницький, Історія, II, 185). Цікавий матеріал для історії політики Орлика того часу — в праці J. Feldmana, Polska a sprawa Wschodnia 1709—1714 (Kraków, 1926).

²⁾ Костомаров, 738—739. Про похід р. 1711 — див. Яворницький, Історія, III, 494 і далі. ³⁾ Костомаров, 740—741.

⁴⁾ Костомаров, 760. Див. Соловйов, IV, 99; Яворницький, III, 508—509.

⁵⁾ Костомаров, 765.

АКАД. А. КРИМСЬКИЙ.

До історії теперішніх 25% татарської людности в Криму.

З офіційних „справочников“ С.С.С.Р., що спираються й на найновішому переписі вже радянських часів, ми знаємо, що на 714.081 душ кримської людности припадає татар більше-менше 178.000, або 25% людей півострова. Решта людности — то росіяни (42%), українці (11%) та інші (як от євреї, німці, греки, вірмени, болгари)¹⁾. Така числова теперішня перевага російського й українського елемента над татарським пояснюється не тільки тим, що Росія, забравши Крим у кінці XVIII в., знайшла там багато незаселених степових кочовищ, де можна було осадити чимало своїх руських людей: важливою причиною явилися ще й масові еміграції мусулман-татар геть з півострова до одновірної Туреччини. Одне таке виємігрування одбулося в кінці XVIII в., зараз-таки відколи Крим зробивсь володінням російським; друга масова татарська еміграція сталася після т. зв. кримської війни, в початку 1860-х рр. Над історією тих татарських виселень до Туреччини не раз спиняли свою увагу місцеві дослідники й дієписи Крима, в тім числі відомий кримознавець Арс. Ів. Маркевич. І от, у лєнінградських „Известиях Академии Наук СССР“ 1928 він ерудитно зрезюмував усі дані, які є в дослідника в руках²⁾, і нам звідти варто дещо тут винотувати.

Шведський історико-географ Тунман XVIII в. дав у Бюшинговій географічній серії спеціальну працю про Крим³⁾, і в ній він зазначив, що в кримському ханстві, яке обіймало і кримський півострів і степи по-за ним, було 1777 р., ще перед російським завоюванням, бл. 400.000 люду (татар і не-татар). А російський академик В. Ф. Зуєв у своїх працях 1780-х рр., писаних саме тоді як Крим прилучено до Росії⁴⁾, подавав для кримської людности цифру більше-менше на 200.000 душ. Звідки вийшла в Зуєва така розбіжність із Тунманом, це ясно. Очевидячки, 200.000 душ — стільки могло бути люду не в цілім ханстві, а на самім-

¹⁾ Диви „Все республики и автономные области СССР“ (Ленингр., 1928, стор. 63).

²⁾ А. И. Маркевич: „Переселения крымских татар в Турцию в связи с движением населения в Крыму“ — в „Известиях“ (Отделение гуманитарных наук) 1928 № 4—7 ст. 375—405 (стаття 1-ша).

³⁾ J. Thunmann: Die Taurische Stathalterschaft oder die Krim 1787. Büsching's Erdbeschreibung t. I, Hamburg.

⁴⁾ „Мѣсяцесловъ историческій и географическій“ 1783; „Путешественныя записки“ 1787 і ин.

однім півострові, без Буджака і північного Прикавказзя. Звичайно, що надто круглая цифра 200.000 — то була цифра лиш приблизна.

З переходом Крима під російську владу сюди понаходило з півночі чимало нових людей, що збільшили собою число давніших кримських населенців. Але разом почала й меншати людність давня, бо, як одмовилася од Крима Туреччина остаточно й формально на користь Росії (а це сталося за яським трактатом 6 січня 1792 р.), то тоді й почався вищезгаданий масовий вихід мусулман-татар до мусулманської Туреччини, перша еміграція. З тодішніх російських переписів 1790-х рр., почасти й із записок сучасників, слід виснувати, що покинули батьківщину 100.000 татар, а залишилося на батьківщині, щось, із 80.000. Виємігрували тоді з Крима особливо південнобережці та гірняки — недавні безпосередні підданці турецького султана. Рівняючи до зафіксованої у переписах (чи завжди точних?) загальної цифри всіх людей Крима, ті 80.000 татар, котрі залишилися, становили собою, здається, навіть не половину усієї кримської людности, а десь-так відсотків може чи не з сорок?

В середині XIX в. П. Кеппен, автор „Этнографической карты России“ (1852), подає спільну цифру для татар і ногайців на цілу Таврійську губерню (не тільки на Крим) разом 275.822 душ (а кругло: татар трохи більше як 225 тисяч, ногайців — трохи менше ніж 50.000)¹); з-поміж них татари жили переважно на півострові, в самім Криму²). Після кримської війни, що не одірвала таки Крима од Росії, вони 1860 р. захвилювалися, — і стихійно, протягом декількох місяців, повиходили до Туреччини трохи чи не всі ногайці; а властивих татар виїхало 131.282 душі — (принаймні такі цифри видко з записаних паспортних даних). Разом — пішли геть з рідного краю мало не 180.000 душ. В цю, другу, еміграцію кидали Крим і Таврію переважно степовики та підгоряни, тимчасом як південнобережці і гірняки вже спокійно цим разом сиділи на своїх місцях. Залишилося татар у Криму після того — 102.997 душ. Ця цифра становила тоді собою з 50% усієї кримської людности — всіх націй (бо рахувалося всіх людей бл. 194.000).

Де-далі число чужих націй більшало. Широко розвилася в Криму міське життя, і городяни здебільша всі були люди нахожі. Осаджувалися переселенські чужі громади і в середині півострова. Кінець-кінцем і вийшло так, що кримські татари, давні господарі Криму, становлять тепер лиш четвертину усієї людности, якихсь 178.000 на 714.081 душ Кримської республіки.

¹) Цифра — приблизна, в кожному разі не зменшена, бо в 1859 році рахувалося ногайців 46.229 душ.

²) Число всіх людей на півострові (татар і не-татар) Кеппен незабаром, на підставі ревізії 1854 р., зафіксував як 307.807 душ. Супроти людности цілої Таврійської губернії це була більше-менше половина.

АРСЕН МАРКЕВИЧ

(член-кореспондент Усесоюзної Академії Наук).

З КУЛЬТУРНОЇ МИНУВШИНИ КРИМУ ХІХ В.

(КОРОТКІ НАРИСИ)

I.

ВСТУП. ДІЯЧІ КРИМУ НА ПОЧАТКУ ХІХ ВІКУ.

Незабаром змине півтора віку, одколи звойовано Кримське ханство та прилучено Крим до давнішої Росії. Це ще раз нагадує препильну потребу дослідити темні та сумнівні питання, що стосуються, однією стороною, до економічного становища, матеріальної культури Криму, а так само побуту й духовної культури його людности за того часу, коли прилучувано його до Росії, другою-ж — до виробничо-економічного й культурно-громадського процесу протягом півтора віку, одколи почалося російське панування в Криму. Треба з'ясувати, що дістала Росія в Криму та з Кримом і що дала йому. Що-до останнього—краще досліджено перший, Катерининський період, а надто бурхливу, але частіше поривчасту несистематичну й не точно обмірковану, й тому багато в чому безплідну, діяльність Потьомкіна. Менш вивчено Крим за сумної доби Павлового царювання, коли покасовано було геть-усе, що царева мати зробила для повойованої країни, коли єдиним ясним промінем намісництва було перебування в ньому славнозвісного Палласа, що йому залишили милості й права, надані ще від Катерини. Паллас самовіддано провадив далі свою наукову працю, звязану найбільше з Кримом, не вважаючи на нудьгу, тугу, духовну самотність, моральні муки та фізичні страждання, що вже за наступного царювання примусили його втекти з Криму, а разом з тим і з Росії, щоб померти на батьківщині, але коло наукової праці й таки з Кримом звязаної — його флорою. Крим ніби завмер.

Коли зацарював Олександр та утворено Таврійську губерню, у житті Криму стався мало не цілковитий злім,—„мало не цілковитий“ тому, що від попереднього царювання лишилися судові суперечки за землю між татарами та російськими поміщиками. Щоб розв'язати ці суперечки, за-сновано було особливу Комісію; вона існувала близько десятих років, тільки цих судових процесів таки не закінчила.

Після того як у Криму відкрито губерніяльні урядові установи і держава знов почала дбати за економічний розвиток країни та за те щоб задоволити культурні потреби людности, російське суспільство почало де-далі більш цікавитися забутим Кримом, і сюди на службу та просто на життя плавом напливали не самі випадкові приходьки, ба й освічені культурні люди. Не пошкодить може змалювати оту живу „людську“ кар-

тину Криму наприпочатку минулого віку, хоч-би тільки ймення навівши, вибираючи, певна річ, кращі з них і то тільки для першої чверти минулого віку. На чолі губерніяльної влади стояли тоді Д. Б. Мертваго¹⁾ (це призначення привітав Паллас), А. М. Бороздін, людина дуже освічена, піонер культурного виноградарства на південнім березі та тонкорунного вівчарства, засновник сукнарні та інших фабрик у своєму маєтку. Про Бороздіна П. П. Свиньїн сказав, що „онъ показалъ, какъ и на краю Скиѣи можно быть гражданиномъ вселенной“²⁾, але знеславив себе тим, що попускав розкрадати та розпродувати скарбові землі; тим-то, в звязку з отакою діяльністю, призначено було особливу слідчу Комісію. Шляхетний А. І. Лавинський, губернатор-негрошлюб, та А. Н. Баранов, що ім'я його звязується з перебуванням у Криму Пушкіна; Баранов справді дбав за добробут Криму, він, мовляв подорожній Гераков³⁾, складав записки про те, яких заходів треба вживати, щоб розвинути Крим й зокрема забезпечити становище кримських татарів; нагло помер у степу, об'їздячи Перекопський повіт. Керченський градоначальник Стемпковський, людина надзвичайно шляхетна й скромна, археолог, автор декількох праць про кримську давнину. Теодосійський градоначальник С. М. Броневський, що про нього дуже прихильно згадує Пушкін, некорислива людина, і таки великий знавець Криму. Він заснував р. 1817 у Теодосії перший на півдні колишньої Росії музей старовини, склав доповідь про розвиток сільського господарства в Криму, зокрема виноградарства та садівництва. Як-би це було здійснено, Крим перетворився-б був на сад 250 кв. верстов завдовжки. Такі були гідні представники влади в двох важливих пунктах Криму. Протягом давнього часу віце-губернатор А. І. Шостак лишив по собі пам'ять як добряча, гуманна людина. Губерніяльні прокурори Д. П. Горчаков, що був разом з тим за доглядача повітової школи, поет, згодом член російської академії, та А. С. Таранов-Білозеров, відомий ще Потьомкінові. Він геть аж до своєї смерті р. 1819 приятелював з В. С. Поповим, усеньке своє майно, що дорівнювало чи не півмільйонові карбованців, одписав на заснування в Симферополі будинку для вбогих подорожніх усякої нації та віри; він заповітом, складеним р. 1814, поодзволював чисто всіх своїх двораків та дав дуже пільгові умови для викупу всім иншим своїм кріпакам. „Начальник та добродійник ногайців“ граф Я. Я. Де-Мезон. — Отакі були видатні люди того часу. Добре відомі й багато-хто з членів Комісії для розгляду земельних суперечок. Голова її І. В. Лопухін, мартиніст-розенкрейцер, за свою добрість та сувору справедливість зажив не аби-якої слави в татарів, написав у Криму один із своїх творів. В. І. Туманський, що до нього прихильно ставивсь Паллас.

¹⁾ Цікаві його Записки (1760—1824), Русскій Архивъ 1867, № № 8 та 9, розд. IV, служба в Криму.

²⁾ Свиньинъ, П. П. Знакомства и встрѣчи на южномъ берегу Тавриды, Отеч. Зап. 1825, № 66 — жовтень; його - та ки, Картины Россіи, ч. I, СПб 1839.

³⁾ Путевыя Записки, 1820 г., СПб. 1828.

П. А. Сумароков, автор відомих, що й досі не втратили своєї цінности, „Досуговъ крымскаго судьи“ та ин. Уславив тоді Крим учений ботаник Хр. Хр. Стевен, засновник та перший директор Никитського Ботанічного Саду, інспектор садівництва колишньої південної Росії, скромна, але високої душі людина (серед учених казали: про Крим знають через те, що там живе Хр. Стевен). Наприкінці зазначеного періоду звязав себе з Кримом і Стевенів помічник, згодом відомий академик П. І. Кеппен. Не можна не згадати тут за емігранта Рувіє, не аби-якого діяча в справі розвитку в Криму культурного виноградарства, винарства, садівництва та тонкорунного вівчарства, хіміка де-Сера, приятеля славнозвісного Лявуазьє, видатного культурного робітника в Криму, та барона А. К. Боде, наглядача Судацької школи виноградарства й винарства. Широко відомі були й лікарі-громадяни: А. Ф. Арендт, К. Ф. Мюльгавзен, Н. Н. Ланг, Гохфельд. Справедливість вимагає згадати тут й імення чудових моряків і разом з тим діячів у культурному житті тодішнього Криму Пустошкіна, Н. С. Мордвінова, Ф. Т. Биченського.

Цю „людську“ картину Криму наприпочатку минулого віку треба доповнити жвавим культурним рухом у масі кримських обивателів-татар. Вже Мертваго одзначив це явище в своїому рапорті до ген.-губернатора маркиза де Траверсе, з 19 лютого р. 1807 („татары, а паче мурзы сдѣлали великій шагъ къ образованію какъ въ обычаяхъ, такъ и въ познаніяхъ своихъ“) та, щоб довести це, прохав дозволу надіслати до Петербурга декількох мурз. Пояснювати це треба як звичайними громадськими стосунками татарів, а надто мурз, з росіянами, так і тим, що по парафіяльних та повітових школах запроваджено виклади татарської та турецької мов для охочих, а в відкритій р. 1812 в Симферополі гімназії заведено особливий татарський відділ, де навчалися переважно діти мурз.

Двацятим рокам минулого віку належить і початок театру в Симферополі. Заснував його, як і в Ярославлі, московський купець Волков, що слабуючи якийсь час тут жив. Цей театр містивсь у довгій кам'яній повітці при домі дворянського зібрання. За дозволом дворянства Волков пристосував цю повітку на театральні вистави. Давав їх спочатку з аматорами, а далі з'явилася й справжня трупа.

Все сказане являє собою тільки позитивний бік у житті Криму на початку минулого віку. Але був і негативний. Виявлявсь він насамперед у низькому моральному та розумовому рівні маси службовців, у хабарництві, в нахилі до судової тяганини, в слугуванні особистим, корисливим потребам, а не громадським та державним інтересам. Те, що зветься „суспільством“, себ-то культурною масою, являло собою невеликі розмірно гурти осіб, вищих службовців та поміщиків, що почали тоді купувати маєтки в Криму та жити в них, — земель давно вже не роздавано, — але громадськості, громадського життя ще не було.

Були й інші темні сторони в тодішнім кримським житті. Політичні події на початку минулого віку, війни рр. 1806—1814, закриття проток на довгий час і занепад торгівлі, збільшення податків та повинностей

важко відбивалися на становищі Криму, і так послабленого через вихід маси татарів до Туреччини наприкінці XVIII віку. В липні р. 1811 сталася надзвичайна повідь у Криму, а надто в долині р. Качі; вона до краю знищила по-над сотню садів та виноградників. Р. 1812-ий був надзвичайно неврожайний, а наприкінці його з'явилася джума; через це запроваджено було карантени; познищено заражені будинки та припинено сполучення. Нарешті, зима р. 1812—1813 в Криму була аж надто люта, — отож через морози та брак харчи загинуло безліч худоби, а саме: 34.688 коней, 95.241 голова рогатої худоби, 567.289 овець і 614 верблюдів. У північних повітах губерні загинуло близько двох третин цього. Війна 1812 року особливо багато шкоди завдала людності Криму. Зокрема татари зформували чотири кінних полки, що брали участь у військових операціях у межах держави та закордоном, знов-же зробили великі жертви: 86.618 ревізійних душ скарбових поселян та духовного стану (близько 6.000 чоловіка) жертвували 229.638 крб.; ногайці й киргизи, що жили за Перекопом (близько 45.000 ч.), внесли 10.000 крб. Жертви мурз увійшли в загальну суму дворянських жертв.

Після цих війн зросла колонізація Криму, найбільше шляхом припливу чужоземців, побільшали археологічні розкопи, що викликали жваве зацікавлення Кримом, зросла промисловість та торгівля, дуже побільшало подорожніх росіян та інших чужоземців, що приїздили до Криму з практичною чи науковою метою та й просто тому, що їх Таврида приваблювала своїм підсонням та красою природи.

У XVIII віці службовці в Криму намагалися як-найшвидше виїхати звідти, навіть продавали подаровані маєтки, а з початку XIX віку багато хто з службовців набували собі тут землі й, пішовши до димісії, лишалися в Криму жити постійно. Так зробив, наприклад, С. С. Жегулін, к. правитель Таврійського краю. Придбав двоє великих маєтків і таврійський губернатор А. М. Бороздін. Перший з них був маєток Сабли, за 14 верстов од Симферополя; перед тим він належав був Н. С. Мордвінову та його родичеві Плещеву, далі Завадовському, потім графині Лаваль, теці декабриста С. П. Трубецького. Вона купила його позаочно на те, щоб, вряди-годи приїздячи до Криму, купатися в морі. Тільки-ж коли надісланий сюди графинин управитель оповістив її, що від Саблів до моря аж 40 верстов і немає доброго шляху, вона не гаючись загадала продати цей маєток. Покупив його Бороздін. Губернаторуючи тут він і жив (рр. 1807—1816), а коли подавсь до димісії, то жив хоч у Саблах, та в іншому своєму кримському маєтку Кучук-Ламбаті, на південнім березі Криму.

Бороздін був близький свояк Давидових (житців с. Кам'янка Чигринського повіту Київської губернії), а саме був одружений з Софією Львівною Давидовою, старшою сестрою Вас. Льв. Давидова, декабриста. В близькій свояцтві через Давидових він був і з Раєвськими, бо Н. Н. Раєвський, герой війни 1812 р., та Лев Ден. Давидов, батько декабриста, були єдиномаїтні брати (з матір'ю уродж. гр. Кат. Мик. Самойловою), а діти їх, ви-

ходить, були брати й сестри в-перших. З А. М. Бороздіна, аби-якого губернатора, як сказано вгорі, була по-при те все вже дуже освічена та високо культурна людина, заміристий, енергійний, часто й невдалий культуртрегер, піонер культурного виноградарства, тонкорунного вівчарства й акліматизації рослин у Криму, прихильний та гостинний господар¹⁾. Улаштувавши в Саблах сукнарню та інші фабрики, він запрохав до себе на службу з південної Франції професора-хіміка де-Сера, приятеля славнозвісного Лявуазьє, людину надзвичайно шляхетну. Але коли з замірів Бороздіна вийшло мало успіху, де-Сер покинув служити в нього й оселився у Симферополі, де купив сад і дім у лікаря Гохфельда, що належали були перед тим Палласові, а так само виноградник у Судаку та й заходивсь працювати над садівництвом.

Сабли, а далі й Кучук-Ламбат, були справжнім культурним осередком. Подорожні, що сюди приїздили, захоплені оповідали потім про Бороздіна; в Саблах часто збиралося все симферопільське „суспільство“. Року 1820 Бороздіни запрохали до Криму родину Раєвських, але через те, що дім їх у Кучук-Ламбаті ще не був готовий, то Бороздіни притулили Раєвських у Гурзуфі, в домі герцога Рішельє (теперішнім домом завідував керченський градоначальник Стемпковський); тут вони провели декілька тижнів, а далі якийсь час прожили в Саблах. У Гурзуфі прожив з Раєвськими три тижні й Пушкін, але в Саблах не був, і з Бороздінами, живовидячки, не бачивсь. У Кам'янку він навідувався часто, приїздячи з Кишинева, і з Давидовими та Раєвськими був у найприязніших стосунках.

II.

ПУШКІН У КРИМУ.

Перебування Пушкіна в Криму мало не аби-яку вагу для поета. Про це багато писалося, а надто останнього часу, тільки-ж і ми, погоджуючися з думкою А. Л. Бертъ-Деларга, що „ничто не можетъ быть слишкомъ мелкимъ въ познаніи величайшаго сына русской земли“, дозволимо собі зупинитися на цій події.

Пушкін, як відомо, не з доброї волі опинивсь на півдні колишньої Росії. А втім поет, що на нього всі покладали не аби-які надії та дуже за нього дбали, прожив у Криму в як-найкращих умовах. Під цілющим промінням південного сонця, дихнувши весняного повітря України, зачарований цілинними ще тоді південними степами, захоплений дикою й величною природою Кавказу, приваблений невиданою ще різноманітністю життя й побуту, приголублений в І. Н. Інзова та ще більше у старого Н. Н. Раєвського й його родини, оживлений ширим приятелюванням,

¹⁾ Про нього, м. ин, Gamba, Voyage dans la Russie, t. I—II, та стаття його „Le général Borozdin, Mercure de France 1830, переклад И. А. Линниченко, Извѣстія Таврич. Уч. Арх. К., № 50.

знаджений невідомою перед тим Байроною поезією, — Пушкін почував себе, коли не переродженим, дарма що в неласці, фізично й морально, то заспокоєним після бурхливого життя в Петербурзі, і сумував тільки за тим, що його на той час ніби покинуло надхнення. Але ця тимчасова перерва в поетовій творчості сталася саме тому, що його приголомшили нові та різноманітні вражіння. Незабаром надхнення виявилось в поета особливо потужно, коли його душа, схвильована цими вражіннями, заспокоїлася.

До Таврії Пушкін їхав з Кавказу з високо піднесеним почуттям та великим інтересом, почасти через уявлення про її природу й відомі йому мітологічні перекази, звязані з цією країною та її історією, і сподівався тут потужних та глибоких вражінь. Відомо, між иншим, що, ще читавши Карамзіна, він „проникся очарованіємъ древности“, та що згодом його завсіди тягло до історії й давнини. В Таврії він мріяв побачити „развалины Митридатова гроба“, „слѣды Пантикапеи“ — і хоч розчарувався у вражіннях од керченської давнини, але визнав „несомнѣннымъ, что много драгоцѣннаго скрывается подъ землею, насыпанной вѣками“, та шкодував, що француз (Поль дю Брюкс), який переводив розшуки в Керчі, не мав досить коштів, „какъ у насъ водится“, додав він, та що в дослідженнях його не було суворо наукової системи. Пушкін не знав, що дю Брюкс, емігрант, що спершу був за начальника митниці в Керчі, а далі, з р. 1817, за начальника керченських солоних озер, самовіддано переводив розкопи в Керчі вже з року 1811 за допомогою градоначальника Стемпковського, та що ці особи поклали початок дослідям над керченською старовиною, які трохи згодом дали видатні наслідки.

Ступивши на землю Таврії 15 серпня надвечір та оглянувши рештки Пантикапеї й Золоту могилу, Пушкін другого дня поїхав з родиною Развських тією самою військовою брандвахтою далі до Теодосії, що, як і Керч, не справила на нього жадного вражіння, навіть величними вежами та стінами генуїської Кафи. Він звернув свою увагу не на давнину, а на живу людину. „Изъ Керчи, — пише він до брата, — приїхали мы въ Кафу, остановились у Броневскаго, человекъ почтеннаго по непорочной службѣ и по бѣдности. Теперь онъ подъ судомъ и, подобно старику Виргилю, разводить садъ на берегу моря, недалеко отъ города. Виноградъ и миндаль составляютъ его доходъ. Онъ не ученый человекъ, но имѣетъ большія свѣдѣнія о Крымѣ, странѣ важной и запущенной“. І ці Пушкінові слова свідчать про серйозний настрій поета й про те, що він дуже зацікавився був Тавридою. Насамперед тут мав вагу його погляд на Крим. Справді, відколи повмирали Потьомкін та Катерина, уряд мало вважав на Таврію, дарма що й уживав заходів до того, щоб її залюднити та піднести культурний розвиток цієї країни. Коли зацарював Павло, Тавриду зовсім занедбано. Знаменні Пушкінові слова про С. М. Броневського. Він з р. 1811 по р. 1816 був у Теодосії за градоначальника, не шкодував сил, запроваджуючи лад та законність у цьому місті, між иншим збирав стародавні пам'ятки та утворив перший на півдні колишньої Росії музей

давнини, піклувався про культурний розвиток Теодосії. Але справедливий і педантично відданий обов'язкові він виявляв часом таке самоправство та своєдурство, що позбувся посади. Отож, поки йому пощастило відновити свої права, мусів він бідувати на своїй дачі („Добрий Пріють“). Згодом ця дача перейшла від нього до генерала П. С. Котляревського, одного з учасників кавказької війни.

Кінець-кінцем Раєвський та Пушкін дісталися до Гурзуфа. Тут був маєток колишнього новоросійського генерал-губернатора герцога Рішельє та „замок“, чи простіше панський дім, що збудувавши його він сам ніколи в ньому не жив. Від'їздячи р. 1814 до Франції з нездійсненою мрією повернути назавсіді до давньої Росії, а саме до Гурзуфа, герцог, через свою добрість, полишив свій дім на загальне користування осіб вищого кола та подорожніх. Цей звичай гостинності засвоїв собі згодом гр. М. С. Воронцов та інші поміщики на південнім березі Криму. Інших дачних місцевостей на південнім березі Криму тоді ще не було. Вони з'явилися згодом.

Сто років тому Гурзуф, звичайна річ, не був такий привабливий, як тепер. Його чудовий парк був тоді дуже молодий, Рішельє завів його лиш недавно. Околиці Гурзуфа стояли пустою. Дім Рішельє це був невдалий та незручний будинок. Родина Раєвських ледві розмістилася в чотирьох кімнатах та великих коридорах цього дому. Де й як приміщено було Пушкіна, точно не відомо. В Гурзуфі він пожив три тижні й у відомих своїх листах дає нам докладні відомості про цю добу свого життя, зокрема про свої переживання. Перебування в Гурзуфі давало Пушкінові справжнє щастя, найвищі радощі, дуже впливало на його душевний настрій та духовне життя, надхнувши поета великою мірою позначилося на його творчості, на розвитку в ньому глибини та піднесеності чуття. Всі ці переживання виявилися незабаром у низці чудових творів, що їх навіяла Таврида; але в Гурзуфі Пушкін не написав і жадного віршу. Він читав тут Байрона, перечитував Вольтера, що твори його знайшлися в домі Рішельє, та робив нариси свого „Кавказскаго Пльнника“.

У Криму Пушкін був недовго. Його відпустка закінчувалася й 4—5 вересня він попрощався із родиною Раєвських. Верхи, — битого шляху південним берегом ще не було, — він з ген. Раєвським без особливих вражіннь проїхав з Гурзуфа до Кікінеїза, де зійшов на Яйлу так званим Ескі-богазом або Шайтан-мердвенем (Чортовою Драбиною). Перше, що його вразило тут, була північна берега. „Сердце мое сжалось, пише він: я началъ ужъ тосковать о миломъ полуднѣ, хотя все еще находился въ Тавридѣ, все еще видѣлъ и тополи и виноградныя лозы“. З Яйли подорожні спустилися знову на морський берег до Георгіївського монастиря, що, як каже Пушкін, „оставилъ во мнѣ сильное впечатлѣніе. Тутъ же видѣлъ я и баснословныя развалины храма Діаны. Видно, мієологическія преданія счастливѣе для меня воспоминаній историческихъ; по крайней мѣрѣ, тутъ посѣтили меня риѣмы Я думалъ стихами“. Це були його чудові вірші „Чаадаеву“, цікаві і тим вражінням, яке справило на Пушкіна місце, де

в давнину містивсь храм тавро-скитської богині Діви, що жрицею її була мітична Іфігенія, — так і поетовою вказівкою на моральний перелім, що ставсь у ньому, одколи виїхав він з Петербурга. Звідси ген. Раєвський та Пушкін поїхали до Бахчесараю. Сюди поет приїхав слабій, занедужавши в дорозі на пропасницю. Він обійшов старий ханський палац „съ большой досадой на небреженіе, въ которомъ онъ истлѣваетъ, и на европейскія передѣлки нѣкоторыхъ комнатъ“, побачив „испорченный фонтанъ Слезъ“, „странный памятникъ влюбленнаго хана“ (про це Пушкін вже був довідався з оповідання однієї з дочок ген. Раєвського), пройшов по „развалинамъ гарема“ та ханським кладовищем. Бахчесарай, дарма що ханський палац було занедбано, знов-же й Пушкін нездужав, справив на поета, загалом кажучи, не аби-яке вражіння. Це позначилося на його поемі й на цілій низці ліричних поезій.

З Бахчесараю 8-го вересня Раєвський та Пушкін приїхали до Симферополя. Тут того-таки дня першого з них бачив Гераков. Він згадує, що одвідав Раєвського в де-Серовому домі, де той був зупинивсь. Де-Сер був учений хімік, професор. Його запрохав із Франції А. М. Бороздін, щоб позасновувати різні фабрики в своїм маєтку Саблі. Отож де-Сер був, звичайно, добре відомий і родині Раєвських. Покинувши служити в Бороздіна, де-Сер жив у Симферополі, у власнім будинкові на березі Салгиру, та працював коло садівництва. Де зупинивсь був Пушкін у Симферополі, точних даних немає. Жив він найправдоподібніш у того-таки де-Сера, що будинок його з чудовим садом межував із Салгиром. Тоді вся долина Салгиру біля Симферополя являла собою суцільні сади та гаї. Вона дала Пушкінові останні вражіння від природи Тавриди й добре збереглася в його пам'яті (її згадано в епілозі до „Бахчисарайскаго фонтана“). Скільки часу вибув Пушкін у Симферополі, ми не знаємо, але з того, що він ніде й словом не прохопивсь про це місце, можна здогадуватися, що він прожив тут недовго, днів зо два, од пропасниці не видужав, і його „полубольного“ губернатор Баранов, що був знайомий з Пушкіним ще в Петербурзі, вирядив із Симферополя до Кишинева на місце його служби. Сюди Пушкін приїхав 21-го числа.

Казати про перлини Пушкінової мови в тих його творах, що навіяла Таврида, про те, як чудово відзеркалилася в них її природа та побут, тут не випадає. Зачарованого „неизъяснимой прелестью“ Тавриди, поета обвіяло тут і якесь високе почуття, що його викликали згадки про минуле. В його уявлінні Таврія змальовувалася, як „край священный“. Перед ним повставали образи „провозвѣстницы Тавриды“ Іфігенії, що знезнавки „на брата руку занесла“. Відкидаючи „холодныя сомнѣнья“, він вірив, що на руїнах, які він бачив, „свершилось святое дружбы торжество“ (Ореста й Пілада), „и душъ великихъ божество своимъ созданьемъ возгордилось“. Він пригадував, „какъ часто ласковая муза водила его по брегамъ Тавриды во мглѣ ночной слушать шумъ моря“, „немолчный шопотъ Нерейды, глубокой, вѣчный хоръ валовъ, хвалебный гимнъ Отцу міровъ“. В його уявлінні майоріли „могучій образъ Митридата“, „народы горъ“

Тавриди, „кровою Генуи сини“, змальовувалися руїницькі наскоки кримських татарів на „Кавказу близькія страны и села мирныя Росіи“. Він запитує: „Ханъ на Русь ли вновь идетъ войной, несетъ ли Польщѣ свой законъ, горитъ ли местію кровою, открытъ ли въ войскѣ заговоръ, страшится ли народовъ горъ иль козней Генуи кровою?“ — і в цій короткій, та влучній низці питань нас вражає жвава та правдива картина татарського періоду в історії Криму. Могили ханів на ханськiм кладовищі, здавалося йому, „завѣтъ судьбы гласили внятною молвою“, виявляючи хисткі основи Кримського ханства та історично-неминуче приєднання його до кол. Росії. Мова Пушкіна, там де він зображує природу Тавриди, гожа й чарівна надзвичайно, а думки й почуття поетові, що навіяло йому минуле цієї країни, прибрані в нього в величні, піднесені форми.

Треба ще завважити, що Пушкінові, очевидно, не до вподоби було немилозвучне слово Крим. Воно трапляється в нього лиш двічі, та й то один раз у листі до брата. У своїх творах він звичайно (більш як 12 разів) уживає класичної назви Тавриди (та прикметника від нього Тавричеській), поверненої цій країні по тому, як її прилучено до Росії. Тепер, на жаль, цю назву забуто.

Пушкінові не пощастило здійснити своє бажання ще колись побувати в Тавриді, але вражіння, яке вона на нього справила, лишалося потужне в його душі дуже довго. Про це свідчать яскраві фарби в його описах Тавриди та в споминах про неї, пройнятих правдивістю, поетичною правдою та невимовною чарівністю форми. Зображаючи Пушкін Тавриду, дійшов дивовижної сили, і ніхто з пізніших поетів цим йому не дорівнює.

За яскраві вражіння та радісні переживання в Тавриді Пушкін відарував їй сторлицю. Про це дуже добре каже А. Л. Бертъ-Делагард: „Расцвѣтъ молодости, упоеніє любви, обаяніє самого края содѣйствовали восхищенію поэта, осыпавшаго русскую жемчужину брильянтами своего вдохновенія, болѣе цѣнными, чѣмъ сама жемчужина; разныя мѣропріятія на пользу края, старанія властей, усилія его жителей менѣе дали южному берегу Крыма, чѣмъ поэзія Пушкина“.

З Пушкіна був неначе-б другий „провозвѣстникъ“ Тавриди, і короткочасне його перебування в цій країні у культурнім її житті важило дуже багато.

Варто уваги, що того-таки року 1820, одночасно з Пушкіним був у Криму і М. Муравйов. „Путешествіє по Тавридѣ“ цього подорожнього являє собою не аби-яку наукову цінність і тепер. Тоді-таки був у Криму й Гавр. Гераков. Він прожив у Криму півтора місяці. У Симферополі жив Гераков три тижні, в губернатора А. Н. Баранова в губернаторськiм великiм, але старiм будинкові, з 8 по 29 вересня. Він бачивсь тут скількись разів з Н. Н. Развським та часто з А. М. Бородніним у Симферополі й Саблах, докладно переказує про кожен день свого перебування тут, змальовує симферопільське громадянство. але не згадує про Пушкіна. З цього можна здогадуватися, що Пушкін пробув у Симферополі дуже недовго та що його, певне, Гераков не бачив¹⁾.

¹⁾ Г е р а к о в ъ Г., Путевыя Записки 1820 г., СПб. 1828.

III.

ДЕКАБРИСТИ Й КРИМ.

Влітку року 1820 побував у Криму й один з найвидатніших та найгідніших ясної пам'яті декабристів Микита Михайлович Муравйов. Відомо, що, подавшись цього року до тимчасової димісії, щоб розпочати літературно-наукові праці, він одбув мандрівку на південь колишньої Росії, був у Криму й звідси поїхав до Тульчина. Тоді-таки був у Криму й декабрист кн. Оболенський. Декабристи тоді та й згодом одвідували Крим певно через те, що київська Кам'янка мала звязки з кримськими Саблами.

Роля Кам'янки в першій чверті минулого віку в житті Південного Товариства, в звязку з вагою в цій справі Тульчина, Василькова, Білої церкви, добре відома, так само відомі й стосунки багатьох декабристів до родин Раєвських та Давидових. Ці стосунки певною мірою позначилися і в Криму.

У Бороздіних було дві дочки. Старша з яких, Марія Андріївна, вийшла заміж за декабриста Йос. Вікт. Поджо. Довший час, ще р. 1830, намагалася вона їхати до чоловіка на Сибір. Та здійснити цього свого наміру їй не пощастило через незгоду та всякі перешкоди од батька. Згодом вона вийшла заміж за А. І. Гагаріна. Друга дочка, Катерина Андріївна, теж була за декабристом, В. Н. Ліхарьовим, а в другім шлюбі за кримським поміщиком О. Шостаком. Обидва ці шлюби відбулися через настирливе напосідання Бороздіна. Відомі й родацькі звязки Раєвських з декабристами та близькими до них особами. Катерина Миколаївна Раєвська була дружина М. Ф. Орлова, а Марія Миколаївна — кн. С. Г. Волконського. Подорожній кавалер Гамба²⁾ каже, що бачив у Саблах улітку р. 1825 декабристів Орлова та Волконського, і дивується, як цих людей, героїв війни за батьківщину, можна було зарахувати до злочинців та так люто скарати. Очевидячки, їх тягли сюди споріднені звязки, бо Бороздін цуравсь Південного Товариства та взагалі політики і в справу декабристів не встряв. Улітку р. 1825 їздив до Криму, в свій маєток, і декабрист Нарішкін, але про його перебування в Криму та кримські стосунки не відомо нічого.

Цього-таки року був у Криму Грібовдов. Він каже в своїх дорожніх записках, що в Києві часто бачивсь із Сергієм та Артамоном Муравйовими, Бестужевим-Рюїнім, кн. С. П. Трубецьким, а в Симферополі — з М. Ф. Орловим та Оржицьким, теж декабристом, та що всі вони були його давні знайомі. З Орловим безперечно, а з Оржицьким мабуть бачився він і в Саблах, куди, живши в Симферополі, часто їздив до Бороздіних. Що втримувало Грібовдова в Симферополі та в Саблах близько трьох місяців, невідомо. Неясно, чи належав він до Північного Товариства в Петербурзі, дарма що знайомий був з багатьма з його членів. На допиті Трубецької,

¹⁾ Зазнач. писання.

ніби з слів Рилєєва. свідчив, буцім той прийняв Грібоєдова в члени Товариства. Це ствердив був і Оболенський, але Рилєєв спростував Трубецького свідчення. Заарештований на Кавказі 27 грудня р. 1825 та привезений до Петербургу, Грібоєдов на допиті свідчив, що знайомість його з Рилєєвим, Оболенським та Бестужевим (Марлінським) була тільки літературна та що на Кавказі він жив з Одовським і був близький з Кюхельбекером, але до жадного таємного товариства не належав, — і його було звільнено від підозри та арешту. Правдоподібно, що тут мало вагу заступництво за нього його начальства Єрмолова. Він перед тим, як Грібоєдова мали бути заарештувати, дав йому змогу понищити ті папери, які могли-б його скомпромітувати. Між иншим, цікава річ, Грібоєдов, зазначивши, що до Саблів та Симферополя „наїхали тогда иностранцы“, нікого з них не згадує, навіть кавалера Гамбу, що в описові своїй подорожі зве його своїм „другом“. Грібоєдов згадує тільки ірландського проповідника Джемса, що жив тоді в Саблах; він, побачивши Грібоєдова, зашарівсь „какъ мѣдный грошъ“.

Як свідчив Трубецькой, в члени Товариства прийняв Грібоєдова Рилєєв, отже перед тим як виїхати — мав стосунки з декабристами не тільки як знайоми, ба й як їхній співчлен з Товариства. Він, звісно, багатьом ідеям декабристів спочував; про це виразно свідчать слова Чацького в „Горѣ отъ ума“. Справедливо й В. О. Ключевський добачав у Чацькому образ декабриста. Так думав і Герцен¹⁾. У слідчому Комітеті його просто замовчали, як замовчали Пушкіна та інших.

Були під підозрою й притягнені до справи про декабристів брати А. Н. та Н. Н. Равські. Вони і споріднені були з декабристами й приятелювали з багатьма з них, тільки-ж і для них ця справа вийшла на добре.

Страти та заслання декабристів наробили страшеного лиха в їхніх родинях. Про примусові другоразові шлюби Бороздінових дочок ми вже були згадували. В Кам'янці у В. Л. Давидова лишилися дружина, три сини, з них двох недолітків та дві дочки. Дружина, уроджена Потапова, поїхала за чоловіком до Сибіру, а діти лишилися на опікуванні дядька Петра Львовича, що попередку виховував їх удома, а далі, р. 1842, повіз до Петербурга й оддав до кадетського корпусу. Молодший з них Петро Васильович, закінчивши науку, пішов на військову службу до Семенівського полку й за рік, р. 1850, поїхав до батьків на Сибір. Тут він познайомивсь з Лизаветою Сергіївною Трубецькою, що народилася на Сибіру й виховувалася в Іркутській інституті, але не як дочка Трубецького, а як онука графіні Лаваль. За два роки Петро Вас. Давидов пішов до димісії, знову поїхав на Сибір й одруживсь з Л. С. Трубецькою. За боярина був син С. Г. Волконського Михайло Сергійович, згодом товариш міністра народньої освіти. Повертаючи до Росії, молодята зробили візити всім родинам декабристів, що жили на їхньому шляху, побували

¹⁾ П. Е. Щеголевъ, Дѣло о принадлежности А. С. Грибоѣдова къ преступному сообществу, Петерб. 1906.

в Кам'янці й звідти приїхали до Криму, в Сабли, що їх стара Лаваль удруге покупила в спадковців Бороздіна та подарувала своїй онуці Лизаветі Сергіївні, як весільний подарунок. Відтоді П. В. та Л. С. Давидови мало не без виїзду жили в Саблах, що зробилися в Криму за „притулок декабристів“, тісно зв'язаний з їхнім минулим, за живий їхній літопис. Тут вони дожили до золотого свого весілля. Коли розкріпачувано селян, П. В. Давидов був за члена таврійського губ. комітету для впорядкування побуту поміщицьких селян, а далі за члена комітету сирітського дому, що його заснував у Симферополі А. Я. Фабр. Лікарню в Саблах з приміщенням для лікаря, школу та церкву збудовано коштом Давидових. Вигравши перед смертю 200.000 крб. на лотереї, Л. С. Давидова всі ці гроші до копійки витратила на добродійність. За кілька років перед смертю Л. С. Давидова надіслала до своєї сестри Ольги Сергіївни Свербєєвої в Орловську губ. всі важливіші родинні папери та листи, що були в неї. Папери й листи меншої ваги спалено було ще за життя П. В. Давидова. Тим-то в неї жадних важливих чи цікавих паперів не лишилося. Велику колекцію портретів, знімків та фотографічних карточок, що стосуються до життя декабристів у Сибіру, вона передала внукові декабриста Волконському. Портрети, писані олійними фарбами, Трубецьких, Давидових та інших членів родин їх, які лишилися в неї в Саблах, загинули на початку революції.

С. Кільбурун, що було ще ближче до Симферополя ніж Сабли, теж якийсь час правило за притулок, зв'язаний з декабристами, а саме Муравйовими. Відомо, що Микита Мих. Муравйов, людина дуже освічена, доповнював свою освіту й на Сибіру на каторзі та до самісінької своєї смерти зберіг пошану й любов до науки. По його смерті (р. 1844) все небіжчикове майно, в тім числі й чимала книгозбірня, перейшло до його брата Олександра, теж декабриста. Живши в Петровському заводі, Микита Мих. Муравйов писав замітки про таємне товариство та свою участь у ньому, найбільше на берегах книжок, щоб вони не потрапили до рук владі. Отже, ці замітки мали уривчастий характер, й їх було негурт. Олександр Михайлович вибрав з братових книг ці його замітки, вніс у них багато своїх, проте неправдивих, помилкових відомостей і назвав ці записки „Mon journal“¹⁾. Він помер р. 1853, а син його Михайло Олександрович жив у Криму, років з 15 був за ялтинського маршалка та почесного мирового суддю і вмер р. 1877. При самім кінці сімдесятих та початку вісімдесятих років йому належав маєток Кільбурун. Отож нападки декабристів Трубецького, Давидова й М. Муравйова збиралися в Криму як близькі сусіди — власники маєтків. Але М. О. Муравйов жив у Кільбуруні недовго, продав його (чи програв у карти) своєму сусідові Меркушову, власникові маєтку Єнісал, а той р. 1835 продав його Н. А. Афанасьєву. З хатньою обстановою перейшла до нього й книгозбірня Микити Муравйова, тільки-ж мабуть не вся вона складалася з наукових творів,

¹⁾ Былое, 1922—1924, № 25.

французькою, німецькою та англійською мовами. Далі Кільбурун перейшов до інших рук, і бібліотека Афанасьєва з книгами М. Муравйова опинилася на симферопільським базарі ¹⁾.

Єсть у Криму й інші місця, зв'язані з декабристами та близькими до них людьми, і насамперед Керч та Єнікале.

Декабрист Лорер у своїх записках ²⁾ подає курйозний, але цікавий епізод із свого перебування в Єнікале р. 1837 після того, як його було звільнено з каторги та розжаловано в салдати й інтерновано сюди до вилуги в офіцери, а саме про те, як одвідав його Л. С. Пушкін. Цей останній служив тоді на Кавказі в Н. Н. Раєвського молодшого. У службових справах його одкомандировано було до Керчи. Сюди тягло його й бажання досхочу наїстися устриць. Пушкін повіз Лорера до Керчи до тамтешнього градоначальника кн. З. С. Херхеулідзе, що з ним Лорер був знайомий та товаришував ще за юнацьких років, бо обидва вони виховувалися в домі П. В. Капніста на Україні, а далі вони разом були на військовій службі в Петербурзі. По 20-літній розлуці вони побачилися тепер у Керчі. Пробувши тиждень у Херхеулідзе в Керчі, Лорер повернув на Тамань до своєї землянки, а Л. С. Пушкін, проковтнувши кількасот устриць, поїхав до себе на східній берег Чорного моря.

Н. Н. Раєвського II (або молодшого), командира Нижегородського драгунського полку, р. 1826 було притягнуто до слідства, але незабаром звільнено з атестатом. Рр. 1826—9 жив у Криму, в своєму маєтку маленькому Теселі, на південнім березі Криму, провадячи культурне садівництво та виноградарство, жив самотньо й лиш зрідка бував у кн. А. С. Голіциної в Кореїзі. Коли він повернув на службу, р. 1837 його було призначено за начальника 1-го відділу Чорноморської берегової лінії, а р. 1839 — за начальника всієї цієї лінії, й жив він у Керчі. Р. 1838 він одруживсь з Ганною Михайлівною Бороздіною, дочкою ген. Мих. Мих. Бороздіна, молодшого брата кол. таврійського губернатора Андрія Мих., що помер на димісії в Симферополі. Тут їй належав дім з великою садибою, що її згодом придбав А. М. Адлерберг, щоб заснувати дитячий притулок; частина її перебував тепер під природничим, виробничо-економічним та етнографічним відділами Центрального музею Тавриди. В Керчі Н. Н. Раєвський помер р. 1842, лишивши дружину з двома синами-недолітками Миколою та Михайлом ³⁾.

З родиною Раєвських та до певної міри з Південним Товариством зв'язаний був граф Густав Олізар. Він був покохав Марію Миколайовну Раєвську, але йому відмовлено, й потім вона пішла заміж за Волконського. Р. 1823 він уперше приїхав до Криму. Крим його зачарував, і він звав його едемом російської держави. Олізар бував у Бороздіна, і по дорозі до нього в Кучук-Ламбат з Гурзуфу по урочищі Артек купив земельну

¹⁾ Багато дечого про Саблі й Кільбурун автор подає з особистих споминів.

²⁾ Русскій Архивъ, 1874, кн. I, ст. 412—415 та в окремій книзі.

³⁾ Про цю родину докладно в „Архивъ Раевскихъ“.

ділянку за 2 крб. срібл., а тоді прикупивши сусідні ділянки, збудував дачу й назвав її „Кардіятрікон“, с.-то втіха для серця. В своїх „Воспоминаніяхъ“ Олізар між иншим, зазначає, що в Криму по першій виході татарів до Туреччини лишилася найбідніша татарська людність, а котрі заможніші — здебільша виемігрували до Туреччини. Татари ненавиділи ¹⁾ новозаснований грецький Балаклавський батальйон, бо той жорстоко ставивсь до них.

Причетний до таємних товариств та член Південного Товариства гр. Н. Я. Булгарі, відбувши кару на роботі у фортеці, з р. 1833 був на військовій службі, а р. 1835 його звільнено й він був за перекладача на Керченській митниці, а р. 1835 — за урядовця особливих доручень при Керченському градоначальнику Херхеулідзе.

У Симферополі на припочатку 1860-х років служив син декабриста В. І. Якушкін. Він був близький до родини Давидових. Це була добре освічена людина, знайомий Герцена, автор декількох видрукуваних статтів, але він часто нездужав і помер за молодих років. На його могилі небіжчикові друзі, передові члени тодішнього симферопільського громадянства, поставили величний пам'ятник, що зберігсь і досі.

Причетний до повстання декабристів був член товариства об'єднаних слов'ян П. Д. Мозган, родом з Теодосії (р. 1801), навчавсь в Теодосійській грецькій школі й молоді роки його зминули в цім місті.

Якийсь час брав участь у „Союзі Добродітели“, тільки-ж незабаром одстав од нього, В. І. Пестель, брат Павла Івановича. Його притягнуто до слідства в справі декабристів, але вже незабаром звільнено від підозри. З р. 1845 по 1854 він був за таврійського губернатора. Це була дуже освічена, добра та гуманна людина.

Притягнуто було до слідства через підозру в участі в таємнім товаристві В. П. Романова, але він викрутивсь і відбув дуже невеличку кару та в ранзі капітана морської служби брав участь в обороні Севастополя підчас Кримської війни.

Е. В. фон Руге брав участь у „Союзі Благоденствія“. За це його легко покарано. Служив він у квартирмайстерській частині, а рр. 1855—56, в ранзі генерал-майора, був за начальника „сьемки“ в Таврійській губернії.

Учасник повстання декабристів — лейтенант гвардійського екіпажу В. А. Шпейєр, що його було тільки переведено р. 1831 до Чорноморської флоти; р. 1834 він повернув на службу в Балтицькій флоті.

А. Ф. Фролов, родом із Севастополя, син капітана, брав участь у товаристві об'єднаних слов'ян; засуджено його за 2-м розрядом. За амністією 26 серпня р. 1856 його відновлено в правах, він повернув до Росії й жив у Керчі, провадячи сільське господарство; р. 1879 переїхав жити до Москви. Тут-таки й помер.

В Алупці 8 грудня р. 1857 помер причетний до таємних товариств граф В. А. Перовський.

¹⁾ Olizar G., Pamiętniki 1798—1865. Lwów 1898, XLIV + 300.

Наприкінці цього огляду зв'язку з Кримом осіб, причетних до повстання декабристів¹⁾, згадаємо за живу тепер онуку в матірній лінії (М. В. Трубнікової) декабриста В. П. Івашева, Катерину Костівну Решко. Вона протягом 15 років жила в Симферополі перед революцією, а тепер живе в Євпаторії в своїй дочці Платоновій. Мати її, М. В. Трубнікова, була відома діячка жіночого руху 1860-х років та одна з головних поборниць у Росії вищої жіночої освіти²⁾. Катерина Костівна цілком успадкувала материні принципи й була в Симферополі фундаторкою та головою жіночого клубу, що відігравав помітну роль в громадському житті цього міста. Додамо, що в Криму жив рідний небіж Каміли Петрівни Ле-Дантю, яка була одружена з декабристом Івашевим. Євген Карпович Ле-Дантю в своєму невеличкому маєткові Хаста коло Гурзуфа один з перших провадив культурне виноградарство та акліматизував південні рослини.

Отакі невеличкі але цілком вірогідні дані про зв'язки декабристів та їхніх нащадків з Кримом. Звичайно, насправжки їх було більше. Загибів багатьох архівів урядових та громадських установ у Криму, загибів архівів приватних, напр., усього архіву Капністів у Судаку та Княжевичів у Кучук-Узеві, загибів записок таврійського віце-губернатора протягом багатьох років Браїлка, нез'ясована доля записок Хр. Хр. Стевена та інших фамільних архівів на початку революції позбавляють змоги висвітлити це питання до краю, як і багато інших фактів та питань з культурно-громадського життя Криму. А втім цінні архівні матеріали, що стосуються до минулого Криму, ще можуть вийти на денне світло, тільки-ж не в Криму, а найімовірніше в центральних архівах.

IV.

МІСТИКИ В КРИМУ.

До питань, що стосуються до культурного минулого Криму та не аби-якою мірою позначилися й на його економічному житті, належить питання про містиків та містичний рух у Криму на припочатку минулого віку. Це питання, що цікавило не тільки вчені, ба й широкі громадські кола, і досі подається в неправдивому освітленні; його затемнюють різні неперевірені перекази та вигадки про „коловію містиків“ у Криму. І допіру останніми часами небіжчик А. Л. Бергье-Делагард, за порадою автора цих рядків, зробив невеличку спробу з'ясувати це питання в статті „Прошлое Кореиза“³⁾. Наше завдання — подати точні дані про містиків у Криму, перебування їх тут та діяльність; це дасть змогу поставитися до цього питання так, як належить.

¹⁾ Ці дані запозичено з літератури про декабристів.

²⁾ Сестра К. К. Решко О. К. Буланова написала книгу „Романь декабриста (Івашева). Изъ семейнаго архива“. У цій книзі дуже докладно змальовано життя родини Івашевих. Сюди стосується ще її стаття в № 19 журналу „Былое“ за рік 1922.

³⁾ Извѣстія Таврической Уч. Архивной Комисіи, № 56, ст. 171—6.

Чужоземні містики та сектанти почали селитися в Криму саме тоді, коли прилучувано його до Росії. Ще наприкінці XVIII віку генералові Шіцові подаровано землю біля с. Караг'оз, між Теодосією та Старим Кримом. Він належав до секти моравських братів. Щоб пропагувати це вчення в Криму, він запрохав до Караг'озу англійських місіонерів. Ці місіонери проповіддю та прикладами братської любови мали були притягти до цього вчення околичну людність, що складалася, найбільше, з вірменів та татарів. Одним з членів цього гуртка була *mistriss Mary Holderness*, що написала два твори про Крим¹⁾. З цих планів, звісно, нічого не вийшло, Шіц помер р. 1810, поховано його в Карасу-базарі, що благодійником його він був за життя.

Р. 1803, на прохання графа Лянцкоронського, дозволено католицькому товариству *les freres de Redemption* оселитися в Таврії, переважно в м. Старому Криму. Близько цього міста дали їм один із спорожнених монастирів — св. Юрія²⁾.

Тоді-таки почавсь приплив до Тавриди чужоземних колоністів, серед них менонітів. Тим із них, хто охотивсь виноградарювати та садівникувати, приділювано землі близько Теодосії. Особливо потужно пішла німецька колонізація в Таврії починаючи з р. 1820. Влітку р. 1822 побував у Криму відомий квакер Вільям Аллен. Він одвідував тут менонітські колонії, і в вересні того-таки року склав про них доповідь у Відні цареві Олександрові I. Згадаймо ще, що, починаючи з кінця 1820-х років, виноградний сад у Фундуклах, Симферопільського повіту, — його завів ще Потьомкін, — належав абатові Мільотові (вмер у Симферополі р. 1837). До осіб містичного напрямку, що жили тоді в Криму, дозволю собі прилучити й Георга Фридриха фон Зальфельда. На початку XIX в. він був за редактора законодавчої комісії й прокурора юстиц-колегії та римсько-католицької й греко-уніятської колегії, то-що. Він подався у відставку р. 1810 й оселився у Криму. Тут він купив у Палласової дочки генеральші Вімпфен маєток Калму-кара. Але тут він прожив недовго, його знову покликано було на службу, далі він удруге пішов у відставку й знову жив у Калму-кара, де господарював та працював науково. Р. 1816 Зальфельда призначено за таврійського віце-губернатора, а р. 1817 він нагло помер, за декілька день по смерті палко коханої дружини. Це була людина високої душі. Олександр I знав його особисто.

Про переселення до Криму р. 1824 славнозвісної в історії містицизму баронеси Варвари Юліяни Крюденер, а так само й про неї саму, писалося багато, але в думках про її побут у Криму й досі єсть дуже багато неправдивого. Пригадаймо точні дані. Р. 1821 баронеса Крюденер оселилася в Петербурзі, де вже р. 1818 була чимала колонія квакерів —

¹⁾ Твори її: 1) *Notes relating to the manners and customs of the Crim Tatars*, written during a tour year's residence among that people, London 1821; *New-Russia. Journey from Riga to the Crimea, with some account of the colonists of New-Russia*, London 1823; sec. ed. 1827.

²⁾ Скальковскій А., *Хронологическое обозрѣніе історіи Новороссійскаго края*, ч. II, стор. 56.

„справжніх христіян“. Уряд їх протегував, а масонів та інші таємні товариства переслідував. На ґрунті релігійного містицизму бар. Крюденер зблизилася з міністром духовних справ та визнає кн. А. Н. Голіциним, і вони досить жваво почали листуватися¹⁾. Бар. Крюденер дуже зацікавила вище суспільство, але її проповідь великого успіху не мала, і коло неї утворилося лиш невеличке товариство, що складалося найбільше з мрійниць-жінок, захоплених ученням моравських братів. До нього приєднувалося чимало й колоністів-швайцарців, німців та ліфляндців. Тоді влада почала неприхильно дивитися на проповідницьку діяльність бар. Крюденер та її гуртка. Через це вона того-таки року мусіла повернутися до свого маєтку Косе в Ліфляндії. Тут бар. Крюденер жила в важких умовах, що дуже пошкодили її здоров'ю. Незабаром усьому товариству містиків запропоновано було виїхати з столиці²⁾.

Ф. Ф. Вігель у своїх „Записках“ оповідає, що видатний член гуртка бар. Крюденер А. П. Хвостова, його добра знайома, вдалася була до нього по пораду — куди їхати. Він неначе-б порадив їхати до Басарабщини, де був за віце-губернатора, але Хвостова, як дуже релігійна жінка, воліла їхати до Київa. У листі до неї Вігель, каже він, мальовничо описав і південний берег Криму, дарма що сам він тут доти ще не був. Опис Вігеля, як писала до нього Хвостова, розпалив уяву головної учасниці переселення кн. Ганни Голіциної³⁾, і вона переконала й бар. Крюденер їхати до Криму: „она начала бредить неприступними горами, стремлинами, шумними водопадами“. Через те що Голіцина постачала всім гроші на дорогу, то в „капітулі“ вона мала головний голос⁴⁾. Отож із слів Вігеля виходить, що буцімби-то саме він винен у переселенні бар. Крюденер та її товариства до Криму. Так чи ні, але ухвалено це випадково, й вона, очевидно, неохоче ладналася сюди їхати. У листі до зятя бар. Беркгейма вона каже, що її „мучить путешествіє въ Крымъ“, і ці слова повторюються і в листі до неї кн. Голіцина з 24 січня р. 1824⁵⁾.

Як свідчить родич кн. Г. С. Голіциної Н. Н. Голіцин, бар. Крюденер та Голіцина мріяли заснувати в Криму нову колонію, де-б вони могли легко пропагувати своє вчення, правити громадські моління, утворити осередок працьовитих пієтистів, як от по тодішніх німецьких релігійних корпораціях. Але товариство колоністів, що зібрали вони переважно з греків та німців, садівників, виноробів, хліборобів, мало й практичну мету — збудувати собі матеріальний добробут у Росії, зокрема в Криму. Їхати

¹⁾ Бар. Крюденер и ея переписка съ кн. А. Н. Голицынымъ „Русскій Архивъ“. 1885, кн. 3. — Кн. А. Н. Голицынъ въ его письмахъ. „Р. Архивъ“. 1905, кн. 11.

²⁾ Eugard Charles. Vie de m-me Krüdener. Paris, 1849. В цім творі повні та докладні відомості про неї. Як свідчить кн. Н. Н. Голіцин, Ейнар, здається, навмисне приїздив до Криму, щоб здобути тут матеріяли, що стосуються до бар. Крюденер. У Корейзі, буцімби-то, довго зберегалися скрині з її листами та паперами, але скористуватися ними, живовидячки, він не міг. „Р. Архивъ“, 1870, кн. IV.

³⁾ А. Н. Голіцин був одного прізвища з чоловіком кн. Г. С. Голіциної.

⁴⁾ Вігель, Записки, Изд. Р. Архива, VII, стор. 41.

⁵⁾ „Р. Архивъ“ 1905, кн. 11.

суходолом так далеко та з такою силою люду було неможливо; отож було вирішено поїхати водою — каналами, Волгою, Доном. Споряджено було величезну барку. На цю барку вся ця кумпанія сіла в Петербурзі біля Калінкіного мосту й рушила в дорогу. Це було напровесні р. 1824. Головні подорожні були Г. С. Голіцина, Крюденер, дочка її, зять бар. Беркгейм, графіня Гаше, колоністи та слуги — разом 130 чоловіка. Вирішено було їхати водою, найбільше через те, що Крюденер нездужала, слабувала на сухоти ¹⁾.

Мандрували містики скількись місяців і допіру на половині вересня вони були в Таврії. Відпочивши в Теодосії, що в окрузі її тоді було багато колоністів — німців і швайцарців — та де мабуть оселилася й частина подорожніх, головна маса з бар. Крюденер та Голіциною поїхала, живо-видячки, до Симферополя. Вігель каже, що бар. Крюденер, приїхавши до Криму, попереду жила в Симферополі, в тім самім готелі „Одесса“, де рік перед тим цілу зиму прожив поет К. Н. Батюшков. „Черезь годь послѣ него, повідомляє він, два мѣсяца изнывала въ ней бар. Крюденеръ, давно безъ обожателей, давно уже и безъ слушателей, въ добровольной ссылке, не менѣ того для нея жестокой“ ²⁾. Звідси, мабуть, за вказівкою або порадою лікаря А. Ф. Арендта чи К. Ф. Мюльгавзена, вона виїхала до Старого Криму. На південний берег не можна було їхати через дуже важку туди путь та тому, що тоді там зовсім не було підхожого для неї приміщення й життьових вигід. Старий-же Крим і тоді був уже відомий своїми чудовими кліматичними властивостями, в ньому можна було знайти хоч якісь життьові вигоди та лікарську допомогу. Але й до Старого Криму вона не доїхала. Приїхавши по дорозі до Карасу-базару в супроводі дочки й зятя, вона зупинилася тут у домі Шіца, що його він заповів вірмено-католицькій громаді, й вирішила перезимувати в цім місті, але прожила недовго і померла вночі проти 25 грудня р. 1824, у віці 60 років.

Ще за місяць перед її смертю, через безнадійний стан її здоров'я, Г. С. Голіцина прохала у влади дозволу перевезти її тіло, по її смерті, до Корейзу, де прохачка гадала була оселитися. 9 грудня р. 1824 міністр духовних справ А. Н. Голіцин таємно повідомив новоросійського ген.-губернатора гр. Воронцова, що Олександр I погодивсь на це прохання; про це пропонувалося повідомити так само таємно таврійського губернатора Нарішкіна по тому, як буде здобуто повідомлення від Голіциної про смерть бар. Крюденер ³⁾. В архіві вірмено-католицької церкви в Карасу-базарі є запис російською та вірменською мовами, що тіло бар. Крюденер, згідно з проханням її дочки, поставлено було в усипальниці ген. Шіца та його дружини на вірмено-католицькім кладовищі 29 грудня

¹⁾ „Р. Архивъ“ 1870, IV, 901—908. З приводу статей про Крюденер „Р. Старина“, 1902, листопад. — Jäger, Reise von St Petersburg in die Krim, 1825.

²⁾ Вігель, там-таки, ст. 147.

³⁾ Архів Новорос. та Басарабської ген.-губ-ської управи. Справи в таємній частині, 1824, № 28.

р. 1824, тимчасово, аж поки буде перенесено його до маєтку кн. Голіциної. Тут воно знаходиться й тепер. Пастор Ейнар, що цього не знав, та інші автори, серед них і акад. А. Н. Пипін¹⁾, писали, що тіло Крюденер знаходиться в Кореїзі, в церкві, яку збудувала Голіцина. Але чому його не було перевезено до Кореїзу, невідомо²⁾.

З усього сказаного видно, що баронеса Крюденер переселилася до Криму ніби на те тільки, щоб знайти тут могилу собі чи, правдивіше, місце в чужій могилі, проживши в Криму всього лиш трохи більше як три місяці, й ані в чому своїй проповідницької діяльності не виявляла. Вона зовсім не була на південнім березі Криму, дарма що подорожня Адель Гомер де Гель особливо обстоює те, що бар. Крюденер та гр. Гаше жили в Голіциної в Кореїзі.

Кн. Г. С. Голіцина, приїхавши до Криму, не відразу вирішила, де влаштуватися на постійне проживання, й місяців зо два прожила в Симферополі, одночасно з Крюденер, може бути влаштовуючи й себе в Криму й своїх супутників. Далі вона поїхала на південний берег, де тоді було тільки три культурні закутки: Гурауф Стемпковського, що його заповів йому Рішельє, Кучук-Ламбат А. М. Бороздіна та Ласпі Потье. Вона вирішила оселитися в Кореїзі, де придбала в татарів земельну ділянку, й р. 1825 почала будувати великий дім, у дикому місці, біля скелі, що висіла над проваллям, а поки закінчено було будувати його, жила на селі. Дім збудовано було допіру р. 1829, а церкву освячено р. 1831.

Про княгиню Г. С. Голіцину, уродж. Всеволозьку, так само багато писано, все істотно зазначили акад. Б. Л. Молзалевський³⁾ та А. Л. Бертъ-Делагард⁴⁾. Особисте життя її, як жінки, було нещасливе. Про мізерного її чоловіка, що з ним вона розійшлася просто з-під вінця, багато цікавого в Вельтмановій статті „Польша въ 1814—1831 гг.“⁵⁾. Він був на дев'ять років молодший за неї, являв собою тип пана, гульгтя та марнотратця і в Бельведерськїм палаці у Варшаві грав ролю блазня під ім'ям Jean de Paris. Багато каже про неї брат її Н. С. Всеволозький; він-таки змальовує й драму її життя: молодість, красу, розум, добрість, тверду влачу, мрії про щастя та, коли розбилися всі надії, — благодотворне шукання пристановища у вірі, християнській містиці та праці на користь собі

¹⁾ Пыпинъ А., Религіозныя движенія при Александрѣ I, 1916, ст. 386.

²⁾ Про місце, де знаходиться могила Крюденер, писали: 1) Л. П. Колли, Могила б. Крюденеръ въ Крыму. Извѣстія Таврич. уч. Архивной Комиссіи, № 48; 2) Єпископ Церр у книзі Tauriens Vergangenheit und Gegenwart in Wort und Bild, Odessa, 1912, 240—2; 3) А. Л. Бертъ-Делагардъ, Прошлое Кореиза, див. вищ.; 4) подорожній Бер (Behr, Reise 1832) каже, ще Крюденер померла в Кореїзі, але поховано її в Карасу-базарі; 5) Слова Ю. Н. Бартсена, ніби Олександр I одвідав у Карасу-базарі могилу Крюденер та провів над нею декілька годин, являють собою чийсь безглузду вигадку. „Русскій Архивъ“ 1905, 1898, № 11, ст. 376.

³⁾ Архивъ Раевскихъ, т. II, ст. 224—6 та ин.

⁴⁾ У зазначеній угорі статті про Кореїз.

⁵⁾ Русская Старина, 1902, кн. 5, травень.

й ближнім¹⁾. Віддана релігійному містицизмові, вона, як він каже, пропагувала пієтизм до кінця життя, але тільки в тіснім колі близьких людей. І справді, про отверту пропаганду та будь-яку місіонерську діяльність її ніхто не каже, крім „пресловутої“, як зве її Бертъ-Делагард, Аделі Гомер де Гель; та її, мабуть-таки, й не було. Хоч-би чим приваблював її Крим, вона свій час віддавала не проповідництву, або віддавала дуже невеличкою мірою, а господарству.

К. К. Ешліман у своїх споминах, що їх переказав Кошкарров, каже, що в вітальні у Голіциної на гарненькому столику завсіди лежала Євангелія, й кожного, хто приходив до неї, вона примушувала прочитувати з неї розділ. Але, як каже той-таки Ешліман, вона шмагала на стайні дворових кріпаків, забивала худобу сусід-татарів, що потрапляла на її землю, й була дуже брутальна²⁾. Вдягалася вона в чудне вбрання: носила чоловічий довгий сурдут, шинелю, але на голові жіночий очіпок або відлогу, а М. А. Максимович переказує, що „эта старожитная и строгая княгиня, имѣвшая авторитетъ и въ высшемъ одесскомъ кругу, всегда носила у пояса нагайку“³⁾.

Переселення Г. С. Голіциної до Криму мало дуже велику вагу в його економічній культурі; на це звернув увагу ще акад. П. І. Кеппен. „Взгнѣздившись, такъ сказать, на одной изъ предѣльныхъ скалъ Россіи, она, каже він, и неоцѣненный для Крыма спутникъ ея баронъ Беркгеймъ... стала разводитъ виноградъ и деревья масличныя..., трудилась въ разведеніи винограда съ особенной енергіей, преодолѣла все затрудненія въ новой странѣ съ мусульманскимъ населеніемъ, чѣмъ немало содѣйствовала видамъ правительства“. Як він каже, на р. 1829 у неї в Корейзі було посаджено 12.000 виноградних ліз⁴⁾. Дім кн. Голіциної було збудовано на скелі, що звисала над проваллям. Через цю скелю вона звала себе „la vieille de rocher“. 26 жовтня р. 1825 її одвідав Олександр І.

Влаштувавшись в Корейзі та насолоджуючися природою південного берега Криму, Голіцина діяльно розвивала своє господарство й, як слушно писав про неї А. Н. Голіцин, „сдѣлала въ этой странѣ много добра. Особенно важень былъ ея примѣръ въ устройствѣ здѣсь постоянного своего пребыванія“. Через це з'явилося багато її наслідувачів й серед вишого суспільства, що мало величезну вагу в справі заселення та культурного розвитку південного берега Криму. Вона зібрала навколо себе велике товариство і мала на нього не аби-який вплив. Про це товариство каже ціла низка тодішніх подорожніх по Криму⁵⁾, а надто Всеволозький та гр. Олізар.

¹⁾ Всеволозькій Н. С., Путешествіе черезъ Южную Россію, Крымъ и Одессу къ Константинополь въ 1836 и 1837 г., Москва 1839, т. I, ст. 59. — Його-таки, Крымъ и Одесса, Сынъ Отеч., т. VI, відд. III.

²⁾ Спомини К. К. Ешліман (у переповіданні Кошкаррова). Р. Архивъ, 1913, кн. 12.

³⁾ Максимовичъ, Письма о Кіевѣ и воспоминанія о Тавридѣ, СПб 1871, стор. 140.

⁴⁾ Кеппенъ П., О винодѣліи и винной торговлѣ въ Россіи, СПб 1832, стор. 106.

⁵⁾ Свиньинъ, Знакомства и встрѣчи на южномъ берегу Тавриды. Bessel, Voyage en Crimée... 1829—1830, Paris 1838. Behr, Reise, 1832. — Маршал Мармон, Voyage 1834. —

Не кажучи вже про подружжя Беркгейм (про нього говоритимемо далі), була дуже цікава, як каже Олізар, стара французка, що жила в Голіциної й померла в неї в Кореїзі. В ній багато дехто хтів бачити герцогиню Лямот-Вальбоа. Вона мимоволі, каже він, цікавила собою. Видатною особою в її товаристві був і старий навчитель Цімерман із Страсбурга. Мету, що ради неї перебував він та „какія-то сироти“ (Маврер) у княгині, Олізар звав загадковою. Він каже, що в домі в неї панувала в усьому якась таємничість. Найбільш полюбляли тут читати книги релігійно-морального та духовно-містичного змісту. Великою мірою такий самий характер мали й розмови. Але відомості гр. Олізара дуже невиразні і почасти неправдиві. Так, він каже, що баронеса Крюденер, оселившись в Карасу-базарі, присвятила себе справі привернення татарів за допомогою проповідів, яких ніхто не розумів. Ми вже знаємо, що цього аж ніяк не могло бути. Чи не можна те саме сказати й про Г. С. Голіцину під той час, коли вона жила в Кореїзі?..

Близько Кореїзу жили в своїх маєтках дві сестри в-перших Голіциної — А. Б. Мещерська, її сусідка, та Т. Б. Потьомкіна в Артеку, що покупила в Олізара. Обидві вони визначалися були не аби-якою побожністю та дуже цікавилися творами містичного характеру. Недалечко Кореїзу, в Місхорі, був маєток Л. А. Нарішкіна, а в Сімеїзі — Д. В. Нарішкіна. В Теселі, близько Форосу, жив Н. Н. Равський молодший. Він, пішовши в одставку, був нечастий, але завжди бажаний гість у цьому товаристві. У товаристві кн. Голіциної з'явилася й Собанська, бував директор Нікітського саду А. Н. Гартвіг, бував і губернатор А. І. Казначев, що дружина його придбала в Кореїзі земельну ділянку й теж розводила виноградники, як і всі зазначені вгорі особи. Заглядав і гр. Воронцов з дружиною (йому вже належала Алушка). Лівадія належала ще графові Потьомкіну, що купив її в Ревеліоті; Марсанда (Масандра) та Оріянда стали незабаром царськими маєтками, а далі й Лівадія. Тоді-таки в Мшатці покупив маєток Д. Є. Башмаков, у Лімені — Шипилов, у Кастрополі — Демідов. Південний берег заселявся де-далі більше. Всі власники завели виноградарське господарство. Влаштуваючись у Кореїзі, Г. С. Голіцина протягом низки років керувала будуванням у Гаспрі палацу кн. А. Н. Голіцина, але він приїхав жити в Криму вже по тому, як вона померла.

Та життя в Кореїзі звязане було в Голіциної не тільки з господарським клопотом, ба й з різними перешкодами та прикростями; через їх вона двічі гадала була переселитися до Київ, де жила її однодумниця А. П. Хвостова; але тимчасом лишилася в Криму. 11 січня р. 1838 вона померла в Симферополі, мавши зроду 61 рік, дарма що Н. Н. Голіцин чомусь уважав, ніби вона померла 1842 р. Як він каже, вона довго була якимсь „старшиною“ не тільки в товаристві містиків-колоністів, що поприїздили

з нею до Криму, а й серед місцевих татарів, тільки-ж у чому виявлявся її вплив на останніх, ми не знаємо. Н. С. Всеволозький каже, що всі татари в околицях Кореїзу шанували її й звали „султаншею“. Розмовляючи з нею, він помітив, що вона нудьгувала, що господарство перше цікавило її, а далі набридло; вона неначе-б відчувала свою самотність¹⁾). Н. Н. Голіцин завважує, що практичні здібності не перешкождали їй до кінця життя „заниматься пієтизмомъ и пропагандой“.

Характер цього впливу можна бачити в її листах та записках до Н. Н. Раєвського (2-го) та книгах, що їх надсилано до нього читати в Теселі. З листа-ж А. Н. Голіцина до нього, коли він, повернувши на службу, був за начальника 1-го відд. Чорноморської надбережної лінії, з 6 травня р. 1838, ми бачимо, що Раєвський подав йому відомості „о нѣкоторыхъ слѣдахъ христіанства между горцами“ та прохав „содѣйствія къ снабженію того края миссіонерами“. Впливу Кореїзу на Н. Н. Раєвського не можна не бачити і в ідеї його на пряму дій проти горців—не так збройною силою, як лагідними заходами, піклуванням про розвиток серед них культури й громадськості²⁾). Впливом Голіциної та Беркгейма треба пояснити й розвиток релігійно-містичного настрою в дружини таврійського губернатора В. Ф. Нарішкіної (уродж. Растопчіної), що спорудила чудову дачу (Салгірку) близько Симферополя, по куплену в Палласа, керувала будівництвом прекрасного палацу та насадила прегарний парк, користуючися дружніми порадами Х. Х. Стевена, свого сусіди.

Близько замку Г. С. Голіциної в Кореїзі був маєток зятя баронеси Крюденер барона Франца Христіяновича Беркгейма, що в Криму розійшовся з дружиною. Це був баварець, що, захопившись колись самою Крюденер, вже з нею не розлучавсь. Р. 1820 він приїхав до Петербурга клопотатися про переселення до Південної Росії швайцарських колоністів. На запросини кн. А. Н. Голіцина пішов служити до міністерства народної освіти з дозволом бути при міністрі, с.-то Голіцині, що дуже шанував його й був до нього дуже прихильний. Вони жваво листувалися один з одним. Між иншим, рр. 1825 та 1826 Голіцин писав до нього з приводу думки перенести тіло небіжчиці Крюденер з Карасу-базара до Кореїзу. Своїми містичними переконаннями Беркгейм дуже впливав на Голіцина. Коли Крюденер вирішила їхати до Криму, подалися туди й дочка її з чоловіком, причому останній дістав безстрокову відпустку й разом з тим йому збережено було платню³⁾). В Криму Беркгейм купив маєток близько Аю-Дагу, в Ай-Данілі, р. 1825, завів виноградники і, з Кепшенових слів, уже цього року посадив 8000 ліз, р. 1826—20.000, а наприкінці р. 1829 в нього було 100.000 корчів. Окрім того в нього був маєток у Мухалатці, а як каже К. К. Ешліман, і в Судаку, що, здається, неправильно. Він пильно працював над виноградарством та виноробством,

¹⁾ Зазнач. твір, ст. 68—69.

²⁾ Архивъ Раєвскихъ, т. II, ст. 424, 449.

³⁾ Р. Архивъ, 1898, кн. 1, ст. 104.

стоючи за приклад усім піонерам культурного виноградарства на південнім березі Криму. Розійшовшись з дружиною, він р. 1828 був у річній відпустці за кордоном, а р. 1834 дістав чотиримісячну закордонну відпустку і в з'язку з цією подорожжю продав р. 1835 Ай-Данільський маєток К. Я. Булгакову. Він помер у березні р. 1836 у Симферополі, мавши 61 р. зроду; певне тут і поховано його, дарма що, як кажуть інші дані, тіло його було перевезено на південний берег. Могилу його не знайдено. По смерті його всі сумували, а надто на південнім березі.

Беркгеймова дружина, розлучившись з чоловіком, жила в Кореїзі в Голіциної, куди сам він заглядав тільки вряди-годи, а по смерті Голіциної Кореїз залишивсь їй на доживоття. Н. С. Всеволозький зве її поважною й добродешною жінкою, нерозлучною товаришкою його сестри¹⁾. По смерті Голіциної вона незабаром виїхала з Криму, провадила життя повне пригод, вийшла заміж за поміщика Орловської губ. Токарева й жила в його маєтку, де вмерла р. 1866 мало не в злиднях, перетворившись наприкінці життя, як казав Н. Н. Голіцин, на люту, вульгарну бабу, що уникала говорити про матір та минуле²⁾. За проповідницьку діяльність її в Криму нічого не відомо. В листах та записках до Н. Н. Раєвського вона справляє вражіння жінки розумної, живої й з глибоким релігійним настроєм. В одному з листів вона зве його „disciple de la chrétienne“, а себе „biblique“³⁾.

Заживши в Криму вселюдної пошани, пильно працюючи над своїм господарством та діставши серед кримських виноградарів дуже авторитетне становище, що видно з слів про нього Кеппена, Дюбоа де Монпере та ин., Беркгейм отверто не виявляв своєї проповідницької та місіонерської діяльності й тільки в листах висловлював свої релігійно-філософські погляди та переконання. Цією стороною дуже цікаві його листи до А. Н. Голіцина⁴⁾. Дуже цікавий і написаний за півтора місяці перед смертю його лист до Н. Н. Раєвського — відповідь на його лист.

Між иншим, А. Н. Голіцин у листі до Беркгейма з 12 грудня р. 1826 прохав його повідомити „о складѣ жизни всей ихъ колонии и о томъ, какъ она поживаетъ“. Слово „колонія“ тут, звичайно, треба розуміти умовно або жартівливо, а не в безпосередньому розумінні. Тимчасом багато дехто в Криму гадав, що містики, які приїхали сюди з Крюденер та Голіциною, утворили суцільне, тісно звязане товариство.

У компанії містиків, що приїхали до Криму з Г. С. Голіциною та Крюденер, видатною особою була ще згадана вгорі з Олізарових слів стара графиня Гаше, що довгенько жила в Голіциної в Кореїзі, а далі оселилася в Старім Криму; тут вона вмерла в травні р. 1826. Виходить, вона прожила в Криму всього лиш близько двох років. Про цю особу існує й досі ще більше легенд ніж про Голіцину. Здається перший Ф. Ф. Ві-

¹⁾ Всеволозькій, зазнач. твір.

²⁾ Н. Н. Голицынъ, зазнач. стаття.

³⁾ Архивъ Раевскихъ, II, 269--272.

⁴⁾ Р. Архивъ, 1905, III, 426--442, Беркгеймове листування з А. Н. Голіциним.

гель подав у своїх споминах, що „эта примѣчательная французженка, жившая долго въ Пегербургѣ подъ именемъ графини Гашеть, была сѣчная и клейменная Ламоть, столь извѣстная до революціи, игравшая главную роль въ позорномъ процессѣ о королевининомъ ожерельѣ“¹⁾. Казало, що вона ніколи не скидала лосиної фуфайки, яку носила на тілі, й вимагала, щоб у ній і поховали її. Але коли її обмивали по смерті, то неначе-б побачили на її плечах сліди таврування, й особу її, таким чином, було з'ясовано. З чужоземних письменників перша виразно висловилася про цю тотожність А. Омер де Гель, яка пустила в обіг і безглузду думку, що „три славнозвісних жінки“ — біронеса Крюденер, кн. Голіцина та графиня Гаше — з хрестом в одній руці й Євангелією в другій ходили по татарських селах та проповідували християнське вчення“. Вона-такп подав, що гр. Гаше жила й померла в Артеку²⁾.

Кримські старожильці до останнього часу визнавали за тотожні особи графиню Гаше та гр. Лямот-Вальоа. Визнавали цю тотожність і багато хто з тих, що писали про Крим, і про старокримську героїню королевининого намиста повстала ціла література³⁾. Між иншим, щирий прихильник ідеї про цю тотожність був французький консульський агент у Теодосії небіжчик Люї Бертрєн⁴⁾. Повторювати анекдоти про цю загадку, ніби тавмничу й, будь-що-будь, не позбавлену цікавості особу ми не будемо. Але тавмницю свою вона забрала з собою в могилу, бо, почувавши, що наближається смерть, спалила всі свої папери. По тому, як вона померла, з'явилася підозра, що її папери вкрадено. Призначено слідство, але факт викрадення не встановлено⁵⁾. Цю справу подав автор цих рядків в „Извѣстіяхъ Таврической Уч. Архивной Комиссіи“⁶⁾.

Та хоч як багато казали й писали про гр. Гаше, ніхто не подавав, щоб вона в Старім Криму мала з кимсь проповідницькі розмови на релігійно-містичні теми. Жила вона дуже скромно й мала аж надто невелике коло знайомих з чужоземців, що їх тоді багато було в Старім Криму,

¹⁾ Вигель, Записки, 1893, ч. VII, ст. 41—2

²⁾ *Notice de Hell, Les steppes de la mer Caspienne, le Caucase, la Crimée.* Paris 1845, II, 440—470.

³⁾ Изъ прошлаго. Воспоминанія Ольги Н., „Русскій Вѣстникъ“, 1889, іюль. — Бодє М. А., Изъ воспоминаній. Графиня Ламоттѣ Вала вь Крыму, „Русск. Архивъ“, 1882, кн. 2. — Бартечевъ Ю. Н., Записки, „Р. Архивъ“, 1886, кн. 3, ст. 152—3 (із слів А. Н. Голіцина). — „Огонекъ“, 1882, № 28. — „Новое Время“, 11 березня р. 1895, № 6836, дод. № 217.

⁴⁾ *Louis de Soudak, La comtesse de Lamotte Valois, „Revue Bleue“, 1899, № 12. — Його-таки, L'héroïne de l'affaire du collier. Son séjour en Russie. Sa mort en Crimée, „Bibliothèque Universelle“ 1913, №№ 1—4.*

⁵⁾ Архивъ Новоросс. ген.-губернатора. Секретная часть, 1827 г., № 9. Дѣло о подорѣвнн, падающемъ на нѣкоторыхъ лицѣ, въ похищенія и утайкѣ бумагъ у графини Гаше. — Дѣло канц. Тавр. губ., 1826 г., № 9. Объ отысканія въ имуществѣ пок. гр. Гашеть темносиней шкатулки. — Дѣло 1827 г., св. 197, № 26. По прошенію иностранки Маріи Бирчъ о должныхъ ей гр. де Гашеть 20.000 р.

⁶⁾ Къ біографіи графини де Ламоттѣ-Валуа-Гаше, Извѣстія Таврич. Уч. Архивной Комиссіи, № 49, стор. 301—4,

Судаку, Карасу-базарі. Найближчою особою до неї був наглядач судацької школи виноградарства й виноробства барон А. К. Боде. Він провадив графинині справи, знов-же був і за її душопріказника. Дві його старші дочки-підлітки добре затирили собі її зовнішній вигляд, маніри, її гладеньку сіру сукню, що нагадувала довгий чоловічий сурдут, адже-ж такого самого фасону, що ним, як сказано, відзначавсь костюм і Г. С. Голіциної. Одна з них пішла згодом у черниці, прибравши собі ім'я Валерії (в цьому не можна не вбачати впливу відомого роману баронеси Крюденер, де героїня має таке саме ім'я). Вона була дуже прихильна до містицизму, але заплямувала себе близьким приятелюванням з відомою ігуменією Митрофанією, перейняла од неї невідповідні релігійному пієтизмові життєві погляди та поведінку. Одній з дочок Боде належить і стаття про гр. Гаше. Авторка статті переконана, що гр. Гаше була не хто як графиня де-Лямот. Так гадали їй давні мешканки Судака, дочки відомого тамтешнього виноградаря Лярг'є, що теж бачили її та чули багато оповідань про неї. Але в статті Боде, як і Олізара та ин., є багато недоладного. Думку про тотожність графині де-Лямот і Гаше, яку приїскав раніше й автор цих рядків, найбільше спростовує те, що, як виявилось з тих довідок, у Державному Архіві не було жадних справ чи там паперів про графиню Гаше. Окрім того, до неї неуважно ставилася таврійська адміністрація, що довідалася про смерть її в Старому Криму аж за три місяці згодом, та й те через розпочату в Петербурзі приватну справу про деякі речі, що лишилися по її смерті та що належали царициній камеристці Бірч. Ні до чого були й довідки про неї, що брав Бертрєн у французькому консульстві в Одесі. Останні розшуки про цю особу, й теж без успіху, провадив, на прохання Бертьє-Делагарда, акад. Б. Л. Модзалевський, що видно з його заяви на засіданні іст.-філол. відділу Академії Наук року 1918. Але Б. Л. Модзалевський не знав, що питання про це, на підставі матеріялів з архіву канц. таврійського губернатора, я вже розглянув раніше. Отож, тепер цілком певно можна сказати, що істину про цю таємничу особу поховано вкупі з нею.

До компанії містиків, що жили на припочатку минулого віку в Криму, А. Омер де Гель зараховує і дівчину „канонісу“ Юстину Жакмар. Але ця, теж дивовижна особа насправжки безпосереднього стосунку до кримського товариства містиків не мала. Це була емігрантка-вчителька, що, першого разу приїхавши до Росії, жила в Петербурзі, а другого якось потрапила до Криму, але зовсім незалежно від Голіциної та Крюденер і геть ізгодом по їхньому приїзді сюди. Рр. 1832—8 вона жила в Судаку й особливо довго в Копселі, де завідувала виноградником відомого тоді виноградаря в Криму Амантона. Коли він виїхав з Копселю, цей виноградник перейшов до інших рук, а далі власницею його була, здається, Жакмар. Приїхала вона до Судаку р. 1832, і незабаром її було допитано, чи має вона атестат, бо в паспорті її записано вчителькою. Жакмар заявила, що атестата вона не має, що раніше вона гадала була навчати молодь, а вдруге приїхала до Росії, щоб працювати над виноградним са-

дівництвом, але, якщо згодом обставини примусять її знову взятися вчити молодь, то вона складе встановлений іспит, щоб дістати відповідний атестат¹⁾.

В Копселі познайомилася з нею й А. Омер де Гель. Про працю її тут кажуть Кеппен²⁾, Монтандон³⁾, Хр. Стевен⁴⁾, маршал Мармон⁵⁾, Дюбоа де Монпере⁶⁾. Вона жила самітно, й Оммер де Гель назвала її через це „chanoinesse de Kopsel“, с.-то копсельською черницею, а Л. Бертрэн без ніякої підстави надав їй звання каноніси. В сорокових роках, після низки прикрих пригод, а так само через розпад у справах, Жакмар переселилася до маленької тоді Ялти, типового татарського села, де, будши вже літньою жінкою, по-давньому була самітна й оригінальна. К. К. Ешліман, що знала її, повідомляє, що це була висока на зріст, дужа й мужня жінка, одягалася оригінально, по-чоловічому, носила феску, бешмет та шаравари, високі сап'янові чоботи. Своїми звичками та поведінкою вона теж нагадувала чоловіка: з рушницею в руках сміливо йшла в гори, продиралася по диких проваллях та кручах, блукала по лісах, полювала птахів та звірів, жила одна в своїм невеличкім будиночку, нікого й нічого не боячися⁷⁾. Вмерла Жакмар у Симферополі, мавши 70 р. зроду, 10 липня р. 1855. Пам'ятник на могилі її зберігсь. Містицизму та релігійного проповідництва вона не виявляла.

З Г. С. Голіциною приїхала до Криму родина Маврер, виходнів із Швайцарії, про яких згадує Олізар. Стара Маврер, як каже К. К. Ешліман, купила невеличкий маєток у с. Азек, близько Бахчесараю, де жила з синами та дочками. Сестра її, Олена Яківна, єдина в родині захоплювалася містицизмом; її вивезла бар. Крюденер до Росії, й жила вона в Голіциноі в Корейзі. Небога її вийшла заміж за архітекта в Ялті Ешлімана, батька авторки згадуваних тут споминів. Як свідчить К. К. Ешліман, О. Я. Маврер до самої смерті підтримувала близькі стосунки з багатьма членами містичного гуртка в Росії. Єдина в родині вона вступила в православну віру⁸⁾. Переїхавши до Гаспри до А. Н. Голіцина, вона була в нього за чтицю. Про неї каже в своїх споминах Ю. Н. Бартенев⁹⁾.

З містиками гуртка Голіциноі та Крюденер приїхав до Криму ще єврей-вихрест Ол. Вас. Ашер, одружений з камеристкою Крюденер. Він купив земельну ділянку в Кизилташі, близько Аю-дагу, й розвів тут виноградник. Якийсь час він був за управителя в Оріянді, бравсь і до

¹⁾ Дѣло Тавр. Губ. Архива (канц. 176.), 1832, св. 8.

²⁾ Моя стаття „Къ біографіи П. И. Кеппена“, Извѣстія Таврич. Уч. Арх. Ком., № 51. Як свідчить Кеппен, Жакмар завела в Криму дуже глибоку оранку від виноградники великим плугом, виписала його з Франції.

³⁾ Guide de voyageur en Crimée, Odessa 1832, p. 255.

⁴⁾ Отчетъ объ успѣхахъ шелководства, выводѣлія и пр. въ Южной Россіи за 1835 г. Журн. Мин. Вн. Дѣль, 1836, IV, 42.

⁵⁾ Duc de Raguse, Voyage, Paris 1837, I, 325.

⁶⁾ Voyage en Crimée, T. VI.

⁷⁾ Русскій Архивъ, 1913, кн. 2, стор. 337.

⁸⁾ Там-таки, стор. 392—4.

⁹⁾ Жизнь въ Крыму, Русскій Архивъ, 1898, кн. 5, стор. 12.

підрядів. Він стояв на чолі поважнїї родини. Син його С. О. Ашер був видатний земський діяч у Ялтинському повіті.

Що-до решти колоністів-німців та швайцарців, — що приїхали до Криму з Голіциною та Крюденер, то вони, приїхавши сюди, незабаром розійшлися по різних місцях та почали господарювати, як і всі колоністи.

Отже, містики-колоністи, що приїхали до Криму з Голіциною й Крюденер, однієї спільної колонії не утворили. Та в культурно-економічній історії Криму приїзд сюди на життя Г. С. Голіциної з компанією містиків важив багато, й у цьому головний інтерес цієї події. Чи була тут певна мета що-до релігійної пропаганди, сказати важко. Але перебування Г. С. Голіциної на пустельному, мало не дикому тоді південному узбережжі Криму та зразкові виноградні й садові господарства, що їх влаштувала вона та найвидатніший з її супутників бар. Беркгейм, стали за приклад для дуже багатьох осіб, які оживили південний берег Криму та завели тут високу господарчу культуру, разом з тим піднісши цінність та вагу цієї найкращої частини Криму. Тимчасом решта її супутників своєю працею, як і інші колоністи, зокрема меноніти, сприяли розвитку й піднесенню сільського господарства та хліборобської культури в степовій і передгірській частинах Таврії. Як згадувано вгорі, в Саблах р. 1825 жив англієць-проповідник Джеймс; але про діяльність його нічого не відомо.

Ради повности цього нарису зазначимо ще, що в першій чверті XIX-го віку у Теодосії існувала масонська ложа „Йордана“; на чолі її стояв начальник Теодосійської карантени лікар Граперон, а серед членів був І. І. Ліпранді. Були в Криму й члени біблійного товариства, між иншим віце-губернатор К. І. Габлиц, що був потім у Петербурзі за одного з шістьох віце-президентів цього товариства, та А. С. Таранов-Білозеров, губерніяльний прокурор, а потім губ. маршалок, та ин.

V.

О. С. ТАРАНОВ-БІЛОЗЕРОВ.

До видатних людей в житті Криму наприкінці XVIII-го і на початку XIX століття належить Олександр Степанович Таранов-Білозеров. Ім'я його тепер згадують лиш у звязку з назвою „Будинку мандрівника“, що він заснував у Симферополі, і сливе нікому невідомі його особа й діяльність.

О. С. Таранов-Білозеров, що називав себе звичайно тільки першою частиною свого прізвища, був зроду українець. Він був син діди́ча на Слобожанщині, де родовим гніздом його було село Білянське Озюмського повіту. Народивсь він 1759 р. і освіту здобув спершу вдома, добре вивчивши між иншим, французьку й німецьку мову, далі вчивсь у харківській гімназії. Скінчивши гімназію, він почав військову службу в Луганському драгунському пікінерському полку, куди його, тодішнім звичаєм, записали сержантом ще як він мав десять років, в 1769 р.; а перший чин „зауряд-поручика“ він одержав 1772 р. В 1779 р. Таранов через хоробу залишив службу з чином поручника і незабаром перейшов на цивільну. Р. 1784 його обрано на секретаря дворянства в заснованій тоді Катеринославщині й на депутата разом з губерніяльним маршалком, щоб піднести подяку Катерині. В жовтні того-ж-таки року його призначено на прокурора до Катеринославського губерніяльного магістрату, а 13 грудня 1784 р. на ту саму посаду в Тавридську верхню розправу.

Невідомо чом саме Таранов переселивсь до Тавриди. До цього могло спричинитися його кволе здоров'я, але могло мати місце й Потьомкінове бажання мати його на посаді в Криму, або-ж бажання керівника канцелярією В. С. Попова. У Криму, що його рік перед тим приєднано до Росії, потребували багатьох росіян-службовців, і значна частина їх, починаючи з керівника Тавридського краю, В. В. Нечуй-Каховського, були українці. Так було й згодом¹⁾. У Криму Таранов прожив аж до кінця свого життя, трицять п'ять років, звик до Тавриди, звідкіля інші тікали тоді, коли це було можна, полюбив її, і тільки перед смертю й він думав тікати з неї, пригнічений людською несправедливістю й кривдами.

На новому місці служби Таранов одразу виявив себе дуже добре, одержав похвальні атестації й доручення, між иншим, коли до Криму приїздила Катерина²⁾. У вересні 1787 р. Таранов, викликаний батьковим листом, повинен був їхати додому. Клопочучись про дозвіл йому виїхати „ізъ вниманія къ желанію 80-лѣтняго старика, хотящаго устроить спокойствіе въ своемъ семействѣ (розділ маєтку), и ізъ уваженія къ досто-

¹⁾ Згадаймо імення українців, що мали більш чи менш видатні посади й мали вагу в громадському житті Криму: Максимович, Бантиш, Одинець-Заславський, Барабаш, Шостақ, Уманець, Бурачск, Браїлко, Махно, Овсяннико-Куликівський, Рославець, Іванченко, Фурсенко, Новицький і багато инш.

²⁾ „Записки Одесскаго Общества Исторіи и Древностей“, т. X, ст. 259—260.

инствамъ Александра Степановича“, Каховський послав його самого до Потьомкіна і прохав Попова допомогти Таранову й виклопотати йому відпустку. „Удаленіе его на нѣскольکو дней изъ области, — писав він до Попова, — „не отнесите къ нынѣшнимъ обстоятельствамъ“, — тут він, мабуть, має на увазі розпочатий саме тоді виїзд кримських татар до Туреччини і так само вплив проповіді имама Мансура, — „ибо, сверхъ того, что живемъ мы здѣсь покойно, одаренъ онъ и духомъ, и разсудкомъ, и благороднымъ честолюбіемъ“¹⁾. Навсправжки ця відпустка затяглася аж до весни 1788 р.; до всього Таранов довгенько перебув у Катеринославі, де Попов, можна гадати, добре пізнав його. Принаймні з листа Каховського до Попова від 7 лютого 1788 р. можна зробити висновок, що вже тоді Таранов почав брати участь в особистих господарчих справах Попова що-до його кримських маєтків²⁾.

Р. 1788 О. С. Таранова призначено на Тавридського крайового прокурора; 1791 року він перейшов працювати до провіантського урядництва з чином обер-провіантмайстра. У грудні цього року він приїздив до Катеринослава і тоді одруживсь. У квітні 1792 р. Каховський писав до Попова: „А. С. Тарановъ, слѣдующій въ С.-Петербургъ, требоваль моего В. пр-ству объ немъ представительства. Я, зная его достоинства и похвальнѣйшее поведеніе, приѣмлю смѣлость просить удостоить его вашимъ покровительствомъ и милостивымъ принятіемъ его просьбы“. А в жовтні цього року Каховський давав Таранову, як видно, якесь особливо довіроче доручення. Цього-ж року Таранова переведено, як радника соляних справ Тавридської скарбової палати, й він залишався на цій посаді аж до 1795 р., коли, через хворобу, примушений був залишити службу й їхати лікуватися за кордон до Німеччини, Австро-Угорщини й Франції.

Повернувшись до Криму, Таранов в 1800 р. одержав призначення на члена незадовго перед тим заснованої Комісії для розгляду земельних суперечок, що виникали в Криму; одночасно він протягом двох трьохліть (з серпня 1809 р.) був Тавридським „совѣснимъ суддею“. З листопада 1811 р. до 1818 р. був за тавридського губерніяльного маршалка; 1817 року його призначено на члена Комісії для виявлення в Криму різних надуживань. Тут він працював аж до самісінької своєї смерті. Помер Таранов 31 березня 1819 року на 60-м році життя³⁾. Отже життя його в Криму було наповнено різноманітною й відповідальною діяльністю, як службовою, так і громадською⁴⁾.

¹⁾ Там-же, ст. 276.

²⁾ Там-же, ст. 295; там-же т. XII ст. 347, 420.

³⁾ Короткі відомості про Таранова формулярного характеру є в „Русскомъ Биографическомъ Словарѣ“ (т. С-Т, ст. 300), в „Словарѣ достопамятныхъ людей земли русской“, М. 1836, ч. V, 126—130, в „Энциклопедическихъ словаряхъ“ Брокгауза і Ефрона, Крайя, Толя, в „Русской Исторической Библиотекѣ“ Межова; т. II 1893 і в статті А. Заводовського в „Севастопольскомъ Справочномъ Листкѣ“ за 1884 р., чч. 38—41.

⁴⁾ Дальші відомості з життя Таранова подано переважно на підставі архівного матеріалу, а саме архіву Будинку мандрівника Таранова-Білозерова (щось із 2880 справ

Про особисте, приватне життя Таранова відомо дуже мало. Він був одружений з удовою відомого на півдні кол. Росії й надто в Криму, садівничого, колишнього директора школи виноробства в Судаку в 1787—1791 рр. Та шлюб цей був нещасливий. Таранов прожив із дружиною кілька років і розійшовся з нею р. 1803. Формально цей шлюб скасувала Катеринославська духовна консисторія р. 1804, її постанову ствердив Синод. Наступного року Таранов склав перший заповіт, за яким харківський свій маєток він заповідав „въ пользу приобрѣтателей“, а тавридський на боговгодні справи. Цей заповіт ствердила харківська цивільна палата. Цього року він був в-останнє на батьківщині і підчас цієї-ж подорожи видав суму на те, щоб заснувати в м. Слов'янську Озюмського повіту лікарню на спогад про його батька з іменем „Степановской“. Тоді-таки, мабуть, переїхала з ним до Криму й його мати, що померла раніш ніж він у Симферополі.

Розлучившись з жінкою, Таранов до кінця життя залишавсь самотнім удівцем, жив ошадно, служив, дбав про своє велике господарство, що завів у Криму, читав, мав стосунки з найкращими людьми з місцевого громадянства. Він одержував, окрім російських, французькі та німецькі газети, мав величєнку книгозбірню, скільки можна уявити з тих її описів, що збереглися; книгозбірню складено найбільше з книжок поважного змісту, переважно французькою мовою. Він був членом „Біблійного товариства“¹⁾ і серед книжок його було багато творів релігійно-морального змісту.

Окрім частини родового маєтку на Харківщині, з 570 кріпаків, у Таранова було багато землі в Криму. 1) За наказом Потьомкіна йому подаровано сільські землі: Чистая (або Чистенькая) з урочищем, Таш-Джарган і Бодана, а як оті казенні землі Симферопільського повіту, збільшено купівлею від татар, то разом щось із 2700 десятин; усі разом вони мали спільне ім'я Базарчик. 2) В адмірала Ушакова він купив чималу лісову дачу Коуш, щось близько 5000 дес.; вона була так само в спільнім володінні з скарбовими селянами-татарами. 3) Три виноградні садки в Судаку; з них один йому надано, щось із 15 дес.; другий куплено у адмірала Н. С. Мордвінова (10 десят.), а третій куплено у вдови Палласа — 7 дес. 4) Чотири виноградні садки на р. Качі (щось із 13½ дес.); 5) п'ять невеличких ділянок орної землі при д. Джалман-Кісек-Аратук, Симферопільського пов. (250 дес.); 6) будинок у Симферополі, дуже добре умебльований, і дворове місце з крамницею й двома флігелями; 7) невеличкий старий будиночок в Евпаторії.

До Базарчика й Чистої Таранов перевів частину своїх селян з Харківщини і, між иншим, запровадив тут досить велике тонкорунне вів-

і книг); цей архів вратовано, автор його описав, і він увійшов до Кримського Архіву. На жаль, дві паки з цього архіву з паперами Таранова загинули в 60-х роках минулого століття.

¹⁾ Відомо, що одним з віце-президентів „Библейского Общества“ був учений Карл Габлицль, один з найперших дослідників кримської природи, що добре знав Таранова з своєї служби в Криму.

чарство, за прикладом відомого вівчарника Рув'є, паруючи кращу місцеву породу білих овець з привезеними в 1805 р. з Волощини самцями еспанської породи; отже він був одним з піонерів тонкорунного вівчарства в Криму, попередивши урядові заходи (1808 р.) про цю галузь промисловости в Криму. У Чистій здобуту вовну пряли й з неї ткали дуже добру байку, а фарбували на фабриці в Катеринославі його-ж таки селяни, яких він посилав туди вчитися. Сам він носив одягу з власної байки й намагавсь виробляти своє-ж добре сукно. У листі до губерніяльного маршалка Нотари від 8 листопада 1808 р., дякуючи йому за надісланий твір Фрибе про поліпшення в Росії вівчарства (його надсилали за урядовим наказом до кращих хазяїв), Таранов сповіщав його про свої заходи в цій справі й писав: „Не имѣя возможности достать овецъ иностранной породы при непремѣнномъ намѣреніи моемъ улучшить шерсть моихъ овецъ, руководствуясь отечественными и иностранными писателями и болѣе опытомъ, соединяя дѣтей мериносо ягничекъ съ отцомъ ихъ, въ семь году, наконецъ, имѣю я барашковъ и ягничекъ, хотя не много, но ничѣмъ не уступающихъ отцу ихъ гишпанскому, котораго сею весною лишился. Заводъ мой первого номера гишпанской состоитъ нынѣ въ сотнѣ метисовъ барановъ, овецъ, ярокъ и ягненковъ и ягничекъ да изъ трехъ настоящихъ гишпанскихъ барановъ и 70 овецъ иностранныхъ... Сего года въ прошедшемъ октябрѣ мѣсяцѣ получилъ я выписанныхъ мною изъ Германіи трехъ лучшихъ барановъ гишпанской чистой породы и нужное число для нихъ и иностранныхъ овецъ. Лучшему изъ сихъ трехъ барановъ къ иностраннымъ овцамъ придавъ сбереженныхъ мною нѣсколько овецъ чистой породы отъ гишпанскихъ барановъ, надѣюсь, что шерсть отъ нихъ будетъ лучше прежней“...

Таранов сподівався за два роки мати в Криму сукняну фабрику, в якій мали бути: двоє ткачів, цівняк, сиробільник, картник, фарбувальник. Він послав своїх людей вчитися цього на початку 1808 р. ¹⁾

Так само серйозно дбав він про добру постанову свого виноградного й винарного господарства, виписував вина й лози з-за кордону й чимало виробляв вина. Про цю його діяльність збереглися цікаві дані в опису вин, що залишилися в двох льохах після його смерті; потім їх продано з аукціону ²⁾. Ці дані подають нам картину становища виноградарства й винарства в Криму на початку минулого століття і виявляють, як серйозно ставивсь до цієї галузи сільсько-господарчої промисловости в Криму Таранов. Між иншим, видно, що він, разом з Мордвіновим і Палласом, був піонером в справі виробу в Криму шиплячого вина.

Незалежно від власного господарства О. С. Таранов стежив за господарчими справами в Криму В. С. Попова, з яким був у близьких стосунках до кінця життя, контролював роботу управителів по його маєтках

¹⁾ Справа „Тавряч. Двор. Депутат. Сограція“, 1808 р. № 78 в Крим. центр. архіві.

²⁾ Про це в авторовій статті „Из прошлого Крымского виноградарства и виноделия.“, „Вестник виноделия Украины“, октябрь, 1927.

в Криму (Тавельському, Тарханкутському, Біюк-Онларському та ін.), а коли було потрібно, керував нею й брав участь у земельних процесах його, а також і Мордвінова з дідичами-татарами, про що буде сказано нижче.

З місцевих людей Таранов, судячи з тих даних, що дійшли до нас, мав близькі стосунки з С. С. Жегуліним¹⁾, Д. Б. Мертваго²⁾, К. І. Габліцем³⁾, кн. Д. П. Горчаковим⁴⁾, Е. Ф. Зальфельдом⁵⁾, А. С. Лавинським⁶⁾, С. М. Броневським⁷⁾, Рув'є⁸⁾, Де-Серром⁹⁾, Ф. Т. Биченським¹⁰⁾, Штерром¹¹⁾, Філатьввим¹²⁾ і деякими іншими освіченими й високо-культурними людьми з сучасних йому мешканців Тавриди. Від інших місцевих мешканців Таранов стояв осторонь, маючи з ними стосунки тільки в якихось службових чи життєвих потребах.

На жаль, до нас дійшла тільки незначна частина його паперів і листування. А саме, в частині Архіву В. С. Попова, що переховується тепер у Кримській Педагогічній Інституті, збереглося 43 листи до Попова від Таранова за 1800—1817 рр., а серед паперів Таранова, що заціліли в архіві Симферопільського Будинку мандрівника його імені¹³⁾, збереглося 63 листи від Попова до нього, від жовтня 1809 р. до січня 1819 р. Судячи з дат та змісту цих листів тільки щасливо заціліли рештки їхнього листування, цінні для їхніх життєписів, знов-же й для характеристики внутрішнього життя Тавриди за той час. Немає сумніву, що серед тих частин шпитального архіву, що загинули, було багато особистих паперів Таранова: його доповідів, записок, листів до нього й т. ін. Спинімося на його листуванні з В. П. Поповим.

¹⁾ Управитель Тавридського краю після Каховського, з 28 верес. 1788 р. до 13 січ. 1793 р., коли його призначено на Білоруського ген.-губернатора. Подавшись у відставку за Павла, жив Жегулін у Симферополі, де коло міста мав маєток.

²⁾ Перший Тавридський губернатор з 26 груд. 1803 р. до 28 жовт. 1807 р. Відомі Мертваго „Записки“, надруковані в „Историч. Вѣстникѣ“, в яких видно розумну й шляхетну людину.

³⁾ Тавридський віце-губернатор з 1780 р. до 1802 р. Людина надзвичайно шляхетна й побожна. Див. про Габліца й вище.

⁴⁾ Тавридський губ. прокурор і доглядач Акмечетської (Симферопільської) „вишньої“ школи. Був Горчаков відомий, як поет. Був членом Російської Академії.

⁵⁾ Зальфельд — Тавридський віце-губернатор 1816—1817 рр.

⁶⁾ Лавинський — Тавридський губернатор 1816—17 рр.

⁷⁾ Теодосійський градоначальник 1810—1812 рр., дуже шляхетна людина, з яким Таранов був дуже близький. Коли його неправдиво усунуто з посади через обвинувачування губернатора Бороздіна, Таранов на прощання улаштував парадний обід, де був і наступник Бороздіна, Лавинський. Відомо, з яким спочуттям говорив про Броневського Пушкин.

⁸⁾ Про Рув'є згадано попереду. Це була видатна людина з чужоземців. Він організовував під той час різні підприємства в Криму.

⁹⁾ Француз, професор хімії. Його закликав генерал-губернатор А. М. Бороздін, щоб засновувати різні фабрики й заводи в його маєтковій Саблі. Згодом він жив у Симферополі. Душоприказник Таранова.

¹⁰⁾ Биченський — контр-адмірал Чорноморської флотії. Душоприказник Таранова.

^{11) і 12)} Члени Комісії для розгляду земельних справ у Криму.

¹³⁾ Переховуються в Кримцентрархіві.

Це листування починається р. 1800, коли Таранов був членом комісії для розгляду земельних суперечок і обороняв Попова в його Тавельському процесі з татарами в доповідній записці, що виявляє, як він добре був обізнаний з землеволодінням і землекористуванням підчас ханської влади в Криму, з правами на землі — хана, калги-султана й інших султанів та мурз, що було дуже важливо, бо землі при сс. Тавелі, Біюк-Янкої, Кучук-Янкої і Аяні становили коло 300 років калгалик, себ-то рангове володіння калги-султана і належали не особі, а чинові калги, і цей масток він мав право віддавати в користування чи оренду кому хтів, щоб мати дохід, але ніяк не на власність. За останнього хана Шагін-Гірея Тавельська дача належала до палацових володінь; цю частину одержав Попов за ордером Катерини, а інші землі в цій долині, що належали приватним особам, купив і на це подав безперечні документи. Комісія вирішила цю справу взагалі на користь Попова, хоч татари з Тавеля й Янкоя одержали за її постановою чималі частки коштом земель Попова¹⁾.

У листі від 29 березня 1806 р. він висловлював надію й на те, що Тарханкутська справа Попова з татарами щасливо закінчиться. „Тогда“, писав він, „уже смѣло смогу я отлучиться изъ Крыма“. Доводилося, каже він, боротися з небезсторонністю членів цивільного суду й „беззаконными й безсовѣстными“ постановами суддів, заради обіцянок різних службових вигід, не говорячи про хабарі й потурання губернатора Бороздіна.

Не зважаючи на це, Таранов виступив в оборону інтересів Мордвінова в дуже значній справі його з татарами сіл Байдарської долини і склав „преогромную“ записку в цій суперечливій справі. Її подав повірений Мордвінова. Вона схожа по суті з його запискою в Тавельській справі Попова, але її пристосовано до байдарських умов.

Ми бачимо, що Таранов, як і перший голова (1802—1805) комісії І. В. Лопухін, відомий розенкрейцер²⁾ „не боявся захищать“, коли цього вимагала справедливість, права нових дідичів проти неправдивих скарг і домагань татар і деяких російських землевласників, надто з урядовців; це викликало незадоволення губернаторів. Та Лопухін приваблював до себе кримську людність безмежною добросердістю, що межувала з потуранням, і до того-ж незабаром, вчасно, виїхав з Криму. Таранову-ж довелося витерпіти злість, ворожнечу, помсту.

Таранов дуже полюбляв Крим, його цілюще повітря, тепло, його природу й добре знав і його тодішнє становище, і його минуле. І його мучили надуживання не самих нижчих, а й вищих службовців, що тут розвинулися, неправосуддя, судова тяганина, хабарництво, розкрадання й незаконний продаж скарбової землі, намагання задовольнити особисті вигоди й інтереси, а не громадські й державні. На посадах, де він пра-

¹⁾ Усеньку цю справу, що збереглася в Крим. Центр. Архіві, вміщено в книзі „Гѣшенія судебныхъ мѣстъ по спорамъ Поповыхъ съ татарами объ имѣніи Тавель“ Окт. 1891. Див. так само Н. Ф. Лашков, „Историческій очеркъ крымско-татарскаго землевладѣнія“. Извѣстія Таврич. Уч. Архив. Комис. № № 25 і 26.

²⁾ Див. його „Записки“. Також „Русскій біографическій словарь“.

цював, йому доводилося все це добре знати й бачити, ба навіть більше — боротися проти цього, і це псувало стосунки, розвивало ворожнечу до нього.

Перші його листи до Попова ще сповнені ясного настрою. Він закликав його жити в Криму взимку, з його Решетилівки на Полтавщині, де жив він за Павла I; до цього приєднувався й Мордвінов. Радісно зустрів він початок царювання Олександра I й вітав Попова „съ вступленіємъ въ новую, возрождающую всѣхъ насъ эпоху“ (лист цей — від 31 березня 1801 р.). З щирою пошаною говорив він про тавридського губернатора Д. Б. Мертваго, про його чесність, шляхетність, добрість, і далеко не мав цього почуття до його наступника А. М. Бороздіна, людини освіченої, що захоплювалася культурними закладами, але негосподарчої, свовдура й надзвичайно поганого адміністратора.

Тимчасом участь Таранова в Комісії для розгляду земельних суперечок, повна виявленнь громадської мужности, викликала велику опозицію серед мурз, і йому важко було залишатися на цій службі. Ще важче довелося йому, коли на початку 1808 р. його обрано на совісного суддю. „Худое, разстроенное мое здоровье требовало бы больше упражненій сельскихъ“, писав він до Попова, „на воздухѣ, нежели бумажныхъ, но я никакъ не могъ отказать, не подвергая себя нареканію“. Його мучили сторонничість і несправедливість суду, який він звав „шемякинским“, недбалість, несправедливість, „безсовѣтность и глупость“ багатьох постанов комісії „Не во всемъ справедливымъ“ знаходив він і постанову Тавельської справи Попова (лист од 9 квітня 1808 р.). „Не въ лучшемъ положеніи“ знаходив він і справи Мордвінова, що їх розв'язала комісія, на його думку, неправильно й сторонничо на користь татар. І справді, Сенат згодом скасував цю постанову.

Обороняючи інтереси Попова, Мордвінова й інших поміщиків, Таранов робив це не як відсталій кріпосник: він боронив права проти замахів на них „избалованныхъ потворствомъ и снисходительностью“ татар (лист од 29 березня 1806 р.)¹⁾. Татарські мурзи й дідичі з дрібних урядовців в великій кількості були люті на Таранова за його ставлення до земельної справи в Криму й підчас виборів губерніяльного маршалка організували проти нього демонстрацію з участю декого з російських дідичів, вирішивши не обирати його на нове триріччя; обрано Е. І. Нотару. Та проти цих виборів подано протест губерніяльному прокуророві Горчакову, бо на них припустили відступлення від законів про балотування й вибори²⁾. Таранова не обрали, ані на маршалка, ані на совісного суддю. Губ. прокурор скасував ці вибори, а Таранова примусили подавати скаргу

¹⁾ Записка із справи про землю Байдарської долини в сенатській справі: „Дѣло Мив. Юстаціи, отд. III, ст. 2. По прошевію Абдуль Муинъ Челеби Абля Челебіева съ графомъ Мордвинновымъ о землѣ въ Байдарской долині, 1837—1842 г. На 383 л. У Крым. Центр. Архіві. Так само „Описание сенатскихъ дѣлъ Таврич. Уч. Архив. Комиссіи“ П. В. Нікольскаго. Ст. 269—272, 310—312, 568.

²⁾ Архів графів Мордвінових, т. III, ст. 525—531

з свого боку до Новорос. ген.-губ. люка Ришельє. „Увѣренъ будучи, что онъ, яко человекъ безпристрастный, будетъ на сторонѣ справедливости, — слишкомъ дерзко и злодѣйски поступили со мною, и грѣшно не обнаружить ухищреній“. (Лист до Попова від 4 лютого 1809 р.). За кілька день він писав йому: „не смотря на способы, употребленные къ удаленію моему отъ мѣста, я почитаю себя щастливымъ, потому что здоровье мое худо“ (15 лют. 1809 р.). Справа затяглася й повернулася ворогам Таранова на зле. З листа Попова до Таранова від 7 жовтня видно, що й він прохав за Таранова у двох міністрів; як видно, Таранов мав завдоволення. Та академик Паллас не витримав боротьби за правду через свої земельні справи і, кинувши сподіванки на Крим, поїхав до Берліну. Незабаром розпочалися такі політичні події, як „отечественная“ війна й джума в Криму, й зосередили на собі увагу. Окрім російських газет, як „Инвалидъ“, „Сѣверная Почта“, „Сынъ Отечества“, Таранов стежив за подіями, читаючи ще французькі й німецькі газети й вивчаючи німецьку мапу. 14 листопада 1813 р. Попов писав до Таранова: „Кн. А. Б. Куракинъ чрезвычайно доволенъ прекраснымъ вашимъ описаніемъ о Бахчисараѣ и дворцѣ ханскомъ. Прилежнѣйшая его просьба — не можно ли нанять человекъ, который бы снялъ на бумагу ситуацию дворца съ прилежащею окрестностью и планъ строенія хаты карандашомъ. При семъ случаѣ возобновляю и я покорнѣйшую просьбу о доставленіи мнѣ плана ситуации Тавельской, дабы потомъ могъ я планъ строенія къ Вамъ доставить, въ которомъ бы мы могли съ удовольствіемъ провести поздніе годы. Изъ отзыва ко мнѣ кн. Куракина, въ копіи здѣсь прилагаемаго, извольте видѣть, какъ онъ восхищается всею тѣмъ, что слышалъ о пріятности русской Италиі“. Поповъ кликав Таранова до Петербургу, і той хотів туди їхати на-весні 1815 р.; та здоров'я його де-далі гіршало, і 1814 року він склав свій надзвичайний заповіт, про що скажемо далі.

А втім, через своєдурство губернатора Бороздіна руїна в Криму де-далі зростала. Таранов почувавсь погано й намірявся навіть тікати з Криму. 21 липня 1815 р. Попов писав до нього: „Жаль мнѣ, что протыгаетъ Ваша привязанность къ Тавридѣ. А у меня до сихъ поръ любимая идея, любимое намѣреніе — провести остатки дней при подошвѣ Чатырдага. Я не сомнѣваюсь, что, по возстановленіи общаго спокойствія при попеченіи о благахъ Россіи, не будетъ, конечно, выпущено изъ виду благосостояніе прекрасной области Крымской“. Тут-же він висловлював жаль, що чотири пошти одержано без листа від Таранова. У листі від 1 серпня того-ж року він повторював: „Не хвалю за вашу холодность къ Тавридѣ; когда ласкаюсь собесѣдованіемъ съ Вами, получаю рѣшительный Вашъ приговоръ на оставленіе сего прекраснаго края. Вы даже не сдѣлали мнѣ довѣренности сказать о причинѣ, возбудившей тоlikое негодование, представляя сіе, можетъ бытъ, до будущаго со мною свиданія, котораго я ожидаю съ нетерпѣніемъ. Извольте готовиться къ сильнымъ преніямъ. Я буду Вамъ доказывать, что благородному, чувствительному человекъу не только въ Тавридѣ, но нигдѣ спокойно жить нельзя, если не облечься въ броню

терпѣнія“. І далі: „Знаю то изъ собственнаго опыта... Вы столько любили Крымъ, столь многое въ немъ видѣлъ я тому доказательствъ, что не могу я вѣрить, дабы Вы паки къ нему не обратились. Ваша честность, опытность, благоразуміе и чловѣколюбіе могутъ принести великую сему краю пользу. Я говорилъ и говорю столь со многими, и не одинъ я отдаю Вамъ сію справедливість, по крайней мѣрѣ ни отъ кого объ Васъ я кромѣ похвалъ не слышалъ“. Попов переконавав Таранова „не волноваться и на оскорбленія отвѣчать презрѣніємъ. Цим-же листом Попов сповіщав Таранова про смерть Рув'є, що його здоров'я цілком зіпсували сидяче життя й кабінетна праця. Призначив Таранова на опікуна, а так само протоієрея Самбурського, відомого своїми політико-економічними працями, теж знайомого Таранова. Попов і цим разом писав до Таранова, що прагне до Криму, щоб поліпшити здоров'я й щоб особисто заспокоїти його „надеждою лучшаго впрעדь“. Та хвороба його збільшилася, й мусів Попов збиратися до чужих країв, куди поїхав на початку червня 1816 р., а повернувшись з-за кордону, замість Криму, поїхав до Решетилівки, звідкіля повернувся до Петербургу. Отже в найпотрібніший Таранову час його не було в Петербурзі. А в Тавриді в цей час відбувалися дуже важливі події.

„Самопроизвольное“, як зве його Таранов, управління Бороздіна Тавридою протягом вісьмох років викликало призначення особливої комісії з царського наказу, щоб дослідити надуживання в цій губернії. До складу комісії призначено й Таранова¹⁾. Правда перемогла, і Бороздіна знято з посади. „Злоупотребленія“, пише Таранов до Попова, „дошли до высшей степени. Татары были допущены цѣлыми округами продавать казенныя земли, и за 400 р. была продана Арабатская стрѣлка съ десятью соляными озерами, казармами, построенными казною для инвалидовъ, и на 40 верстъ земель, искони ханской, а впоследствии всегда казенной. Исправники въ два года составляли себѣ 100—150 тысячъ капитала грабячи народъ, и можно сказать, что о правосудіи даже понятіе было потеряно“. (Лист від 4 січ. 1817 р.).

У повідомленнях Таранова в листах до Попова про безладдя в Криму не було перебільшень. Про них ми маємо низку офіційних матеріалів, напр. в царськiм наказі до Херсонського військового губернатора від 4 травня 1816 р. про продаж в Тавриді щось з півмільйона десятин за безцінь, напр. урядовцям Уманцеві, Барабашеву й Аверкієву по 1 кв. 20 к. „чему и вѣры нельзя дать, судя по богатству тамошнихъ земель. Казна несетъ отъ сего чрезмѣрные убытки, а чиновники служащіе обогащаются на ея счетъ, пользуясь временемъ“. Серед інших надуживань згадано й те, що урядовці припускають безконтрольний продаж землі²⁾ приватним

¹⁾ Про заснування цієї комісії й її працю багато матеріалу в виданні Тавр. Уч. Архівн. Комис.: П. Никольскій „Описание сенатскихъ дѣлъ ТУАК“ ст. 237—241, 245. Сумну картину надуживань у Тавриді, надто земельних, див. у цьому виданні №№ 365—367, 369, 395 і ин.

²⁾ „Полное Собрание Законовъ“ т. XXI №№ 26254, 28014, 29084. Так само Лашковъ, зазнач. тв., ст. 195—6.

власникам, не переконавшись перед тим, чи є вона їхня власність.

Важко було Таранову й брати участь у комісії для розгляду земельних суперечок. „Засѣдая въ ней, писав він до Попова, „теряю свое здорově, и не токмо въ самомъ сердцѣ я долженъ бороться съ неправдою, но приобрѣтаю и непріятелей по необходимости“. Один з його ворогів, дідич Анастасєв, „человѣкъ глупѣйшій и, можно сказать, полумумный, научаемый Бороздинымъ“, їздив навіть до Петербургу, щоб скаржитися на Таранова „отъ лица дворянства“. „Конечно, непріятно нѣкоторымъ помѣщикамъ, что открылъ я десятки тысячъ десятинъ захваченной ими земли. Повѣрите-ли, что Евпаторійскаго уѣзда земли, на которыхъ живутъ татары, всѣ почти икуплены помѣщиками, что нѣкоторые имѣютъ до 70 деревень съ округами, купленными за безцѣнокъ отъ казенныхъ татаръ. Вотъ злоупотребленія, на кои не смѣли и во снѣ подумать, покусьтеся въ царствованіе Екатерины, но тогда не было губернаторовъ Бороздиныхъ.

За таких обставин важка була для Таранова й посада маршалка: „Признаюсь, что при немощахъ моихъ предводительство для меня великое бремя, и тѣмъ тягчайшее, что, ни въ уѣздныхъ предводителяхъ, ни въ подчиненныхъ по депутатскому собранію вовсе помощниковъ не имѣю. Что поважнѣе, долженъ писать и обрабатывать самъ. О злоупотребленіяхъ, бывшихъ здѣсь, я только намекнулъ, должно бы писать цѣлыя томы“. (Лист од 5 лют. 1817 р.). Таранов сповіщає, що Бороздін „всѣ способы употребляетъ къ удаленію меня изъ комиссіи и не думая, что тѣмъ окажется мнѣ благотвореніе“, „а кѣмъ-то наученный землевладѣлецъ Черновъ, кѣмъ-то наученный большой плутъ, послалъ на меня ябедническую жалобу министру юстиціи и полиціи¹⁾. Признаюсь, что при непрерывныхъ трудахъ и крайнихъ заботахъ не легко бороться съ ябедою и ухищреніями людей самыхъ развращенныхъ“ (26 лют. 1817 р.). „Положеніе мое, яко члена комиссіи, самое непріятнѣйшее“. Виконування обов'язку викликало „потерю ласки многихъ чиновниковъ, помѣщиковъ и мурзъ, присвоившихъ казенныя земли. Естественно, что я, не колеблясь ни одной секунды, пошелъ стезею истины и тѣмъ приобрѣлъ враговъ, между коими есть по адѣшнему мѣсту весьма значительные. Хотя я не дорожу мѣстомъ губ. предводителя, ибо на сіе трехлѣтіе посаженъ поневолѣ, ниже любовію неблагомыслящихъ, но Вы представитъ себѣ не можете, какія употребляются ухищренія для удаленія меня изъ комиссіи“. Він і сам прохав усунути його з комісії (лист 16 берез. 1817 р.), але вища влада залишила його й доноси на нього залишила без наслідків. Тоді кілька десятків мурз і урядовців склали колективну заяву, де доводили протизаконні вчинки Таранова, і подали її до Сенату, міністрові внутрішніх справ і ген.-губ. Ланжеронові. Сповіщаючи про це Попова, Таранов 22 жовтня 1817 року так писав йому: „Я хотя и въ необходимости отражать клевету, но защищаюсь безъ злобы и божусь Вамъ, что стараюсь кротостью и смиреніемъ

¹⁾ Враг Палласів в його земельних стосунках і поглядах.

покорить враговъ моихъ“. Та разом з тим на цей раз він прохав заступитись і писав: „Изъ сего очевидно, что ненавидимъ я потому, что шель путемъ истины. Если-бы подвергся я крестамъ тягчайшимъ, то и тогда не измѣню правдѣ, ибо единое токмо же есть на потребу. Въ виду же имѣю смерть, а потомъ судъ“. (Лист од 3 грудня 1817 р.). Тоді-же через хоробу він передав свою посаду найстаршому з повітових маршалків бееві Балатукову.

На скарги Таранова Попов відповідав йому: „Крайне огорчаютъ меня досады, которыя Вы почти по необходимости терпѣть должны. Дорого Вамъ стоитъ Ваше усердіе. Счастливы тѣ люди, которые умѣють, исполняя свою обязанность, не нажить враговъ, но, видно, у Васъ тамъ дѣла вопіющія и такимъ пошли путемъ, что ни въ сторону, ни назадъ поворотить нельзя“. (25 груд. 1817 р.). Він гаряче взявся до справи Таранова і виявив цілковите до нього спочуття. Та Таранов мав і дужчу підтримку. Повідомляючи його про те, що його призначено на члена слідчої комісії за царським наказом, Аракчевъ сповіщав його 25 серпня, що цар одержав його листа од 21 червня і „руководствовался добрыми насчетъ Васъ отзывами и потому надѣется, что въ продолженіи дѣйствій комиссіи не престанете Вы углублять безпристрастія, пренебрегая взводимыми на Васъ ябедою и клеветою, которыя, конечно, обнаружатъ правительство, когда дойдуть до него установленнымъ порядкомъ бумаги мѣстнаго начальства, и виновные не останутся тогда безъ наказанія“.

Повідомляючи Попова про свої службові справи й жалі, Таранов сповіщав його й про його господарчі справи. Отож 15 вересня 1817 року він писав: „Съ тавельскими Вашими татарами, надѣюсь, будетъ то же, что и съ моими въ Коушѣ, когда отправится туда членъ комиссіи, о чемъ прошу. Они будутъ просить прощенія, а лжеучители останутся въ стыдѣ“. Листи-ж Попова до нього були повні, як і раніш, повідомленнями про тогочасні події політичні.

Змучений людською неправдою, змордований не так людською злобою, як нахабними намовами, з дуже попсованим здоров'ям, О. С. Таранов не залишав, проте, посади, але замкнувся в собі й підтримував стосунки з небагатьма поважними людьми, між иншим з С. М. Броневським, С. С. Жегуліним, то-що.

На початку весни 1819 р. він поїхав до Судаку й 31 березня несподівано помер у Теодосії. З листа його брата Григора Степановича до душоприказника, адмірала Биченського, знати, що до його смерти спричинивсь якийсь нещасливий випадок у Криму, та який саме, невідомо. Тіло його перевезено до маєтку його, Базарчик, й поховано в його садку, як він сам того бажав, а згодом перевезено до Симферополя.

Та ще яскравіш, ніж у листуванні, особа О. С. Таранова виявилася в його заповіті, що цілком виявляє постать цієї надзвичайної людини.

28 січня 1814 р. Таранов склав свого заповіта, за яким він своє рухоме й нерухоме майно в Криму, капітал та гроші, що їх знайдуть в його родовому маєткові на Слобожанщині заповідав на те, щоб збудувати в Симферополі шпиталь чи будинок для подорожніх і призначив душопри-

казників, між ними Н. С. Мордвінова й В. С. Попова „ежели будуть, по предположенію ихъ, въ Криму“. Істотна частина заповіту полягала в тому, що він цей будинок для подорожніх загадував будувати на високому місці на два поверхи, з каменю; щоб у ньому були просторі кімнати, де-б можна приміщувати невигойних хорих, так само старих і слабих убогих, переважно поранених військових, або тих салдатів та офіцерів, що їх звільнено з служби через старощі чи рани. „Я прошу почтеннѣйшихъ попечителей, чтобы содержаніе въ страннопріимномъ домѣ вообще было наилучшее: пища, питье здоровые, въ свѣжемъ мясѣ, черномъ и бѣломъ хлѣбѣ, въ хлѣбномъ и виноградномъ винѣ, квасѣ и въ прочихъ потребностяхъ добраго качества состоящіе. Лучше имѣть безпомощныхъ менѣе и довольствоватъ ихъ съ избыткомъ, нежели много и даватъ скудное содержаніе“. Маєток свій на Слобожанщині при с. Білянському Озюм. пов. Таранов заповідав братові Григорові Степановичу, з тим, щоб од нього маєток перейшов до дітей, крім одного з синів. Небогам заповідав грошові видачі. Усім дворакам, в обох губернях (а в Криму їх було 29 душ), він дав волю, а решті своїх селян дав право викупу, до того назначив ціну невелику, не більшу як 200 карб. асигнаціями за чоловіка, а до того часу дозволив їм або платити помірний чинш, або працювати не більше, як два дні на тиждень на потребу будинку для подорожніх. Сімом з них, що служили при ньому особисто, теж дав волю. Цей заповіт і розпорядження його що-до селян були, як на той час, незвичайно ліберальні й виявляли в ньому людину поступову. „Бывшая жена моя“, каже він далі в заповіті, „яко разведенная со мною согласно узаконеніямъ и фамилии моей не носящая, не можетъ имѣть никакихъ требованій ни на какое мое имѣніе нигдѣ, ибо совершенно мною удовлетворена деньгами и вещами, въ чемъ и дала отъ себя добровольное обязательство, засвидѣтельствованное 1803 г. 2 марта въ Симферопольскомъ нижнемъ земскомъ судѣ“.

За місяць перед своєю смертю, 10 лютого 1819 р. А. С. Таранов склав иншого заповіта, де замість померлих душоприказників назначив нових, між ними адмірала Пилипа Тимофійовича Биченського й професора хімії Фелікса Антоновича Де-Серра. Зміст і суть заповіту залишилися без змін, але точно визначено порядок, як керувати установою, що її мали закласти. Його душоприказники мали скласти раду і взяти до своїх рук управління, догляд і порядок в установі, а на випадок, коли хтось з них був-би вибув з складу ради, ті, хто залишився, мали обрати йому замісника й подати на затвердження вищої влади. Отже керування установою назавсіді покладено на раду піклувальників, себ-то доручалося громадським силам, „Оставляю на ихъ благоусмотрѣніе, какія только наилучшія мѣры они для того изберутъ, да будетъ ихъ воля“ — заповідав Таранов. Рада піклувальників має закликати й завідателя установи, й лікаря.

Розпечатавши, згідно з законними правилами, заповіт Таранова, піклувальники негайно вжили заходів, щоб описати заповідане майно, охоронити маєток і капітал, а таксамо, щоб не допустити дворянську опіку

втручатися в управління маєтками Таранова, бо їх придбав він сам; клопотатися ще й про те, щоб заповіти Таранова затверджено й т. ин. Та відразу-ж почалися труднощі, причіпки й явні перешкоди проти виконання небіжчикової волі з боку повітового суду. Користуючися з того, що Таранов у заповіті прохав В. С. Попова, коли він буде в Криму, не відмовитися взяти участь у справах його що-до виконання заповіту, адм. Биченський надіслав йому копії заповітів Таранова, прохаючи „ізъ особаго уваженія къ памяти покойнаго не оставить своимъ содѣйствіемъ и покровительствомъ, если какія встрѣтятся по здѣшной губерніи напрасныя притязанія, а особливо отъ опеки и гражданскихъ судовъ, кои и нынѣ наводятъ крайнее неудовольствіе и неудовлетвореніе попечителямъ при выполненіи завѣщанія покойнаго“. Попов, одержавши повідомлення від Биченського про смерть Таранова, писав (20 травня 1819 р.): „Въ немъ потерялъ я стараго и добраго пріятеля, коего искренное ко мнѣ усердіе доказано временемъ и опытами“. Разом з тим він висловлював готовість прикласти всенькі зусилля, щоб виконати останню волю Таранова.

Рада піклувальників вдалася з проханням до міністра поліції Вязьмітінова, повідомляючи про заповіт Таранова, „сего добродѣтельнаго чело-вѣка“, про те, що він заповідав заснувати будинок для подорожніх, між иншим, щоб дати притулок військовим та лікувати їх; про невідповідні вчинки влади, суду й дворянської опіки що-до затвердження його заповіту; зазначали велику цінність залишеного майна „для богоугоднаго дома, по единой любви и состраданію къ челоувѣчеству“; і прохали його допомогти їм „въ исполненіи ими благотворнаго желанія завѣщателя“.

А тут й удова Таранова (родом Грос-Крейц, за першим чоловіком Фабр) подала заяву до суду й опіки про свої права на частину рухомого й нерухомого майна Таранова і, зважаючи на це, заповіти Таранова залишилися незатвержені, а маєток узято в опіку, аж доки закінчиться справа. Душоприказники подали протест до суду, скаржилися Вязьмітінову, зазначаючи перешкоди до заснування „благотворнаго и единственнаго въ Крыму заведенія“, звернулися з листом до К. І. Габлица, сповіщаючи його, що „почтенный й добродѣтельный Александръ Степановичъ, посредѣ дѣйствія своего ко благу, томясь противумыслиемъ неблагомыслящихъ и противоборствія ненавидящимъ добро, оставилъ сей временный міръ“; зазначали перешкоди що-до виконання його останньої волі, гадаючи, що „тѣ же самыя противники, которые при жизни его соплетали разныя крамолы, дѣйствуютъ и послѣ его живота“, і прохали його „во имя благорасположенія къ покойному“ допомогти як-найшвидше розв'язати цю справу. Було подано потім і копію з посвідчення Таранова про шлюбну разлуку з правом йому взяти другий шлюб і засвідчене зобов'язання колишньої жінки його, що вона завдоволена грішми й речами. Всі обставини справи піклувальники подали в рапорті до ген.-губ. Ланжерона.

В. С. Попов узяв жваву участь у цій справі. На лист його про це Биченський знову прохав у нього допомоги. „Богъ свидѣтель“, писав він

до Попова, „что при многотрудной настоящей моей дѣятельности ¹⁾ я великое получилъ бремя принятіемъ попечительства. Оно мнѣ пріятно, потому что отъ добраго человѣка возложено и на богоугодное дѣло определено, но тягостно по неправосудію судовъ, съ коими (я) въ безпрестанной перепискѣ. Я имѣю много важныхъ причинъ по должностямъ моимъ сложить съ себя сію обязанность, но страшусь, чтобы съ тѣмъ вмѣстѣ и все благое намѣреніе Александра Степановича не рушилось, а посему удерживаюсь еще надеждой, что силою законовъ получимъ свое право и будемъ дѣйствовать. Я желаю, чтобы построеніемъ сего богоугоднаго заведенія соорудить памятникъ завѣщателю и исполнить пріятный для меня долгъ“. Він запитував Попова, чи не звернутися піклувальникам „со всею подробностью“ до царя. Піклувальник Де-Сер ще раніш висловлював був раді свій намір написати до царя, але інші піклувальники спинили його, маючи на увазі зробити це на крайній випадок від ім'я ради.

Особи, що їх обрала опіка управляти мастками Таранова, виявили себе людьми „благомыслящими и дальновидными“, як схарактеризував їх Биченський у листі до Доброславського, що виконував обов'язки губерніяльного маршалка, і відмовилися від цього звання, але губерніяльна влада вважала вимоги опіки за законні, й насамперед „виновникъ нарушенія духовнаго завѣщанія Таранова и покровитель подставной просительницы“, як писав Биченський до Доброславського, натякаючи на губернатора Н. І. Перовського. Справа не посувалася, не вважаючи на наказ міністра поліції до Перовського спонукнути суд як-найшвидше її розв'язати. Піклувальники звернулися до суду, прохаючи видати їм витяга з справи, „дабы они могли о всемъ происшествіи всеподданѣйше донести государю“. Губернатор Перовський і собі прохав суд повідомити його про стан справи, щоб доповісти цареві як-найдокладніш. Справа дійшла до вищого напруження.

Під цей час Биченський звернувся до Кисельова: „я имѣю счастье знать“, писав він, „что В. Пр. имѣли благорасположеніе къ покойному Таранову, знали его добродѣтели, знали его правоту, честность, безкорыстіе, строгую нравственность. Онъ таковъ былъ при жизни, а умеръ и того похвальнѣе, онъ во все продолженіе жизни собиралъ имущество и опредѣлилъ оное на богоугодное заведеніе. Имущество сіе составляетъ важной капиталъ, который много интересуеъ неблагомысленныхъ людей, ненавидящихъ добро и правду, ненавидѣвшихъ Таранова при жизни его и вредившихъ ему тогда, какъ и нынѣ. Сіи-то враги всѣхъ добродѣтелей не допускають, чтобы и послѣ смерти слава добрыхъ дѣлъ покойнаго обнаружена была. Они вооружились толпою вырвать имѣніе изъ рукъ моихъ и прочихъ попечителей... выставивъ на сцену бывшую жену его... Но я, какъ бы то ни было, служилъ во всю жизнь и одушевляемъ всегда единою честію и правдою, съ коими и съ чистою совѣстью и погребусь въ могилу. По великой милости и по множеству щедротъ царевыхъ я на-

¹⁾ Під цей час він керував чорноморською флотою.

граждень за малыя мои услуги. Я съ кускомъ чернаго хлѣба провель жизнь мою и кончу бытіе. Меня ничто въ жизни не прельщаеть, кромѣ бытъ угоднымъ Богу, царю и утѣшиться моею совѣстью. Сіи-то чувства и довѣренность ко мнѣ добраго и честнаго Таранова утверждають меня не отдавать неблагонамѣреннымъ людямъ сего государственнаго, такъ сказать, капитала. Я же мню сохранить оной отъ расточителей и сдѣлать единственный памятникъ завѣщателю“... Наприкінці цього листа, цікавого як характеристика і Таранова і його головного душеприказника Биченського, останній прохав допомогти йому радою, а коли можливо, увійти з проханням до царя.

Усенький тягар у справі затвердження заповіту впав, як ми бачимо, на адмірала Биченського, що з його справді був добрий геній у цій справі, і Де-Серра. Усунуті від управління маєтком, вони пильно стежили за його господарством, замінивши колишнього управителя з кріпаків Таранова і не випускали з своїх рук складання докладного опису рухомого й нерухомого його майна, подачі якого домагалися суд та опіка; складали його з участю дворянських депутатів і представників губерніяльної адміністрації. Тільки-ж і тоді як опис подано, справа не посунулася наперед, і 24 січня 1820 р. рада піклувальників звернулася до царя. Правда, нарешті, перемогла. У липні цього року справу розв'язано на добре, і заповіт Таранова стверджено в усіх частинах.

Таранов залишив не аби-яке майно:

а) Грошей залишилося: 66 червінців, 129 крб. золотом і сріблом, 88.658 крб. асигн. і 75.587 крб. в позиках та заставах.

б) На селах: Чистенькій і Базарчику: хліба (його переміряли) 580 чверток, багато стогів сіна, багато вовни, 1.481 вівця, з них щось із 1.200 тонкорунної породи й 189 голів більшої худоби.

в) За продане в Судаку й на Качі вино взято по-над 11.500 крб.

г) Меблі й инше устаткування в будинку, одежа, білизна носильна і настільна, винний льох при будинку в Симферополі й різні господарчі речі продано з аукціону й узято 26.165 крб. 41½ к. З картин шестеро були „Рафаєлевої колекції“. 12 військових. Бібліотека, що складалася з 217 назов, пішла на будинок для мандрівників. Деякі з цінних речей рада залишила на користь брата Таранова. Ікони, портрети, серед них два портрети самого Таранова, доброї роботи, продано до будинку для мандрівників.

Нерухоме майно Таранова зазначено попереду ¹⁾.

Ціле майно Таранова оцінювано мало не в півмільйона крб. асигн.

Селяни Таранова, що їх було в Чистенькій і Базарчику 90 чоловіків і 83 жінки, з утіхою довідалися про подаровану їм від померлого дідича волю й викуп і палко дякували Биченському за його „безмѣрну и истинную правоту“, бо він, не гаючися, відпустив двораків, що одержали за заповітом Таранова волю, і пропонував иншим чи негайно бути віль-

¹⁾ Див. на 3-ій сторінці цього розділу.

ними, виплативши внески викупних грошей, чи йти на чинш, як і раніше, легкий, чи залишатися на своїх місцях і землі, працюючи по 2 дні на тиждень, замість 3-х, як це було раніше, на масток. Цілком виконано цю частину заповіту вже аж тоді, як закінчилася найближча ревізія й з'ясувалося, скільки скарбових платежів належало з селян Таранова й виявилось даліше їхнє становище.

І ця частина заповіту Таранова має занести його серед видатних людей свого часу.

Історія тієї установи, на яку Таранов заповідав своє майно, не входить в завдання цього начерку, дарма що доля її дуже цікава й повчальна, як один із значних фактів громадського кримського життя, протягом цілого століття. Обмежимося небагатьма даними.

Одержавши в своє розпорядження всеньке майно Таранова-Білозерова, піклувальники-душоприказники з Биченським на чолі заходилися були негайно здійснювати оснівне своє завдання — будувати й устатковувати будинок для мандрівників в Симферополі, визначивши його правне й матеріяльне становище. „Страннопріймный домъ А. С. Таранова-Бѣлозерова“ в Симферополі прийнято, на клопотання піклувальників, під протегування цариці Марії Федорівни 22 травня 1821 р.; для цієї установи приділено велике й гарне місце в Симферополі, й швидко та дбайливо почато споруджувати будинок на 50 душ, дарма що норма установи була на 30 душ за кошторисом 70.777 крб. Ще перед тим як закінчено будування — відкрито, теж згідно з волею Таранова, притулок на 20 душ слабих, убогих та старих в його будинкові в Симферополі 3 червня 1822 р. Одразу-ж почато приймати людей на постійне й тимчасове перебування й лікування. Приймали бідних людей, не відрізняючи національності й стану. З татар першим прийняли для лікування дворянина Перекопського пов Мустафу Ширинського. Вибори завідателя Степанова, а з 1827 р. лікаря А. Ф. Арендта були дуже вдалі й щасливі для установи, а також і піклувальника, відомого в Криму своєю гуманністю й знаннями лікаря К. Ф. Мюльгавзена. Обов'язки піклувальників Биченського, Чернявського, Мюльгавзена й Де-Серра (до виїзду за-кордон 1828 р.) точно розподілено. Взаємопошана піклувальників, їхня одностунність і добрі стосунки, знов-же зразкова діяльність лікаря Арендта й завідувача Степанова цілком змінили існування „Будинку мандрівників“ й знищили всі сумніви що-до його розвитку та добробуту. Піклувальники вирішили, що й надалі Будинку мандрівників не підлягатиме „приказу громадського догляду“: на підставі досвіду й статуту інших благодійних установ і найперше Будинку мандрівника гр. Шереметєва в Москві, вони вирішили закласти міцні підвалини дальшому його життю, пильно додержуючись заповітів О. С. Таранова-Білозерова.

14 жовтня 1826 р. закінчено й відкрито нову будівлю й переведено сюди хорих та тих, хто потребував догляду. Будинок збудовано добрий, сухий, простої й спокійної, але показної архітектури „во вкусї умной старини“. Піклувальники виконували величезну працю. Багато праці

йшло на велике, складне й різноманітне господарство, яким вони керували. Труднощі що-до економічних справ передбачав і Таранов, і в своєму заповіті надав прав піклувальникам продавати землі, коли вони визнають це за корисне і через продаж збільшаться кошти установи. Року 1829 помер адмірал Биченський, що завдяки його енергії бажання О. С. Таранова здійснено цілком, і замість його піклувальники обрали гідного йому заступника в особі відомого вченого ботаника Хр. Хр. Стевена.

У житті Будинку мандрівника за цей час характерний такий факт: 1827 року скарбові селяни-татари с. Бодана, сусідні з маєтками Таранова, пожертвували назавсіді з доброї волі з-поміж 362 дес. 696 с., що їх привела їм підчас своєї праці в Криму комісія для розгляду земельних суперечок, 269 д. 696 с. на користування Будинку мандрівника, зобов'язавшись замість звичайних 8 днів праці протягом року, працювати ще вісім день на рік, ідучи за гуманним прикладом Таранова-Білозерова й маючи на увазі, що до Будинку мандрівника приймали не самих християн, а й татар.

Далі, 1830 року, слідом за джумою, вибухла в Криму холерна пошесть, що розвинулася й у Симферополі; далі пішли неврожайні роки в Тавриді, незвичайно холодні зими, коли не вистарчало палива; налетіла сарана, пішла пошесть на худобу; — усе це викликало багато труднощів і зменшило кошти Будинку мандрівника. Щоб їх збільшити, Рада надумалася спродати землі, що не давали прибутку, а саме — два садки в Судаку.

Під цей важкий час, на початку трицятих років, надто 1834 року, в Симферополі зібралося багато вбогих, хорих людей. Будинку мандрівника й Рада піклувальників гаряче відгукнулися й призначили помешкання на 20 душ хорих незалежно від норми. Цю чулисть до людських потреб підчас лиха у краю і до громадських потреб і обставин часу Будинку мандрівника виявляв і надалі протягом цілого свого існування.

Року 1850 продано неприбуткову Коушську лісну дачу, бо Будинку мандрівника не мав спромоги організувати тут багато господарств, за 42.900 крб., а 1851 року продано два виноградні садки на Качі; року 1854 — старий будинок Таранова в Симферополі.

У зв'язку з тим, що кошти Будинку мандрівника збільшилися, до трицятьох ліжок додано ще п'ять, і поліпшено годування.

Кримська війна не могла не відбитися на житті Будинку. Під цей час ця установа виявила великою мірою свідомість своїх обов'язків і вписала ясну сторінку в історію свого існування й діяльності. Після Альмінської побиванки Будинку мандрівника прийняв 24 слабих, пошито 300 матрасів і 600 подушок на поранених. Тут-же знайшли притулок і милосердні вдовиці, 13 сестер здвиженської громади, що приїхали до Криму, щоб доглядати поранених по шпиталях. Милосердних удовиць доручено особливій охороні й піклуванню піклувальника В. М. Княже-

вича, що був душею й керівником діяльності установи, одколи вмер Мюльгавзен й пішов Стевен. Він віддав три палати, залю ради й дві кімнати. М. І. Пірогов, що керував працею милосердних удовиць і сестер, жив у Симферополі в листопаді й грудні 1854 року й спочутливо згадує в одному із своїх листів до дружини про Княжевича, як про діяльну людину, і про лікаря Арендта; і згодом у вересні 1855 року вечорами в Будинку мандрівника часто до першої години ночі він що-дня працював із старшими сестрами, Хитрово, Бакуніною й Карцевою. У грудні 1854 року приділено приміщення на сто хорих, окрім тих, що були раніше; для того довелося відібрати частину приміщення у милосердних удовиць, а їх оселити в приватних помешканнях. Були тут і хорі сестри здвиженської громади. Хорих таких, що потребували догляду, було тоді 44 чоловіка що-місяця. Знаходили притулок і вбогі хорі з Севастополя та інших місцевостей, що їх захопили вороги.

Воєнні обставини відбилися дуже сумно на становищі економічних справ Будинку мандрівника. Щоб збільшити кошти, довелося продати двір у Симферополі, а далі Чистеньку, Аратукські землі й останні садики в Судаку й на Качі, нарешті Базарчик. Кошти Будинку мандрівника, що існував на % з капіталу, знову зросли.

1858-го року обрано на піклувальника лікаря Матвія Івановича Кашкадамова. З його був піклувальник не з ім'я тільки, а протягом багатьох років душа і благодійник установи. Він увіходив як-найдокладніш у життя установи, пнувся з усіх сил до її розвитку й впорядкування, перед смертю своєю (1892 року) одписав їй і свій маєток — дачу Аталік-елі Симферопільського пов., завбільшки 1015 дес. з усім ґрунтом та рухомим майном. Року 1906 його продано за 76.000 крб. 1866-го року „Будинок мандрівника“ Таранова приєднано до установ відом. імператриці Марії. Кількість людей, що їх приймали до Будинку, доходила тоді аж до 50 душ. Тепер запроваджено й інститут свовкоштних пансіонерів, або-ж їх утримували сторонні благодійники: 100 крб. за повне утримання. На пожертви запроваджувано „ліжка“ в Будинку мандрівника імені жертвувальників. За пропозицією Кашкадамова запроваджено допомогу тим хорим, що виходили, не маючи притулку й хліба; їм допомагали грішми й одежею; на це до загальної каси виділено з коштів установи 3.550 крб. Цей капітал збільшили пожертви, він мав благодійне значіння. Безплатно приймали амбулаторних хорих і видавали їм ліки.

Р. 1872, до ради увійшов інженер К. О. Янушевський. Подібно до Кашкадамова з яким він приятлював, Янушевський ставивсь до своїх обов'язків надзвичайно сумлінно, взявши на себе касу й догляд за будівлями, їх ремонтом, то-що.

Підчас російсько-турецької війни 1877 — 8 рр. в Будинку мандрівників улаштовано на його-ж кошти десять ліжок для хорих та поранених, привожуваних до Криму. Їх приїздило 111 чоловіка.

За останній час за надійну опору Будинку мандрівника були К. О. Янушевський (інженер), А. К. Стевен, Ф. Д. Анісімов, Я. М. Харченко й ин.

Вони пильно стежили за його життям, дбайливо й щиро працювали на його користь.

Року 1893 на лікаря будинку призначено А. Н. Покровського. Це була щаслива подія в житті будинку. Вона як-найкраще відбилася як на лікарській частині в ньому й годуванні хорих, так і на загальному устрої

Неспокійні роки 1904—1908 несприятливо відбилися на житті цієї установи. 1910 року в Будинку мандрівників відкрито амбулаторію Симферопільської сухітної ліги.

Світова війна й викликана через неї дорожнеча життя, далі революція й громадянська війна й руїна тяжко відбилися на Будинку, найбільше що-до матеріальних засобів. Тяжкого вдару завдала йому й смерть лікаря Покровського 1917 року. Але пожертви підтримували його добробут.

Коли відкрили в Симферополі 1918 року університет, його медичний факультет звернув увагу на Будинок мандрівника, як на установу, де можна заснувати діагностичну клініку й аудиторію. Увійшли в згоду з радою піклувальників. Будинок передали під клініку внутрішніх хвороб і діагностики з правом користуватися з матеріалу установи й для завдань педагогічних. Хорих під цей час чимало побільшало. Тоді-ж, за згодою ради, запроваджено в установі нічні чергування лікарів, як у центральнім пункті міста.

1919 року в Будинку мандрівників улаштовано червоноармійський шпиталь на 20 ліжок, а з часів радянської влади в Криму було скасовано шпиталь, себ-то притулок для тих, хто потребує догляду, бо вони перейшли до Созабезу. Далі Будинок мандрівника перейшов до Відділу Охорони Здоров'я; раду піклувальників скасовано. Капітал Будинку, що на 1 січня 1918 р. становив 505.806 крб. 47 к., націоналізовано, а 1922 р. за сто років як відкрито Будинок мандрівника імені Таранова-Білозерова, в його будинку засновано сухітний диспансер-амбулаторію й інші медичні установи.

Так зминуло столітнє життя Будинку мандрівника тихе, непоказне, але багате на віддане служення убогому ближньому, тому, хто страждає. Це життя було гідним виявленням російської культури в Криму, виявляло глибоку свідомість дійсної громадськості серед найкращих діячів цього краю, з яццґ багато хто працював в цій установі. Добрі заповіти фундатора цієї установи старанно зміцнювано, а разом з тим зростала й добра слава „Таранівки“, довіра до цієї установи й пошана в усіх шарах людности.

Особа й діяльність О. С. Таранова в Криму виявляється цілком, ії треба розглядати на тлі громадськості його часу. Він пережив час захоплення новопродбаним Кримом і напруженою, хоч багато в чому марною, діяльністю Потьомкіна; пережив підупад цього інтересу за зубовських часів, час особливої хаотичности в роздаванні землі [в Криму, пониження культурного життя в Криму, коли навіть скромний і дуже освічений єпископ Мусій Гумілевський не витримав прикrostів і самотности в Криму й вкоротив собі віку в хвилину меланхолії чи одчаю.

Пережив Таранов і перебування Палласа у Криму, і „дней Александровых прекрасное начало“, яке, правда, мало торкнулося Криму, і час нової руїни в Криму; коли він став місцем визиску, легкої наживи й спекуляції, коли став знову забутим і „запущенным“, як влучно висловивсь Пушкін, краєм. Часу коли знову пожвавішало культурне життя в Криму, він не дочекався.

Тільки в зв'язку з усіма цими обставинами яєно уявляє дослідник особу Таранова-Білозерова, людини, що не визначалася своїми подвигами, не прославила себе в історії, людини звичайної в громадському розумінні, але яка чесно й з великою користю служила тому кравві, що палко любила, як свою другу батьківщину.

VI.

АНДРІЙ ЯКОВИЧ ФАБР.

Коли мова мовиться про культурне минуле Криму, то поруч ім'я О. С. Таранова-Білозерова ставлять звичайно ім'я А. Я. Фабра. І справді, в характері й житті їх було багато спільного, дарма що діяльність їх одбувалася різними часами й на різних ділянках. Їхні імення зв'язано ще тим, що, подібно до Таранова, Фабр заснував у Симферополі сирітський будинок, що проіснував 60 років (тепер уже не існує).

А. Я. Фабр був син директора скарбових виноградних садків у Судаку та інших місцевостях Тавриди, призначеного на цю посаду від Потьомкіна 1787 року. Поблизу Судака визначили йому виноградний садок з хутором, і тут 20 серпня 1789 року народивсь йому син Андрій. 1792-го року. Я Фабр залишив службу в Судаку і переїхав до Симферополя, де того-ж року помер. Дружина його, родом Грос Крейц, за рік одружилася вдруге з О. С. Тарановим-Білозеровим. Шлюб цей не був щасливий, вони розійшлися за два роки, але обидва жили в Симферополі, навіть сусідували, бо будинки їхні були близько один від одного. Син, звісно, залишивсь у матері, що, живучи під прізвиськом першого чоловіка, зосередила на сині ціле своє піклування й дала йому добре виховання та добру освіту; з нею він не розлучавсь аж до кінця її життя († 1843 року). На 15-м році А. Я. Фабр дістав посаду в казенній палаті, а 1808 року, на 20-му році, його призначено на форетмайстра (головного лісничого) в Тавриді. Незабаром він став жертвою юнацької недосвідченості, й його трохи чи не силоміць обвинчали в Бахчесараї з 30-ти літньою дівчиною Вілліс, дочкою поміщиці; але він одразу після вінця утік до Симферополя до матери, що негайно почала справу „о насильственномъ восхищеніи къ браку“ її сина ¹⁾. Чим скінчилася ця справа — невідомо, тільки-ж у формулярних списках А. Я. Фабр завсіди звався удівцем. 1812 року він виконував багато серйозних і відповідальних доручень в справі боротьби з джумою, що охопила значну площу в Криму, і виявив

¹⁾ Справа № 42, 1809 р. Таврич. гражд. и угол. суда.

велику енергію й діловитість. Року 1816 його переведено на службу до Тавридського губернатора „для болѣе успѣшнаго производства слѣдственныхъ дѣлъ“. Року 1819 Фабр складав при Харківським університеті іспита, запровадженого для цивільних урядовців, на право одержати чин асесора і виявив „очень хорошія познанія въ наукахъ“. 1823 року його призначено на радника губерніяльного правління, а 1825 року на тавридського губерніяльного прокурора. Р. 1830 Фабр брав участь у слідчій комісії в справі про севастопільський „женскій бунтъ“ вночі з 3 на 4 червня, а далі брав діяльну участь у боротьбі з холерною пошестю. Видатні здібності Фабра звернули на себе увагу новоросійського ген.-губернатора Воронцова, і 1833 року він одержав посаду керівника його канцелярії а 1841 року його призначено на члена ради міністра внутрішніх справ й залишено при Воронцові. Року 1847 його призначено на Катеринославського губернатора, і на цій посаді він пробув більше як 10 років, подавшись у відставку тільки через старощі. Про його перебування в Катеринославі нагадує чудова алея здовж усієї довгої головної вулиці цього міста, що першу думку її насадити подала ще Катерина II.

Подавшись в одставку, А. Я. Фабр оселився у Симферополі й жив у невеличкому власному будинкові. Наприкінці 1860 року, коли в Тавриді засновувано комісію в справі реформи селянського побуту, до членів од уряду запрохано і А. Я. Фабра. Він спершу відмовивсь через поважний вік, хворобу та господарчі справи, та потім згодивсь „поставляя себѣ въ счастье посвятить по возможности и послѣднія силы участію въ занятіяхъ означенной комиссії“. Участь його в цій комісії на початку її праці виявилася найперше в тому, що він подав записку „о необходимости привести въ извѣстность и рассмотретьъ дѣла по жалобамъ крестьянъ и дворовыхъ людей на помѣщиковъ за злоупотребленіе властью послѣднихъ, начавшіяся до освобожденія крестьянъ и еще не рѣшенныя“, що й виконала комісія¹⁾. Помер він 24 січня 1861 року, мавши 73 роки.

Такі дані формулярного характеру про службу Фабра, що виявляють і чималі його здібності, і енергію й вагу його службової праці. Без протекції й звязків він тільки завдяки власним здібностям мав успіх на службі. Перейдімо до інших прикмет його особи.

Дослідження старовини й багаті археологічні знахідки в Керчі й на Тамані в 20-х — 30-х рр. минулого століття, що з ними Фабр мав спрому особисто обізнатися ще раніше на місці, викликали в нього глибокий інтерес, а згодом і любов до археології, що залишилася до кінця життя. Року 1839 він видав свою першу наукову працю „Арріановъ периплъ понта Евксинскаго, сличенный съ греческимъ подлинникомъ и поясненный примѣчаніями“ і того-таки року він був один з фундаторів одеського „Общества Исторіи и Древностей“. У „Запискахъ“ цього „Общества“ він умістив статті: „О древнихъ нагорныхъ укрѣпленіяхъ въ Крыму“ (т. I)

¹⁾ „Освобожденіе крестьянъ въ Таврич. губ.“ А. И. Маркевича „Изв. Таврич. Архив. Ком.“ № 47.

і „О памятникахъ нѣкоторыхъ народовъ варварскихъ издревле обитавшихъ въ нынѣшнемъ Новороссійскомъ краѣ“ (т. II). Він доводив у другій статті кельтське походження таврів, уважав кам'яні похоронні скрині в Криму (кримські дольмени) за „кельтическіе жертвенники“. За кельтські він уважав і кам'яні баби. Що погляди ці помилкові, це незабаром довели і уражні досліди над цими пам'ятками і розкопи; але має вагу те, що він звернув на них увагу. Одеському „Обществу Ист. и Древ.“ він подарував свою збірку грецьких ваз та иншого посуду. Року 1859 вийшов між люди його збірник „Достопамятнѣйшія древности Крыма и соединенныя съ ними воспоминанія“, а року 1861 в рік його смерті побачила світ його праця „Древній бытъ Эйоны, нынѣшняго полуострова Тамани“. Застарілі тепер, ці праці були свого часу дуже цінні. Окрім одеського „Общества Ист. и Древ.“ він був членом кількох наукових установ та товариств: статистичного відділу ради мін. внутріш. справ, „Русскаго Географическаго общества“, „ученаго Эстляндскаго общества“ в Дерпті і „Общества Сельскаго хозяйства юга Россіи“ (йому він подарував свою цінну дендрологічну збірку).

Згідно з своїм заповітом, складеним 1845 року, після материної смерті, усенький свій грошовий капітал у 200.000 крб., будиночок у Симферополі і всю землю в Криму, по-над 8.000 десятин, придбані тільки через працю й заощадження, і все своє рухоме майно Фабр заповідав на те, щоб заснувати в Симферополі дитячий притулок на 20 душ для сиріт-хлопчиків ¹⁾, які народилися в Таврійській губ. Твердження цього заповіту він докладно розвинув, не змінивши їхньої суті, за два роки перед смертю р. 1859. У цьому притулку сироти-хлопці мали бути з 4 до 13 років (згодом цей термін продовжено), а далі їх призначувано до різних майстерень та ремісничих шкіл, або инших громадських установ, а здібніших до гімназій. Фабр обрав вісім піклувальників, щоб вони виконали його заповіт „по извѣстнѣйшему расположенію этихъ лицъ къ добру и чувству расположенія къ страждущему человечеству“. Обраних піклувальників, людей, добре відомих своєю шляхетністю й чесністю, він прохав одразу після його смерті цілком керувати його маєтками та майном, непотрібне притулкові рухоме майно продати й утримувати установу на % з капіталу й прибутки з маєтків, але маєтків ніколи в жадному разі не продавати, не заставляти й не вивласнювати, щоб зберегти капітал цілим, і щоб разом із тим, як більшала цінність нерухомих маєтків, збільшувалися-б і кошти установи. Щоб діяльність піклувальників не припинялася разом з їхньою смертю, він визначив: коли з піклувальників залишиться після його смерті живий не більше, як один, нехай він клопочеться про те, щоб сирітський будинок було прийнято під царське протегування й призначено особливий комітет для керування цим будинком під головуванням губерніяльного маршалка. До цього комітету мав увійти й останній

¹⁾ Для сиріт та бідних дівчат трохи раніше, після Кримської війни, відкрито в Симферополі дитячий притулок імени графині Адлерберг.

душоприказник, що залишивсь живий, як довічний член. З піклувальників, що їх обрав Фабр, особливо багато й з користю працювали: М. І. Кашкадамов, К. О. Янушевський, що були піклувальниками „Будинку мандрівника“ Таранова, і граф А. Я. де-Мезон, що був раніш начальником ногайців.

Фабр жив у Симферополі самотньо й дуже скромно, уникаючи знайомств, читав та працював над кримською старовиною й історією, так само працював у справах своїх маєтків. Він був дуже ощадний і проживав останніми роками од 13 крб. 35 к. до 14 крб. 25 к. на місяць. Він безмежно любив свою матір і не розлучавсь з нею аж до самісінької її смерти в Одесі 1843-го р. Вона, як видно, мала великий на нього вплив, зокрема в справі про заснування в Симферополі сирітського будинку, що знати з його заповіту. Тіло її він перевіз з Одеси до Криму й поховав у маєтковій Ана-Елі, поблизу Симферополя. У заповіті він прохав душоприказників — майбутніх піклувальників сирітського будинку — дбати про її могилу, а вдаючись до дітей, вихованців притулку, для яких Ана-Елі мало бути (й було) за місце перебування протягом літніх місяців, каже: „вам, діти, довіряю дбати про добрий вигляд цієї могили, як осганнього притулку тої, якої ціле життя було присвячене добру, а через науку якої ви маєте цей ваш притулок“. І Фабра поховано, як він того хотів, в Ана-Елі, поруч матери.

За загальною поголоскою в Криму, ще недавно виходило, що Фабр був син Таранова. Про це каже Кондаракі в Універсальнім опису Криму. Маючи за зайве поглиблюватися в ці обставини, не можемо не зазначити, що й в особах обох, і в їхніх вдачах, і в обставинах життя було багато спільного. Обидва вони мали великий розум, здібності, діловитість, суворо виконували службові обов'язки. Обидва були, як на свій час, дуже освічені люди й спочинок від службової праці мали в розумових та наукових працях. Обидва були високо моральні, чесні й шляхетні люди. Обидва були нещасливі в коханні й шлюбі й прожили життя самотні, наче суворі аскети. Обидва мали не аби-який статок. В основу майна у Таранова лягли невеликий родовий і подарований маєтки, а Фабр зібрав свої тільки власною працею. Обидва були дуже добрі хазяї, надто Таранов; обидва були дуже скромні — Фабр навіть до скупости на старість — що-до задоволення особистих потреб. І обидва, нарешті, віддали своє майно на заснування благодійних установ, точно обміркувавши їхню організацію й розвиток. Та, як розповідають, особистих симпатій у Фабра до Таранова не було, не було стосунків, хоч офіційні зустрічі у них, безперечно, були. Відміна в їхніх вдачах полягала в тому, що Таранов був приязніший, більше приваблював до себе людей; вдача-ж Фаброва була сухіша й замкненіша.

Після Фабра залишилися подорожні його записки, листи до нього від князя та княгині Воронцових, Єрмолова й інших осіб, папери історичні й наукові. Їм складено опис, і вони зберегалися в залі ради сирітського притулку, відкритого 30 листопада 1864 року в дуже доброму будинкові,

що його збудував для притулку сам Фабр. Усі вони загинули підчас громадянської війни й руїни, коли загинув і трохи чи не цілий архів притулку. Та деякі папери з цього архіву заціліли й дають виразне й цілковите уявлення про життя притулку протягом шістдесятьох років.

За постановою піклувальників, найперше, дано спромогу вступати до притулку безпомічним напівсиротам, коли батьки чи матері їхні (хто залишився живий) вбогі, старі або слабі. Ухвалено так само залишати вихованців у притулку, коли потрібно, й тоді, як вони дійдуть 13-літнього віку, аж до 17 років, щоб вратувати їх од великих злиднів, а може, й загибелі, достатньою мірою підготувати до життєвої боротьби й зростити з них корисних громадян, інших-же коли вони позакінчують курс у міській школі, віддавати до ремісничих шкіл, нехай-би вони там навчалися ремесла, платячи за них протягом 2—3 років по 60 крб., не залишаючи їх і на цей час без догляду. Серед службовців притулку був і садівник, що навчав дітей садівництва й городництва.

Дорогі й цінні речі, що залишилися після Фабра, от як дві пари порцелянових ваз, дві скриньки срібла, то-що, продано. Серед рухомого його майна залишилося чотири скриньки з мінералами та скам'янілостями й гербарій. Їх душоприказники подарували до гімназії. 1873 року сирітський будинок зараховано до установ відомства імператриці Марії.

Одколи відкрито притулок, Таврида придбала дуже корисну й добре встатковану виховальну установу для сиріт. Після Будинку ландрівника, що його заснував у Симферополі Таранов-Білозеров, і притулку для бідних дівчат імени гр. А. М. Адлерберг, це була третя велика благодійна установа в Симферополі, добре замислена, цілком забезпечена коштами й дуже корисна для людности. А видатна — енергія, високі душевні прикмети піклувальників, повсякчасні турботи про те, щоб краще організувати навчально-виховну частину. Піклувальники дуже дбали про господарство в мастках притулку, а через те кошти його на січень 1883 р. перевищили 360.000 крб., а на 1887 перевищили 400.000 крб. Кількість вихованців притулку доходила до 40 чоловіка 1890 р., а 1914 р. дійшла аж до 63-х. При притулку засновано власну ремісничу школу з майстернями: бондарною, колісно-екіпажною, ковальсько-слюсарною й фарбувальною. Вихованців навчали співати, грати на скрипку, креслити й малювати, чоботарювати.

За заповітом гр. Онисії Опанасівни де-Мезон притулок одержав чималенький капітал, щоб запровадити стипендії імени її чоловіка, А. Я. де-Мезон. Вона мала на думці дати спромогу вихованцям притулку, які мали вже початкову освіту й виявили прагнення й здібність щоб вчитися далі, вступати до гімназій та інших середніх шкіл, а далі і вищих. Таких стипендіятів починаючи з 1877 р. до 1914 було 27, з них 11 одержало вищу освіту в університетах і фахових школах. Стипендіяльний капітал становив на початок 1915 року 94.500 крб. Р. 1913 витрачено на сирітський Будинок 30.507 крб. 96 коп. Вихованців у ремісничій школі що-року було близько 20-тьох.

Реміснича школа була міцно звязана з сирітським Будинком, як його органічна частина. Про вихованців школи комітет директорів дбав так само, як і про вихованців сирітського Будинку, і витрачувало на їхнє утримання однаково. Успіх школи перевищив будь-які сподівання. Вже року 1891 вона дала 3317 крб. прибутку, а 1894 р. — 4.467 крб., в цілому третю частину витрат. В 1895 р. був перший випуск учнів, що скінчили 4 роки навчання в школі й, склавши іспита, 12 учнів одержали посвідчення на звання підмайстрів.

30 листопада 1914 р. минуло 50 років, одколи засновано сирітський будинок А. Я. в Симферополі. Коли почалася світова війна, життя його завмерло, а згодом і цілком припинилося. Підчас свого існування прибуток здійснив волю його фундатора й заслужив на вдячний спогад кримської людности.

ЯКУБ КЕМАЛЬ

(Завідувач Східнього Музею в Ялті).

АРАБСЬКИЙ СУФІЙСЬКИЙ РУКОПИС XIII ВІКУ В КРИМУ ЗНАЙДЕНИЙ І ЧИ НЕ В КРИМУ Й ПИСАНИЙ.

I.

Року 1927, у листопаді-грудні, ялтинський Східній музей зробив на території свого дослідницького району (од Байдар аж до Судака уздовж південного узбережжя) розвідкову експедицію. Підчас експедиції, автор цієї статті знайшов у с. Тарак-таш рукописа, що належить до XIII віку по Р. Х. Рукопис той — теософічного змісту, під заголовком: „Книга лямпадок у справі суфійства“ = „Китаб аль-маџâбіз фі-т-таџаввоф“. Автор — невідомий Абу-Бакр ибн-Юсоф аль-Хасан Вâситський (аль-Вâситій).

Не завадить, думаємо, нагадати дві-три слові про історію теософських течій в ісламі, а тісніш у тюркських країнах, зокрема в Золотоордицькій державі, до якої в XIII в. належав і наш Крим.

Спеціалісти-дослідники суфійства, прим. мій учитель акад. А. Е. Кримський, давно зазначили, що, хоч самою суттю своєю суфійство є доктрина містично-пантеїстична, а все-ж спочатку цей термін „былъ приложенъ не къ мистицизму и не къ пантеизму, а просто къ аскетизму „зоһд“... Теперь въ западно-исламскомъ мірѣ суфійство означаетъ обыкновенно лишь просто мистицизмъ. Въ восточномъ же исламскомъ мірѣ обыкновенно подъ нимъ понимается пантеистическая теософія“¹⁾. У нашому рукопису сказано, що число визначень для поняття „суфійство“ досягає цифри аж понад тисячу („тазідо ѓля альф“), і автор навіть наводить деякі популярніші визначення. Між иншим він згадує, що „‘Аwâриф аль-ма‘âриф“ (тобто трактат про суфійство, що написав шейх Шигâбеддін Согравердій, 1144 — 1234, пом. у Багдаді)²⁾ добачав в суфійстві аскетизм і добровільну бідність, але з додатком іще деяких ознак таких, без яких людина, хоч би вона була й аскетом („зâһид“) і бідаком („фақір“), ще не може зватися суфієм. Ті ознаки — містична чистота душі.

Безперечно, що між чистими мусулманськими догматами й містичними тенденціями теософів є чимала розбіжність. Та здебільшого її усунено в великих писаннях видатних проводирів цього напрямку, якими були в XI віці Абуль-Кâсим Кошейрій та „ходджет аль-іслям“ = „ісламський

¹⁾ А. Крымскій: Исторія Персіи, ея литературы и дервишской теософіи, т. II (М. 1912), ст. 39.

²⁾ Брокельман: Geschichte der arabischen Litteratur, т. I (Ваймар 1898), ст. 440; Кл. Гюар: Littérature arabe (Пар. 1902), ст. 274 — 275.

довід“ Газалій. Вони в своїх працях майстерно постаралися погодити й примирити ті суперечності і злегалізували суфійство в ісламському світі. Дальшими часами в мусульманських осередках легально повстали різні суфійські ордени, що на чолі їх стояли „шейхи“ (= „старці“), і серед тих шейхів бувало чимало вчених. Навколо шейхів отих орденів об'єднувалися численні послухники („мюріди“), відомі переважно під перською назвою „дервішів“ (= „бідаків“). Під вплив дервішських орденів не раз підпадали й мусульманські правителі та й влаштовували для них у своїх країнах монастирі та осителі під назвами „завіс“, „рибат“, „теків“. За період XI—XIII вв. дервішство розцвіло в мусульманських країнах буйним цвітом, в перських — особливо. Ясно, що не могло воно не захопити й тюрків, які саме з XI століття й виступили як велика політична сила. Чи візьмемо ми далекий Кашгар з його династією Караханідів (що старанно виконували були мусульманський шаріат, точнісінько додержуючися геть усіх його приписів), чи візьмемо ми державу Сельджуків, які в XI в. завоювали Іран і всенюк передню Азію (і теж палко боронили мусульманство), скрізь ми побачимо, що вчені теософи тішаться великою любов'ю й глибокою пошаною. І не тільки у владущих клас мали вони силу, — ні, їхні ідеї йшли й до широких тюркських мас.

Можна з чималим правом говорити, що справжнім засновником тюркського суфійства в середній Азії був Ходжа Ахмед Єсеві в XII в. ¹⁾ Він — поет, автор „Дівана мудрости“ = „Діван-и хикмет“, складеного дуже простою народньою тюркською мовою, далекою од літературної вузлатості. Єсевіві ідеї поширилися в Туркестані попереду в районі р. Сейхуна (Сир-Дар'ї) і в Ташкенті та його околицях, а далі — в Харезмі (Хіві) та його окрузі. Із Сейхунової долини та Харезму перейшло Єсевієве суфійство в напрямкові на північний захід, на землі кипчаків і волзьких булгарів, а в другому напрямкові просунувсь єсевізм до Хорасану, Азербейджану, Криму та й Анатолії, або Малої Азії. В Малій Азії, правда, з'явилися пропагатори суфійства талановитші ніж Єсеві: вистачить назвати в 1-ій половині XIII в. таке всесвітньо-славне суфійське ім'я, як геніяльний перський поет Джелаледдін Румійський у сельджуцькій Конії. Але Єсевіїв „Діван мудрости“ притягав і тут симпатії широких народніх мас своєю простістю. А що вже говорити про інші тюркські краї, в тім числі, звичайно, й про Золоту Орду, до якої належав і Крим!

Разом з протонароднім суфійським „Діваном мудрости“ ходжі Ахмеда Єсевія, ширилися — річ природня — і інші суфійські писання, науково-теоретичнішого характеру. У країнах Золотої Орди, починаючи від того, як Берке-хан (1256 — 1266) пристав був до мусульманства, багато мусульманських богословів, шейхів та дервішів тішилися чималою пошаною. А відколи золотоординські хани рішуче переходили до мусульманства

¹⁾ Ролю ходжі Єсевія особливо добре вияснив царгородський професор Мехеммед Фуад Кьопрюлю-заде в своїй великій праці про перших тюркських суфіїв: „Тюрк едебійятында ільк мутасаввифлер“ (Царг. 1919).

(Узбек, 1312 — 1340), туди, натурально, іслямські улеми та суфії-дервіші насунули з інших мусулманських осередків цілою лавою. Тогочасний подорожній ибн-Батута, що одвідав Крим у першій половині XIV віку, згадує ім'я Шейх-задé Хорасанського. Ибн-Батута одвідав так само зâвіс дервішів „ехі“, що було в пристані Азак (теп. Озів)¹⁾. Одвідав він і „зâвіс“ ордена дервішів „руфаййе“, яке містилося в місті Малжарі на річці Камі. Так само відомі нам у країні Булгар такі імення, як шейх хаджі-Хасан ибн-Омар аль-Булгарій (699 = 1299) та багато інших. За Тохтамиша в другій половині XIV в. та й трохи пізніш, як нам свідчать Тімур-Кутлугові ярлики, дервіші-суфії творили в золотоординській країні могутню корпорацію й посідали перше поруч інших урядовців місце в ханських ярликах. І не дивно, коли тепер, досліджуючи Крим, знаходять у ньому теософічні рукописні пам'ятки XIII — XIV в. Не диво, коли-б не раз виявилось, що ті рукописи не попросту вже готові до Криму привезено, ба не де, як у Криму, й писано.

II.

По цій мові дамо опис арабського рукопису „Китâб аль-масâбіз фі т-ташаввоф“ XIII в., що знайдено його в Судакському районі, у селі Тарак-таш, у селянина, що його прадіди, з ханських часів починаючи, опосідали були посади духовних осіб. Тепер, як сказано, цього рукописа подаровано Східньому Музеєві.

Він в оправі, має форму „джонк“, завбільшки 20 × 13 снт. Усього в нім 278 сторінок, що з них кожна має 17 рядків; папір, од часу, набув жовтавого відтінку; не має водяних знаків; дебелий. З додаткового, оправленого наприкінці книги, аркуша можна гадати, що книгу оправлено десь уже на початку XVIII віку.

Написано наш „Масâбіх“ письмом „несхі“²⁾. Заголовки виведено червоною тушшю і більшими літерами, а цитати з Мохаммедових або коранських речень іще більшими знаками — чорною тушшю. Що-до вокалізаційних знаків, то в деякій частині книги їх пороблено рукою того, хто й переписував книгу; иншу-ж частину вокалізацій зробила згодом инша особа, і написано їх блідшим чорнилом.

На першій сторінці нашого рукопису „Масабіх“ є написи періодичних його власників; коли книга переходила до нового власника, попереднього написа перекреслювано. Таких, що один одного заступали, власників ми маємо дев'ятеро. З них тільки трое залишили точну дату свого володіння; найраніша дата — 757 р. (тобто 1356 по Р. Х.) Абдаррахмâна ибн-Осмâна ибн-Омара. Другий власник був Алій ибн-Хосейн ибн-Саттâr р. 763 (= 1361 по Р. Х.). Третій підпис належить Хасанові ибн-Мюрадові.

¹⁾ Про цехове дервішське братство „ахі“ чи „ехі“, див. по українськи у А. Кримського: Історія Туреччини та її письменства, т. II (К. 1927), ст. 79-80.

²⁾ Для друкарської вигоди ми писатимем у заголовку „Масâбіх“ літеру „х“ на кінці.

Він повідомляє, що здобув книгу законно її замінявши. Датування його читається не цілком виразно: або 980 (= 1572 по Р. Х.), або 880 (= 1475).

Авторове ім'я — Абу-Бакр ибн-Юсоф аль-Хасан аль-Вâситій (тобто „Вâситський“) ¹⁾. Такого автора ми не знаходимо у всезбірній історії суфіїв „Нефехât оль-онс“ Джамія XV в., не знаходимо й у турецького бібліографа Хаджі Халфі XVII в. Не подає його й акуратний на бібліографію Брокельман у своїй *Geschichte der arabischen Litteratur*. Виходить, що цей Абу-Бакр Вâситський — письменник невідомий, дарма що на рукописові ми при його йменні читаємо цілу низку всяких величальних дервішеських титулів, як от: „султан тих, хто пізнав Божество, єдиний у своєму віці, світло народу й релігії“. Знаємо ми иншого „Вâситія“ — то шейх Мохаммед ибн-Муса аль-Вâсигій X в., що його прадіди вийшли були з Середньої Азії, з Фергани, та й сам він потім покинув Месопотамію, повернувшись до Середньої Азії й осівсь у Мерві, де й ширив свою дервішеську науку (320 = 932 р.). Того шейха Мохаммеда Вâситія X в. наш автор часом і цитує або згадує (чи не міг-би він сам бути далеким його нащадком?). Та авторитетів, на які наш автор покликається, є багато. Написав він свою книгу „Масâбіх“ не раніш од 1234 року, бо шейх Шигабеддін Абу-Хафс Согравердій (1144 — 1234), автор „Авâриф аль-ма'âриф“, звідки „Масâбіх“ багато черпає, згадується у нього як покійник. Заразом одначе ясно, що писано „Масабіх“ усе ж не пізніш од XIII віку, бо 683 = 1284 року вже рукопис скопійовано.

Коли ми окроме візьмемо передмову до „Масабіх“ та оглав з моралістичними „адабами“, то побачимо, що головний зміст цієї книги витягнуто із Согравердієвого „Авâриф аль-ма'âриф“.

Передмову до „Китâб аль масабіх фі т-таґаввоф“ писано літературною арабською мовою, яку по російськи можна-б назвати: „изысканная“ ²⁾. Свідчить передмова про те, що Вâситій добре знав і догмати свого суфійства і правовірного ісламу, та й не добачав поміж ними якоїсь розбіжності. Важливіша одначе — сама книга. Ділиться вона на 63 розділи, з такими-о заголовками ³⁾:

¹⁾ Вâсит — місто в Месопотамії, на південний схід од Багдаду.

²⁾ *Прим. ред.* Цю „изысканность“ треба розуміти з певними обмеженнями. Арабська мова в „Масабіх“ дуже нерівна (мабуть, у залежності од джерел), часом добірня-елегантна, а часом зовсім не добірня, і в мене з'явилася навіть думка: чи зовсім рідна була арабська мова нашому авторові? Ще гіршее вражіння виніс співробітник моєї катедри араб Т. Г. Кезма: йому здається, що арабську мову в „Масабіх“ треба характеризувати як зовсім недобру: „вона нагадує собою балачку українського селянина, що, одбувши службу в давній російській армії, повернувшись додому з поламаною говіркою, яку не можна назвати ані російською, ані українською, бо то так-собі мішанина“. *А. Кр.*

³⁾ Автор опису, Якуб Кемаль, подав усі ті заголовки по-арабськи. Та ми їх тут наводимо в українському перекладі, що зробив з арабської мови Т. Г. Кезма. Його переклад ми порівняли з арабським оригіналом і поробили деякі зміни. Та все-ж маючи перед очима голісінькі заголовки, без тексту самої книги, не можна бути певним, чи скрізь український переклад кожного заголовка зовсім точно подає те, що в відповіднім розділі с. *А. Кр.*

1. Звідки взялася суфійська наука?
2. Одмітна прикмета у суфіїв — послух.
3. Переваги суфійства. Пояснення, що таке „хâль“ (екстаза, надпорив).
4. Сама суть суфійства.
5. Чому „суфії“ так звуться?
6. Що таке „суфій“ — і „схожий із суфієм“?
7. Що таке „ганьбовитий“ („малямій“); його „хâль“.
8. Про тих, хто хилиться до суфіїв, та сам не суфій.
9. Ступінь: „старець“ („шейх“).
10. Що таке „слуга“ і „схожий із слугою“?
11. Про дранку-рубшице суфійських шейхів.
12. Переваги тих, хто живе в обителях - „рибâтах“.
13. Схожість між тими, хто живе в „рибâтах“, і тими, хто за часів пророка Мохаммеда жив на лавках („соффе“).
14. Одмітні прикмети суфіїв і обительників.
15. Одміна в становищі їхніх шейхів, коли вони живуть на місці і коли подорожують.
16. Чого потребує суфій подорожуючи?
17. Поворот з подорожи і вхід до обители-рибâту.
18. Про того, хто вишукує собі всякі приводи.
19. Про того, хто годується з „фотух“-а.
20. Про нежонатих і жонатих.
21. Про священну музику („симâ“) — позитивні думки.
22. Про священну музику — негативні думки.
23. Про священну музику — як можна перебутися без неї?
24. Про священну музику — її навчальність і набудовність.
- 25 — 27. Про „аль-арба'ін“.
- 28 — 29. Норови суфіїв, у подробицях.
- 30 — 31. Добрі заповіді і їх місце в суфійстві.
32. Заповідь очищення: „тагâрет“.
- 33 — 34. Заповідь про омовення.
- 35 — 37. Молитва і її вигоди.
- 38 — 40. Піст у суфіїв.
- 41 — 42. Про їжу — що в ній на шкоду і на користь. Як треба їсти?
43. Про одіж.
- 44 — 45. Вигоди од нічного вставання.
46. Як прокидатися од сна і працювати вночі?
47. Розподіл ночі.
- 48 — 49. Як працювати за нічним світлом?
50. Праця вдень, розподіл денного часу.
- 51 — 52. Послушник („мюрід“) і старець („шейх“).
- 53 — 55. Приятелювання та братерство.
- 56 — 57. Людське самопізнання і суфійське одкровення.
58. Що таке „хâль“ (екстаза, надпорив), „мақâm“ (містична стадія) і „қорб“ (містичне наближення).
59. Короткі звістки про містичні стадії (мақâmât).

60. Вказівки од шейхів про містичні стадії — по порядку.

61 — 62. Подобиці про екстази („хâль“).

63. Про різнобірні „початки“ й „кінці“ та про їх правдивість.

На нашу думку, найважливішими являються тут розд. 12 і д. — про обителі-„рибâти“. Тут даються побутові описи життя в рибатах та економічні дані про теє життя.

Гадаємо, ті розділи варті того, щоб їх перекласти і спеціально обслідувати. Але то вже буде тема для зовсім окремої статті.

Якуб М. Кемаль.

Акад. А. Е. КРИМСЬКИЙ.

ЛІТЕРАТУРА КРИМСЬКИХ ТАТАР.

I.

ЛЕЩО ПРО ЛІТЕРАТУРНЕ ЖИТТЯ В КРИМУ ЗА ЧАСІВ ЗОЛОТОЇ ОРДИ.

Під літературою кримських татар розуміють ту, що вона виробилася за часів Кримського ханства, за династії Гіреїв, васально-залежних од Османської Туреччини, та далі розвивалася вже під російським пануванням у XIX в.

Що правда, було в Криму певне літературне життя ще й перед періодом ханства Гіреїв, ще за тих часів XIII—поч. XV в., коли Крим увійшов у склад великої Золотоординської держави. Столиця Золотої або Кипчакської орди Сарай лежала на Волзі, і територія держави розкидалася своєю масою на схід і на захід од Волги-таки; але належали до Золотої Орди ще й Крим, і північний Кавказ (часом і надкаспійська частина Закавказзя), і середньоазійський Харезм (Хіва), що й надавав головного культурного тону внутрішньому життю Золотої орди. В початку XIV в. державною релігією стався тут скрізь іслам, і з ним прийшла загально-ісламська література в священній мові арабській, та ще в перській, бо перська література, забарвлена суфійством, мала тоді за монгольських часів в усіх ісламських краях Азії велику силу. Отакіх золотоординських пам'ятників з тієї епохи, що часто повиходили з-під пера людей захожих, заціліло до наших днів не так і мало, чи то в середній Азії, чи на Волзі, чи навіть і в Криму ¹⁾. Та розвилося тоді в Золотоординській державі письменство і в мові тюркській, з такими темами, які жили тоді у всемогутній літературі перській. Над їх викриттям і дослідом найбільше заслуживсь царгородський професор Мех. Ф. Кьопрюлю-задé ²⁾. Виявлено їх, поки що, не гурт, а все ж самий факт, що вони й досі є перед нами, наочно свідчить: золотоординська література в мові тюркській безперечно існувала, може навіть (як гадає проф. Кьопрюлю-задé) процвітала. І Крим не стояв од того літературного руху

¹⁾ Пор. статтю Як. Кемалі про арабський суфійський рукопис 2-гої пол. XIII в., у Криму знайдений — у XXVI кн. „Зап. Іст.-Філол. Відд.“ або в наших „Студіях з Криму“ вип. I (1929), ст. 159 — 164.

²⁾ Див. велику працю Кьопрюлю-задé: „Тюрк едебіййатында ільк мутассаввифлер“ (Царг. 1918-1919) про початки тюркського письменства. Або див. стисле резюме того його реферату, що він виголосив на „Первом всесоюзном Тюркологическом с'езде 1926“ (Баку, ст. 325 — 326), повне зрештою грубах друкарських помилок.

геть-осторонь; принаймні декотрі з зацілілих золотоординських пам'ятників територіяльно можна звязувати саме з Кримом ¹⁾.

Тільки ж поки все золотоординське письменство XIII — поч. XV в. залишається ще маловиясненим і поки участь Крима в нім вияснено ще менше, починати історію кримсько-татарської літератури доводиться допіро з часів ханства Гіреїв, з XV віку.

II.

ЛІТЕРАТУРА КРИМСЬКОГО ХАНСТВА ГІРЕЙВ.

Тая кримська література, з самого ж таки первопочатку, являється лиш частиною або галуззю літератури османської, з її перськими впливами. Письменники-кримчаки, з такими прізвищами, як от „Кефелі“ чи „Кефеві“ (з Кафі, тобто з теперішньої Теодосії), густо-часто входять безпосередньо в історію літератури османської, вважаються за її невіднятну частину. І це — тим нормальніш, що й мовою вони писали близькою до османської, тією, яка й досі чується на південнім березі Крима і чимало одрізняється од тюркської мови середини Кримського півострова або його північної, степової частини. Кримсько-ханські письменники, замість розводити „татарщину“ („татарлама“), здебільша воліли наближатися до мови письменства османського, що в XV-XVI в. саме переживало свій золотий період — од часів султана Мехеммеда II Завойовника до часів султана Сулеймана I Пишного.

Разом з тим одначе був у кримчаків свій місцевий літературний патріотизм, який дозволяв їм відчувати, що їхня кримська літературна творчість становить собою щось ціле, своє. В літописах Кримського ханства, у Криму й писаних, подавалися зразки місцевої поетичної творчости, особливо коли поетами бували владущі особи. Складалися й спеціальні антології-вибірки з творчости самих-одних кримських віршописців. Для прикладу можна вказати на таку (друком ще неопубліковану) антологічну збірку поч. XVIII в., де подаються й біографічні звістки про поетів-кримчаків, і зразки їхньої творчости; ця „тезкиратна“ збірка — складена в Кафі (Теодосії) року 1024-го (= 1615 по Р. Х.), рік перед тим, як на Кафу, на цю резиденцію османського беглербега, налетів з козацькими чайками гетьман Сагайдачний ²⁾. На підставі навіть самих отаких джерел, не турбуючися тим, що головна маса кримських літературних пам'яток Гіреївського періоду залишається не тільки неопублікована, ба навіть ніде не занотована, можна й тепер скласти більше-менше виразну картину кримського письменства XV-XVIII вв.

¹⁾ У розпорядженні Як. Кемалю (що завідує Східнім Музесом у Ялті) є скількись таких, у Криму знайдених, рукописів, які він уважає за пам'ятники епохи перед-Гіреївської. Про них він готує розвідку.

²⁾ Той кафський „тезкиратний“ збірник 1024 = 1615 р. належить тепер муллі Алі-ефендію в Орні (Орн — село за Алуштою). Якуб Кемаль в Ялті має з нього копію.

Як і в Туреччині, як і в інших тодішніх мусулманських краях, меценатами для поетів і інших письменників були переважно хани або значні достойники, і література носила двірську печатку. Таке становище пояснюється здебільша тим, що тодішній літератор не міг здобувати літературного заробітка од широкої публіки, як воно робиться тепер — через літературний гонорар у журналу, через продаж друкованих книжок і т. и. Такого як тепер літературного заробітку тоді не було, і письменник мусів для себе шукати індивідуальних багатих меценатів, і знаходив їх в особі владущих людей: ханів та їхнього двірського кола. Це було тим легше, що й сами хани-Гіреї (як і османські султани) охоче бралися за письменське перо, складали вірші, бували иноді зовсім-таки непоганими письменниками. Навіть такі суворі, войовничі хани як Менглі-гірей XV-XVI в., були поетами. Менглі-гірей писав навіть дуже ніжні вірші про розлуку, притім мовою чисто-татарською ¹⁾; а у Газі-гірея II Вихра XVI в. ми бачимо і гімни війні, і мирні, гуманні, ліричні теми. з певною меланхолією, як от у його безперечно талановитій поезії: „Млинове колесо“. Часом кримські хани, у своїх віршівничих надпоривах, листувалися віршами із своїми сюзеренами, османськими султанами, або вдавалися з маніфестами до своїх людей теж віршами, а не „чесною“ прозою (коли говорити словами Гайне). Приклад — віршовані військові реляції того самого Газі-гірея, з віршованою обіцянкою, що він нарешті подасть султанові військову допомогу; або його ж таки віршована нагана своїм вельможам за те, що під час ворожого нападу вони сиділи інертно („хапали хабарі та купалися в морі заливного пияцтва“) і не пособляли ханові одігнати гяурів. Була й поетеса серед гіреївської династії — Ханзадé-ханум, жінка хана Бегадур-гірея (1636-1641). Не диво, що при таких поетичних здібностях і поетичних симпатіях у кримських володарів — могли охоче пнутися до їх двору всякі поети.

Цікава річ: й у ханському Криму ми постерігаємо те саме явище, що в султанській Туреччині. І османські султани, і кримські хани нерасохитніш пускали до свого двірського кола віршівників захожих, а не природних своїх підданців — турків та татар. З історії султана Мехеммеда II Завойовника (1451-1481) ми знаємо, що поет Ляалій, аби здобути доступ до султанського двору, заявив, ніби він перс; але, як потім викрилося, що Ляалій не перс, а турок, його ганебно вигнали, і він написав сатирично-жалієні вірші на тему, що тільки арабам та персам добре в Туреччині живеться ²⁾. Більше-менше те саме сталося в Криму з поетом Хильмієм-кримчаком. У своїх „Жалях кримчака“ Хильмії мусів плакати, що „коли ти, Хильмію, шукаєш пошани од кримських володарів, то приходи з Європи, з Арабщини, або з Персії“, тільки кримським татарином не будь.

¹⁾ Див. прим. зразок у стислій історичній збірці „Гюльбюн-и ханан“ XVIII в., царгор. видання 1327 = 1910 року, ст. 21.

²⁾ „Еджемін нер бірі-кі Рума гелір — Йа визарет, йа санджак ома гелір“ — див. в „Тезкере-йи Лятіфі“ XVI в. (Царг. 1314 = 1897) ст. 289 — 290.

В повнім обсягу — ми це зазначали — кримської літератури ханського періода ми не знаємо. Котрі рукописи заціліли до наших днів, вони залишаються неописані; ба здебільша ніхто й не знає, де й що заціліло. Переховуються вони в приватних руках; безперечно чимало чого повивозили кримські емігранти до Туреччини. А які відкриття, які інтересні сюрпризи ще можуть тут статися, найкраще показує поема XVII в. про українську Хмельниччину. У Тугай-бея, що так багацько пособляв гетьманові Богданові Хмельницькому боротися проти поляків, був зять-поет Джан-Мухаммед-ефенді, і він склав довгу віршовану поему про похід хана Еслям-гірея II та Хмельницького („Мелінські“) вкупі із поетовим тестем Тугай-беєм, обмальовуючи подію за подією, подаючи розділ за розділом. Рукопис ізнайшовсь у однім надбережнім селі (тепер він уже в Ялті, в Східньому Музеї); Осм. Акчокракли зробив з оригінала копію, і незабаром ця прецікава для українців кримська поема, що вийшла з-під пера учасника Хмельниччини, зможе вже побачити світ ¹⁾.

Звичайно, що кримська література XV-XVIII в. мала й прозаїчних істориків, або літописців, і вони ще довго читатимуться з великою користю для тих, хто студіє кримське минуле. Їхні писання часом бувають присвячені спеціально місцевим кримським подіям, а часом вони обмальовують історію Кримського ханства на загальному тлі історії османської. Бува так, що автори й писали в оманській столиці, а не в Криму; через те на їх часто дивляться як на витвори історіографії османської ²⁾.

Один з найстаріших зацілілих пам'ятників кримської історіографії — то похвальна біографія Сахіб-гірея (1533-1550), що її залишив нам його приятель-астроном (чи астролог) Реммалль-ходжа (Кайсуні-задé Недаі-ефенді) ³⁾. Події 1638-59 рр. описано в осман. „Історії“ Хюсейна Веджігія; історію хана Еслям-гірея за рр. 1644-1650 дав хадджи Мехмед Сенай; літопис подій 1683-1703 рр. дав Мехмед-гірей ⁴⁾. Найкращу всебірку-огляд кримських подій, з первочатку історії ханства, склав сейїд Мехмед Риза: „Ас-саб' ас-сіййâr“ фі ахбâr малюк тâtâr“ = „Семеро планет що-до звісток про історію татар“, закінч. 1737 р. ⁵⁾. Є й укорочення „Семерох планет“, з деякими змінами, що поробив Хурремі-челебі ⁶⁾. Вели-

¹⁾ мабуль у виданнях Української Академії Наук, в серії публікацій Кабінета арабсько-іранської філології та тюркології. Кримський Наркомпрос дав на це згоду.

²⁾ І через те звістка про їх авторів та бібліографічні вказівки про рукописи можна буває знайти у Бабінгера: Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke, Ляйпц. 1927.

³⁾ Реммалля-ходжу не аби-як спопуляризував своїми витягами з нього Ф. Хартахай у статті „Историч. судьба крымских татаръ“ в „Вѣстн. Европы“ 1866, № 2 (ст. 182-236).

⁴⁾ Про Веджігіїв „Таріх“ див. у Гаммера: Histoire de l'empire Ottoman, т. IX (Пар. 1837), ст. IV; Бабінгер, ст. 208; про Сеная — Рієц, в описі тюркських рукописів Британського музею (Л. 1888), ст. 250. Про кримську історію Мехмед-гірея — Бабінгер ст. 235-236.

⁵⁾ Видав „Семеро планет“ Мехмеда Ризи А. Казембек (Каз. 1832); по рос. вступ „Казан. Вѣстн.“ 1831, I (ст. 26-69); стаття в „Журн. Мин. Нар. Просв.“ 1835, VI (ст. 344-374); Смирнов „Крымское ханство“ (1887), ст. IX—XIV; Бабінгер (1927) ст. 281.

⁶⁾ Рукопис історії Криму Хурремі-челебі є в симферопільському Музеї Тавриди. Бабінгер (ст. 281) на кайрському списку прочитав авторове ім'я, як „Джемзі-челебі“.

кої популярності зажив Халім-гірей XVIII в. (пом. 1823), склавши стилій загальний нарис кримського ханства під квітчастим перським заголовком: „Гюльбюян-и ханан“ = „Рожевий квітник ханів“; цей нарис полюбляють читати і османські турки ¹⁾).

З інших явищ кримської історіографії ханського періода слід згадати всесвітню (або принаймні всемусульманську) історію, яку працювито склав хаджі Абдульгаффар Кримський року 1157 = 1744. Автор ерудитно використав арабські, перські і османські історичні всезбірки, не забув і про кримську історію і дав оцій своїй всезбірці назву „’Омдет ет-теваріх ве ль-ехбар“ = „Підпора літописей і історичних звісток“. Царгородський професор Кьöпрюлю-заде, знайшовши рукопис Абдульгаффарової „’Омде“ в однім із рясних царгородських книгосховищ, гадав, що той рукопис Абдульгаффарової всезбірки є унік, і вчитав він на ньому, що автор жив у Кан-су ²⁾. Але Якуб Кемаль, що завідує ялтинським Східнім Музеем, натрапив у Криму на ще один список цієї Абдульгаффарової „’Омдет ель-ехбар“ ³⁾ — і на ньому виразно зазначено, що дієпис — не з якогось-там „Кан-су“, ба з дуже відомого Кара-су (тепер — Карасу-базар, мабуть чи не найважливіше чисто-татарське місто в Криму після Бахчесарая).

III.

КІНЕЦЬ СТАРОМУ КРИМСЬКОМУ ПИСЬМЕНСТВУ. ПОЧАТКИ НОВОЇ ТАТАРСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ В ХІХ В.; ДІЯЛЬНІСТЬ ІСМАІЛА ГАСПРИНСЬКОГО (1851-1914) З ЙОГО ОРГАНОМ «ТЕРДЖИМАН».

Кінець процвітанню кримсько-татарської літератури XV-XVIII в. поклало російське завоювання Криму. Не стало ханів — не стало меценатів, не стало тих, хто-б далі підтримував отую двірську літературу, — літературна продукція припинилася. Та й число читачів зменшилося. Для широкіх, народніх мас Крима двірська література була й давніш чужа й невідома; за російської влади відомістю вона, живовидячки, не сталася. А серед інших, вищих, клас число читачів сильно поменшало через масову еміграцію кримських татар до Туреччини. Таким-от побутом тая давня література завмерла та й — коли говорити про ширші кола — по-троху почала й зовсім забуватися. Обрусіння теж робило свою роботу, — і в середині ХІХ в. або в 1860-их рр. зовсім легко було зустріти освіченого кримчака, надто з мурзацьких (дворянських) родів, що, скінчивши російську школу або попросту послуживши довший час на російській урядовій службі цивільній чи військовій, виходив швидше російським інтелігентом, ніж татариним.

¹⁾ В Царгороді друквано „Гюльбюян-и ханан“ двічі: року 1287 = 1870 та 1327 = 1910 (тут видавець-редактор поробив у нотатках чимало додатків та пояснень). Про рукописи — див. у Бабінґера: *Geschichtsschreiber* (1927), ст. 343.

²⁾ Мех. Ф. Кьöпрюлю-заде: „Тюрк едебійятында ільк мутасаввифлер“ (Царг. 1919), ст. 410-411, § 141. Уривки про Крим — видруквано: див. у Бабінґера, ст. 280.

³⁾ Слів „ет-теваріх“ нема на заголовку цього списку.

„Татарство“ — коли виключити простий люд — зберегалося найбільше в колах напівінтелігентних або духовних. Для цієї публіки, наскільки їй треба було щось читати, обихідним і трохи чи не рідним письменством було в XIX столітті османське, та й то здебільша схоластично-клерикальне. Воно, по суті, не дуже й одрізнялося в 1-ій половині XIX в. од давнього кримського псевдокласичного письменства XVIII в. і, в певній мірі, було для кримчаків ніби сурогатним продовженням своєї давньої літературної традиції. Коли хто й цікавивсь у 1-ій полов. XIX віку старовинним кримським письменством Гіреївських часів та переховував старі рукописи, так це були найбільше мулли, духовники, старанники мусульманської освіти. Траплялося, що декотрі з них, для кращої схоластичної науки, їздили вчитися до османського Царгороду, а як декотрі — то й ще далі, до Єгипту, до каїрської медреси Азгар, тієї славної на цілий ісламський світ духовної академії¹); звичайно, що вони тут не тільки богословія навчалися, ба й узагалі певного культурно-консервативного обличчя набиралися. Іноді з-посеред таких муллів або інших близьких до них консервативних кримчаків з'являлися люди, що намагалися дещо й писати, не тільки богословське, ба й літературне, в дусі консервативного османського письменства. по давньому літературному способу; складали приміром вірші перестарілої форми й перестарілого напрямку. Та все те не було настільки сильне, щоб можна було поважно говорити про справжнє життя татарсько-кримського письменства протягом більшої частини XIX в.

В руках у цих консерваторів-клерикалів була й духовна школа вищого ступіня — медресе Зенджірлі в Бахчесараї, середньовікового типу (заснував її Менглі-Гірей бл. 1500 р.), і вони-ж завідували цілою низкою початкових дитячих шкіл, „мектебів“, де навчання грамоти провадилося так само архаїчним середньовіковим способом, який дитину швидше затуркував, ніж навчав.

Огак стояла письменська справа в Криму до 1880-их рр., коли почалася епохальна просвітньо-письменська діяльність Ісмаїла Гаспринського, освіченого, передового педагога й літератора.

Ісмаїл Гаспринський (народ. 1851, пом. 1914) родом був мурза (дворянин) і не вчився у схоластичній мусульманській школі. Освіту він здобув у Москві, у Парижі (1871-1874), у Царгороді (1874-1875). Року 1883-го (саме в столітню річницю російського завоювання Криму) він заснував, двома мовами, у Бахчесараї російсько-татарську газету „Терджи ман“ (з паралельним наголовком: „Переводчик“), і вона, протягом багатьох літ, систематично пропагувала нові, доцільні методи в шкільній науці для татар і нові передові ідеї в мусульманському житті. Зразкову новометодну школу Гаспринський навіть завів був і сам на якийсь час у Бахчесараї; але для цієї справи легко знайшлися й інші діячі; головну-ж

¹) Про Азгарський схоластичний університет див. наше видання: „Вища освіта у арабів“ (К. 1928), ст. 52-82.

свою енергію Гаспринський оддав газеті, „Терджиманові“, що редагував він її аж до смерті, більше як трицятеро літ. Газета згуртувала коло себе місцеві культурні сили, які змогли знайтися. Знайшлося їх одначе, нема де правди діти, не гурт, і важкий тягар редагування здебільша завсіди лежав на самому-одному Гаспринському; то вжє, хіба, за останніх років бували у Гаспринського путящі співредактори для „Терджимана“— такі, як Ісм. Леманов, Осм. Акчокракли, С. Айвазов. Грошового зиску „Терджиман“ видавцеві не давав, але кошти видання покривалися прибутками з друкарні й літографії, що заклав Гаспринський у Бахчесараї¹⁾.

Щоб з'їлюструвати, хоч трохи, талановиті газетні статті Ісм. Гаспринського, наведемо невеличкий, але характеристичний уривок з його статті: „Шярд ве ґарб“ (= Схід і Захід“)²⁾:

„Схід — то країна великої вселюдної застої, і ото вам скількась рельєфних паралелів із життя Сходу та Заходу. Західні люди і сами переїздять і свої товари перевозять залізницями та пароплавами; східні люди ще й досі гоїдаються на спинах у верблюдів. На Заході для кожного діла є своя спеціальна наука, спеціальна школа; на Сході нема ніяких шкіл окрім релігійних, та й у тих ученики не стільки вчать, скільки справляють усяку хатню роботу своєму „професорові“ („устасына“). На Заході кожну річ, хоч і добру, силується зробити ще кращою, ще луччою, щоб усе виходило ліпшим, ніж було у батьків, у дідів; а на Сході кажуть, що старовина — найкращий учитель, і силується робити все так, як робилося давніш. Захід і дивиться і йде наперед, Схід оглядається назад і не йде; Захід поновляється й свіжіє, Схід старіється і висихає. На Заході писання і книжки всіх націй перекладаються на інші мови, читаються і служать на науку; на Сході думають, що брати собі за приклад науку і знаття чужих народів — не годиться, ба навіть гріх. На Заході кожен навчивсь у школі і читати і писати і рахувати, на Сході читати вміє один на сто; ба й таких, що шанують науку, дуже мало. Вчена людина західня прислухається навіть до дитячої мови, а східня людина, що вважає себе за вчену, не хоче бачити, не хоче чути, як ревуть могутні бурхливі потоки життя цілих народів. На Заході всі про все розмовляють, пишуть, міркують; на Сході думають, що мовчання — найліпша окраса людини. Захід, хоч так багато знає і так багато вміє, думає, що він іще мало знає і мало вміє; а на Сході, коли в кого є каламар, де й чорнило вже пересхло, то він думає, що з нього Ифлатун або ибн-Сіна³⁾. Дак от який Схід, а який — Захід, і от чому сталося так, що одна західня людина є пан чотирьох східніх людей!“

Для того, щоб цензурна й адміністративна підзорливість не добачала в таких „Терджиманових“ статтях чогось ворожого російській владі і російській народності, доводилося Гаспринському бути аж надто обережним і дипломатичним, доводилося зручно лавірувати сюди й туди і — чи щиро? — запевняти росіян, що татарська освіта, яку він проповідує, не

¹⁾ Прибутковою статтею було літографування коранів. Цю священну свою книжку купує кожен мусулманин, і літографія „Терджимана“ на коранах заробляла.

²⁾ Див. „Терджиман“ 1319 (= 1902) № 12, ст. 45-46. Колись я був цитував цей уступ у своїй „Мусулманстві і яка його доля жде“ (Львів, 2-ге вид. 1904), ст. 75-76.

³⁾ „Ифлатун“ — це так у східніх мовах звучить ім'я відомого грецького філософа Платона. „Ибн-Сіна“ — це персо-арабський філософ і лікар (X в.), що його й Европа високо шанувала під ім'ям „Авіценна“.

йде проти русскости, ба навіть, мовляв, ще й веде татар до русскости. Про це він заявляв не так у „Терджимані“ перед своїми татарами, як в усних розмовах перед російськими письменниками, а ті часом пускали його заяви в друк у своїх книжках. Надзвичайно типове з цього погляду — те, що ми читаємо в книжці С. Філіппова: „По Криму“ (М. 1889) ¹⁾:

„Вы не знаете, какого труда мнѣ стоило убѣдить моихъ единовѣрцевъ въ томъ, что у меня не было никакой задней мысли, когда я ратовалъ въ своей газетѣ о просвѣщеніи въ строгой связи съ обще-отечественными, т. е. русскими интересами. Меня обвиняли въ измѣнѣ моей народности, чуть ли не въ измѣнѣ исламу. Нашлись даже такіе, которые назвали меня болѣе русскимъ, чѣмъ москвичи. Тогда я категорически заявилъ, что я русскій, оставаясь въ то же время мусульманномъ и татарномъ, потому что, въ моему убѣжденіи, интересы русскихъ мусульманъ тѣсно связаны съ интересами общерусскими“.

Важко сказати, в якій мірі оці Гаспринського слова були щирими ²⁾; але що не всі росіяни ладні були їм вірити, видно з листу відомого місіонера-тюрколога Н. І. Ільмінського до обер-прокурора найсвятішого Синоду К. П. Победоносцева, який за царя Олександра III мав величезну силу. Про „Терджиман“ Ісмаїла Гаспринського Ільмінський написав: „Все это — облака, изъ которыхъ впослѣдствіи можетъ скопиться густая туча“ ³⁾.

За довгий час свого виходу в світ газета Ісмаїла Гаспринського надбала собі вагу не вузько-кримську, ба спільно-тюркську, розходячися геть-далеко поза кордонами російської імперії (навіть в Індії). А в Росії, аж доки не настала революція 1905 р., „Терджиман“ понад два десятки років був єдина (або трохи чи не єдина) мусульманська газета, з величезним впливом на всіх тюрків; і через те, приміром, казанські татари вносять Ісмаїла Гаспринського, як велике ім'я, в свою власну історію письменства ⁴⁾. Мовою друкувався бахчесарайський „Терджиман“ не тією середньокримською, яка чується в Бахчесараї, ба більше-менше османською, що її любляють в усіх тюркських краях. Можна б мову „Терджимана“ назвати й „кримською“, тільки південно-береговою (бо на південному березі Крима чується говірка, близька до османської); але сам Гаспринський ні од кого не таїв своїх поглядів на велику всетюркську вагу саме-іменно нариччя османського, а не якого-иншого.

З Ісмаїла Гаспринського був не тільки талановитий журналіст і педагог, ба й белетристичний письменник. Іноді він публікував белетристичні переклади („Робінзон Крузо“), іноді давав самостійні писання.

¹⁾ Ст. 74. Цю вказівку я завдячую Османові Акчокракли. (Так само й нижче — вписку з листу Н. Ільмінського зробив Осм. Акчокракли).

²⁾ В розмовах з мною, свідомим українцем, Гаспринський себе ніколи „руським“ не називав.

³⁾ Письма Н. И. Ильминскаго, Казань 1895, ст. 53.

⁴⁾ Див. Дж. Валідов: „Очерк истории образованности и литературы татар до революции 1917 года“, М. 1923, стр. 50-54 і 85. Валідов, до речі сказати, мав у руках автобіографічний лист од самого Гаспринського.

Любив він форму „подорожніх листів“ — ніби з подорожі „мулли Аббаса Французького“; частина їх склала собою утопічну повість „Дар-ур-рахат“ (= „Край вічного блаженства“) про ідеальну мусульманську висококультурну і високопоступову державу, що вона начеб то зацілила в недосяжно-непрístupних горах південної Іспанії, як зостанок од тієї Гранади, яку в кінці XV в. еспанці зруйнували ¹⁾). Роман Гаспринського „Кюн догду“ (= „Сонце зійшло“), друкований в середині 1890-их рр. у фельстонах „Терджимана“, носить характер автобіографічний.

Після революції 1905 року Гаспринський, окрім „Терджимана“, заходивсь іще коло інших видань. На зразок російських політично-сатиричних тижневиків, що тоді густою масою виходили в російській столиці Петербурзі („Бич“, „Выстрел“, „Пулемет“, „Сигнал“, „Шквал“, „Бурелом“ і т. и.), почав він друкувати в Бахчесараї своє сатиричне „Ха-ха-ха!“, із лагідним титлом, не таким кричущим, як російські сатиричні листки; з художньо-сатиричного погляду це „Ха-ха-ха!“ не могло рівнятися до бакинського „Молли Насреддіна“, що його теж викликала на світ революція 1905 року. Заснував він для культурних інтересів мусульманського жіноцтва журнал „Жіночий світ“ (блідненького змісту), а для хлопців — „Хлоп'ячий світ“ = „Алем ус-сыбйан“, важливий для історика татарського письменства через те, що в нім уперше виступили декотрі молоді письменські сили, які потім виробилися на значних татарських письменників (прим. Лятіф-задé, народ. 1890). Поїхав Гаспринський до Петербургу щоб там узяти участь у заснуванні органа думських депутатів-мусульман („Миллет“ = „Нація“); виступав на політичних всеросійських з'їздах російських мусульман, і т. и. Тільки ж публіцистична Гаспринського діяльність після революції 1905 р. явно втратила велику частину своєї давньої всетюркської ваги. „Терджиман“ перестав бути єдиним органом мусульманської преси в російській імперії. Воля друку після 1905 р. дала місце багатьом іншим „мусульманським“ (тобто тюрко-татарським) газетам. Навіть у Криму з'явивсь окрім Бахчесарая інший розумово-печатний центр — Карасу-базар („Карасу-П а р и ж“, як його тоді жартобливо прозвали) ²⁾, і в ньому Абдуррешід Мегдієв (пом. 1912), депутат 2-ої Державної Думи, почав видавати конкурентну для „Терджимана“ другу кримську газету: „Ватан хадими“ (= „Слуга батьківщини“). Мегдієва газета, правда, виходила в світ недовго; але ж і без неї, по інших тюрко-татарських містах російської імперії, позасновувалося багато тюркомовних періодичних органів, і декотрі з них дивилися вперед геть-далі і в ширшій перспективі, ніж Ісмаїл Гаспринський, що ціле своє життя звик у своєму провінціальному Бахчесараї писати лиш у підцензурному, аж надто обережному дусі. У Гаспринського політичні ідеали ніколи не йшли понад програму конституційно-демократичної партії; лівіші течії серед татар — його лякали: він усе побоювався, а щó то може для татар

¹⁾ Окреме видання „Дар-ур-рахат“ 1891.

²⁾ Це згадує Осм. Акчокракли.

з того вийти? чи не заведуть радикали російське мусульманство в безвихідну, сліпу вуличку? Ворожі Гаспринському люди, з-серед лівої татарської інтелігенції, іронічно говорили, що проти радикальних татарських напрямів Гаспринський ладен собі на підмогу навіть адміністративну російську владу кликати; а дехто запевняв (на жаль, сам я таке од них чув), ніби Гаспринський так таки й чинив, тишком-нишком. Остання сплітка, звичайно, не мала за собою і тіни правди; але самий факт, що хтось міг таке про Гаспринського думати, свідчить про його тодішню старечу поміркованість, для всіх несумнівну. Правіщі мусульманські течії, натурально, й тоді високо шанували Гаспринського. 25-літній юбілей „Терджимана“ випав дуже врочисто й велично, в мусульманській фракції Державної Думи голос Гаспринського мав не аби-яку вагу, і т. и., і т. и. Але сторонній історик міг уже й тоді бачити, що головна заслуга „Терджимана“ й його редактора — в минулому, в культурно-просвітнім розбудженні татарської нації за реакційних часів царського панування Олександра III.

IV.

ПИСЬМЕННИКИ, ЩО ПОГУРТУВАЛИСЯ КОЛО «ТЕРДЖИМАНА» ЗА ПЕРШОЇ ДОБИ ЙОГО ІСНУВАННЯ; ХАБІБУЛЛА-ЕФЕНДІ, ЛЕМАНОВ, АЧОКРАКЛИ, АЙВАЗОВ. ПОЧАТКИ КРИМСЬКО-ТАТАРСЬКОГО ТЕАТРА (1991).

„Терджиман“, коли виключити численних кореспондентів з усіх сторін мусульманського світу, згуртував коло себе діяльних співробітників-однумців не так і багато, і ми це зазначали були. Тό вже аж потім, у XX столітті, після 1905 року, їх побільшало, а за перших двох десятиків літ свого існування „Терджиман“ їх мав не гурт. З тих Гаспринського сподвижників попереду слід назвати освіченого улема Хабібুলлу-ефенді та мабуть і педагога А. Боданинського.

Що правда, про якусь сильну допомогу Ісмаїлу Гаспринському од Алії Боданинського звичайно ніхто згадати не може; спільними одначе для них обох були їхній загально-просвітній напрямок та пошана до російської культури й письменства, яку вони обидва пропагували серед земляків; Боданинський (1890) переклав „Носъ“ Гоголя. Тільки ж у кожнім разі не був він для Гаспринського тим, чим був хаджі Хабібуллу-ефенді, старший приятель Гаспринського (пом. 1895). Хабібуллу — церковник-улем, але з передових, з поступовців; відомий він найбільше з того, що поробив певні реформи у вищій духовній школі в Бахчесарай — в старовинній Зенджірлійській медресі XVI в. Впливова людина, він для Гаспринського являвсь підпорою серед земляків в його просвітньо-культурних заходах; дехто з-поміж старих бахчесарайців запевняє, що Хабібуллу просто-таки аж стимулював Гаспринського, був — як вони кажуть — „товкачем“ в його діяльності. Літературні вподобання в Хабібуллу були, одначе, архаїчні; був з нього поет-лірик, але типу давнього, турецько-

псевдокласичного. Про те Гаспринський охоче давав його поезіям місце у своїм „Терджимані“.

До зовсім інакшого типу людей, з гурту співробітників Гаспринського, належить освічений педагог Ісмаїл Леманов, молодший од Гаспринського років понад двадцятьоро (народ. 1871). Леманов чимало попоїздив по світах; жив і в арабських країнах, де добре вивчив літературну арабську мову. Російська ж мова йому, напевне, не менше рідна, ніж була й для Гаспринського; у бахчесарайській Зенджірлійській медресі Леманов її викладав софтам (семінаристам, чи студентам-богословам). До порядків у тій медресі, до схоластичної її педагогіки, Леманов одначе ставивсь дуже іронічно. Пам'ятаю, як на провесні 1905 р. побував я в Зенджірлі вкупі з Лемановим, і він хитренько наперед попрохав мене не говорити з софтами або з ким ані по російськи, ані по татарськи, тільки по класично-арабськи: що з того вийде. Вийшло те, що жаден із софтів не зміг, на мої арабські запити, скласти мені відповіді, скільки-небудь грамотної: силувалися зліпити простенькі арабські речення, та мало-що їм щастило. А тимчасом я з Лемановим, в присутності софтів, вели арабську наукову розмову, обмінювалися вражіннями і т. и. З того Леманов був дуже задоволений: „Нехай наші клерикали знають, що навіть мову святого Корана ґяури тямлять краще, ніж вони. А через що? — через те, що вчили її новим європейським методом, а не перестарілим середньовіковим!“ Мав Леманов у Бахчесараї свою новометодну вищу початкову школу для татарських дітей, та не довго. Найбільше він пособляв Гаспринському в „Терджимані“, допомагав редагувати, нераз і заступав редактора. Написав він для „Терджимана“, ще 1898 р., довгеньку працю: „Йені табақа татар едіблері“ = „Татарські літератори нової формації“, та довго після того її обробляв. Допіро 1905-1906 рр. побачили з неї світ у „Терджимані“ окремі розділи: про казансько-татарського заслуженого письменника Мерджані, про азербейджанського історика літератури Фрідун-бека Кочарлінського та азербейджанського нового белетриста Нариманова, і ин. Потім, за скількись літ після революції 1905 року, Леманов переїхав до Петербургу. Там він секретарював у мусулманській фракції депутатів Державної Думи, редагував (1910-1912) їхню газету „Миллет“ (= Нація“).

Поруч підстаршого Леманова, почасти на заміну йому, придбав Гаспринський у Бахчесараї дуже доброго молодшого співробітника, що потім теж редакторював у „Терджимані“. Це письменник Осман Акчокракли. А окрім нього, для тих самих завдань, придавсь Гаспринському інший молодший письменник (тепер — уже зовсім не молодий), одноліток Османа Акчокракли Сабрі Айвазов.

Народивсь Осман Акчокракли року 1879-го і вчивсь для кращої освіти в бахчесарайській медресі Зенджірлі (в 1890-их рр.). Тут виявилось, між иншим, що з Акчокракли дуже гарний каліграф, „хаттат“, знавець мусулманських почерків, і петербурська татарсько-арабська літографія Ільяс-мурзи Бораганського спровадила молодого Османа Акчокракли до себе на службу в Петербург. Наслідком було видання: „Образцы мусуль-

манських письменъ“ (Спб. 1900), дуже корисне для молодих орієнталістів. Там, у російській столиці, з'явилися й перші белетристичні спроби Османа Акчокракли, писані під сильним впливом російської літератури. Звідти Акчокракли поїхав учитися в османську столицю — Царгород, а потім знов приїхав до Петербургу. Гаспринський запрохав його в Бахчесарай — вести „Терджиман“ (1906). Двома роками пізніш, Османа Акчокракли закликали в Оренбург, де виходив солідний тагарський журнал „Шура“ (= „Рада“); він там попрацював 1908-1910 р. Нарешті знов опинивсь у ріднім Криму. Найпершою белетристичною річчю у Акчокракли було оповідання про те, як він одвідав могилу-мавзолей золотоординської принцеси Ненеке-джан-анум під Бахчесараем у Чуфут-кале: „Хикаст — Ненеке-джан-ханум тюрбе-сі“ (Спб. 1899, з друкарні Бораганського; 45 ст., гарно й гоже видана книжочка, ще й з малюнком Ненеке-джаниного мавзолея)¹⁾. І того самого року надрукував Акчокракли теж у Бораганського свої віршовані переклади з Пушкіна, двома текстами і з двома заголовками: „Бахчесарай чешме-сі ве Тилисм“ = „Бахчисарайській фонтанъ и Талисманъ, соч. А. С. Пушкина, съ переводомъ на татарській языкъ кримскаго нарѣчя“ (Спб. 1899). Під „татарскимъ языкомъ кримскаго наречя“ перекладач розумів таку мову, як у „Терджимані“ Гаспринського, тобто по суті османську. Характеристична — присвята на цій брошюрі: „Въ память столѣтней годовщины великаго русскаго поэта А. С. Пушкина 26 мая 1899 г.“ (і те саме — по тюркськи): Акчокракли виявляв виразну тенденцію — одгукуватися, як татарин, на явища російського письменства і наближати його до татар. З російського ж, для шкільних потреб, спеціально для народніх татарських шкіл, обробив тоді Акчокракли десять байок Крилова (Спб. 1901). З Гоголя він переклав і видав комедію „Женитьба“ = „Евленмекъ“ (Спб. 1903). Та Пушкін зостававсь з-поміж російських поетів чи не найближчим для серця Акчокракли; переклав він уривки з „Евгенія Онїгина“, переклав він „Желанье“ і ин. Вибірки свої з Пушкіна, додавши ще дещо з інших російських письменників, вмістив Осм. Акчокракли у своїй збірці: „Орым җончалары“ = „Пуп'яхи з кримських квітів“ (Оренб. 1905); тут, окрім Пушкіна, бачимо звіршовані уривки з кримської повісти В. Шуфа та переклад поезії Данилевського „Йосафатова долина“ (коло Чуфут-кале, де караїмське давнє кладовище). Пізніш, як побачимо далі, виявив себе Осман Акчокракли драматургом, і одна його музикальна драма — писана на тему „Бахчесарайський фонтан“.

Його товариш, немало одноліток, Хафиз Сабрі Айвазов (народ. 1878), що теж бував редактором бахчесарайського „Терджимана“, являється переважно критиком та публіцистом. Заразом він — перекладач з російського письменства не менше жвавий, ніж Акчокракли. Перекладав Айвазов із Турґєнєва уривки з роману: „Отцы и дѣти“; з Чехова — чимало дріб-

¹⁾ Трицятьма роками пізніш не хто, як сам Осм. Акчокракли, довів, що принцесине ім'я треба читати „Джанке“ або „Ханке“, а не „Ненеке-джан“. Див. нашу статтю про Чуфут-кале, ст. 9.

них його оповідань: „Супруга“, „Радость“, „Мыслитель“, „Нервный“ і ин., щось аж двацяттеро; з Боборикіна — оповідання „Али“, з Толстого — „Не могу молчать“ і ин. Перекладаючи знов-таки з мови російської, знайомив Айвазов своїх земляків-татар і з художніми писаннями західньо-європейськими: драмою „Тайфун“ Ленгівеля, „Під півмісяцем“ Кнута Гамсуна, то що.

Перекладарською діяльністю захоплювалися тоді, на припочатках ХХ в., ще й чимало інших кримчаків. Саме тоді як Акчоракли друкував свої переробки „басень“ Крилова у Петербурзі, надрукував у Бахчесараї 8 криловських байок Абдульгаффар Шейх-заде (1901); до перекладу додано й життєпис славнозвісного російського байкаря. Шейх-заде писав і самостійні вірші, ліричного напрямку, з філософською закраскою. Ахмед Мидхат Рефатов дав переклад комедії Горького „Міщане“ (пис. 1903) та Гоголевого „Тараса Бульби“ — початок; з Толстого він переклав „О жизни“, „Смерть“, „Хозяин и работник“, драму „Живой труп“. Осман Заатов, той що його росіяни знають найбільше через короткий підручник татарської мови „для русских“ та через російсько-татарський його словник, дав переклад драматичних сцен з Пушкіна: „Скупой рыцарь“ (1905); в Заатівському перекладі пієса „Скупой рыцарь“ нераз виставлялася на сцені в Бахчесараї, в аматорських спектаклях, і набула собі чималої популярності серед татарської публіки.

Тут нагода — згадати про початки драматичного письменства у кримських татар. Першим кримо-татарським драматургом був Абдулла Озенбашли, що видав у Бахчесараї, у Гаспринського, свою драму: „Оладжуга чаре олмаз“ (1901); цей заголовок добре перекласти російським прислів'ям: „Чему быть, тому не миновать“. Дата „1901“ вважається за початкову еру для кримського театру ¹⁾. Переклади драматичних пієс з мови російської (от як згадані вище „Скупой рыцарь“, „Міщане“, „Живой труп“, „Тайфун“, то що) збагатили театральний татарський репертуар; та з'явилися й окрім Озенбашли свої татарські драматурги (Мейнов; як згадувано — Акчоракли, і ин.).

V.

НОВІ МОЛОДІ ЛІТЕРАТУРНІ СИЛИ В КРИМУ ПІСЛЯ 1905 РОКУ. ПИТАННЯ ПРО ЛІТЕРАТУРНУ МОВУ; ПРИКЛАД ОД ІНШИХ ТЮРКІВ. ГУРТОК «УЧКУН» МЕЙНОВА. НАРОДНИК НОГАЄЦЬ КУРТІЄВ. НАЦІОНАЛІСТ ТОХТАР-ГАЗІ. ПОВІСТЯР ХІЛЬМІ. ІНШІ З ПЛЕЯДИ 1910-их РР.; ОЗЕНБАШЛИ, ОДАШАШ. ВИДАВЦІ «АЛТИН ЙАРЫК»: ЧОБАН-ЗАДЕ, ЧЕЛЕБІЄВ. ДВІ СЛОВІ ПРО ПЕРЕДРЕВОЛЮЦІЙНІ ЛІТЕРАТУРНІ СПРОБИ ЛЯТІФА-ЗАДЕ.

Після 1905 року літературний рух сильно розбуркався по всіх країнах російської імперії, де тільки жила тюркська людність; побільшало число молодих татарських літературних сил. Побільшало їх число і в Криму.

¹⁾ Згідно з нею, 1926 року святковано для кримсько-татарського театру двадцятип'ятилітній ювілей.

І повстало перед молодими письменниками важливе практичне питання — про літературну мову.

Гаспринський, як знаємо, був принциповий ворог літературизації місцевих наріччів і говірок. Він обстоював єдину, „спільно-тюркську“ літературну мову — і нею була для нього османська, хіба що очищена од царгородських довжелезних заплутаних періодів та од повені арабсько-перських елементів. Мав він однодумців і серед інших татарських племен, де не одному із старших (або й не старших) письменників теж здавалося річчю небажаною — плодити багато тюркських літератур, розбиваючи тим національну тюркську єдність. Тільки ж, живе життя татарських країв, з гекучими практичними потребами, погнало татар після 1905 р. здебільша на інший плях, — інтелігенти бажали писати як-найзрозуміліше для широких народніх мас. Ця тенденція виявила себе і в Криму. У Бахчисараї, на очах у Гаспринського, заснувавсь 1906 року літературний гурток „Учқун“ = „Іскра“, що вирішив писати по місцевому. На чолі того молодого гуртка став Джелиль Меінов (точніш — Абдуль муін)¹). Меінов, як ми вище вже зазначали, був побільше письменник драматичний, автор пісес „Қан қарышты“ = „Кровомішанина“, та ін. Драматург, може виразніш ніж який інший побутовий письменник, міг скласти ціну живій народній мові в літературній обихідці.

Але згодитися на гелій принцип про літературизацію живої народньої мови — то ще не значило вирішити й на практиці цес дуже складне питання способом прийнятним для цілого Крима. Адже в Криму — татарських говірок є скількись; в кожному разі можна говорити не менше, як про три групі. Коли на південнім березі, коло моря, татари балакають більше-менше так, як в османській Туреччині (і цей факт був на руку Гаспринському), то одходячи од моря на північ у середню смугу чуємо ми вже інакше наріччя, а ще далі на північ, у степовій смузі, чуються ще своєрідніші наріччя й говірки (навіть ногайські), що наближаються до мови поволзьких татар (або й киргизів). То чи всіма тими живими діалектами випадало писати? чи може слід було вибрати якусь одну говірку, посередню?

Не бракувало й таких татарських письменників у Криму, котрі ладні були писати навіть північно-кримськими, степовими говірками. І до таких письменників належав талановитий поет-народник Хасан Чергіїв. Ногайський мурза, гордий своїм родом, він не вважав за потрібне одцуратися своєї рідної говірки. Року 1909-го, у Джанкої, видрукував він невелику поему (12 стор.): „Әшид, мевта нё севлеюр!“ (= „Послухай, що кажуть мерці!“), російськими буквами; а російські букви, звісно, краще віддають діалектичні звукові відтінки, ніж арабські. Підписавсь тут Чергіїв псевдонімом: „Бильгисиз“, тобто „Безвісний“, або „Прихова-

¹) „До гуртка «Учқун» увійшли Хафуз Омер, Ях'я Байбуртли, Хюсейн Балічіїв, Абдуррахман Хюсні, Сулейман Бадракли, Якуб Давидович (з литовських татар) та ще дехто. Заходилися перекладати з російської мови оповідання для дітей. Переклали з півсотні оповідань; надрукували п'ять“ (Із статті Акчокракли).

ний у собі“. В цій Чергієва поемі мертвяк встає з могили, літає по Криму і робить сумні спостереження над сумною татарською дійсністю. В дальших своїх писаннях Чергіїв тримавсь уже альфabetу арабського, який значно знівелював його ногайщину на лад інших татарських нарiччiв Крима. Теми його — побутові: малює він, як татари-харпаки — бідують, а серед татар-багатирів панують ненормальні відносини: от, приміром, батьки-багатирі продають свою дочку заміж за багатиря-ж-таки, наче яку худобину, і безталанна дівчина-багатирівна гірко плаче, розглядаючи перед весіллям своє дороге віно. Інший письменник початку 1910-их рр., що разом з Чергієвим виявив велику симпатію до ногайщини в літературній мові, то доктор Мустафа Куртiїв. Він белетрист, автор оповідань з побуту селянського, хоч не цурається він оповідати й про життя інших клас. Найбільше виспів його талан уже пізніш, та перші його літературні спроби друкувалися ще в „Терджимані“. Мова в Куртiєва цікава не тільки своєю степовістю, ба й чистотою од нетюркських елементів: він силується втікати од арабізмів і персіанізмів.

Прихильники степовости в літературній мові становили одначе значну меншість. Переважна більшість кримських письменників після 1905 р. вибрала собі в мові середній шлях, мову середньої смуги, „орта йола;“ ¹⁾. Не одбіг од цього напряму, не вважаючи навіть на свій дуже сильний ухил в напрямку до мови південноберегової (себто й османської), талановитий поет-націоналіст Хк сейн-Шамиль Тохтар-газі ²⁾, автор ліричної, дуже вславленої збірки: „Лемент Крима“, друкованої 1910 року в Карасу-базарі. (Тес місто, як знаємо, саме тоді сильно й висунулося з культурно-національного погляду). Сильне вражіння справляє Тохтаргазієва поезія з заголовним запитом: „Хто це?“ і рефреновою відповіддю: „То татари, свої кримські люди! То ми, сини цього рідного краю!“ Коли хто в Криму живе серед лісу, а не має поліна дров, щоб вогонь запалити; коли хто в Криму сіє хліб, а не має чого їсти, окрім хіба повітря, то то ми, татари, свої кримські люди! Коли хто в Криму шукає науки, а не має грошей заплатити в школу, то то ми, татари, свої кримські люди!“ — На жаль, цей талановитий поет рано помер.

Рівночасно, бл. 1910 р., звернув на себе увагу молодий белетрист родом з-під Бахчесарая (із с. Ескі-ель) Абдуль-хакім Хильмі. По вищу освіту він їздив до Царгороду, має спеціальність — історію, але белетристика — то найхарактерніша для нього річ. Звичайно, що в Царгороді міг Хильмі ближче ознайомитися і з новітньою белетристикою османською; тільки ж найбільше слідно на ньому вплив од літератури російської. Не дурно ж він менші Тургенєва оповідання й сам перекладав на татарське. Найсильніші його писання — ті, які він публікує вже аж за наших часів.

Плеяда татарських молодих письменників початку 1910-их рр. настільки численна, що декотрих доводиться перейти тут, хіба, коротенькою

¹⁾ „Бахчесарай — Сімферопіль — Карасу-базар — то віхи тієї смуги“ (Акчокракли).

²⁾ Пишеться його прізвище „Тохтар“, а вимовляється оте „q“ близько до „х“.

згадкою. Із старших Абдулла Озенбашли (автор першої кримської драми 1901) видав свою віршовану збірку під трохи кур'юзним заголовком: „Фонограф-и хақай“ = „Фонограф істин“). Другий — А. Одабаш (народ. 1887), що почав тоді свою письменську кар'єру віршами, а потроху перейшов на філологію. Цікавіша — трійця молодиків: Челебів (Челебі-джан Номан), Чобан-заде та Бекір Сидкі, що випустили в Царгороді 1911 р. віршовану збірку під архаїчно-літературним заголовком: „Алтын ярық“ = „Золотий бляск“. Як відомо, так зветься одна буддійська сутра, що її старотюркський (уйгурський) переклад знайдено через археологічні експедиції в східному Туркестані. Вибір такого археологічного заголовка „Алтын ярық“ для своїх новітніх віршувань іде, мабуть, не од кого, як од Чобан-заде (народ. 1893), що вже очевидячки й тоді, 1911 року, вісімнадцять усього літ мавши, виявляв інтереси до історії старотюркського письменства (потім він спеціалізувався на науці). Але науковість не перебила Чобанові-заде бути й путящим поетом, з тонкими, інтелігентними переживаннями; приміром, Чобан-заде з тонкою чутливістю обмальовує сирітливі свої настрої, коли згадує покійну матір. А його літературний спілльник Челебіів (Челебі-джан), в народньому дусі пишучи, подавав своїми віршами дуже великі надії, що з нього виробиться сильний і видатний татарський поет. Тільки ж надії тії не оправдалися, бо в вирі революції Челебіів загинув (1918).

1910 року, в органах Гаспринського „Терджиман“ та „Алем-ус-сыбйан“ виступив, як початкуючий літератор, Лятіф-заде (народ. 1890). Саме тоді повернув він з Туреччини, перебував під поетичними чарами османського лірика Фикрета та політичними — пантюркістів. Тільки ж пізніш одбулася в душі Лятіфа-заде така ґрунтовна психологічна зміна, що про нього доводиться казати вже в дальшому розділові, присвяченому письменникам періода радянського.

VI.

ПИСЬМЕНСТВО ОСТАННЬОГО ДЕСЯТИРІЧЧЯ. СТАНОВИЩЕ СТАРШИХ ЛІТЕРАТОРІВ У РАДЯНСЬКИХ УМОВАХ; ЩИРА ЇХНЯ ПРАЦЯ НА КОРИСТЬ КРИМСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ. РІШУЧИЙ ПЕРЕХІД МОЛОДШИХ НА ПЛАТФОРМУ ЖОВТНЯ: ОДАБАШ, ЧОБАН-ЗАДЕ, ХИЛЬМІ. НОВА ПОЕЗИЯ У ЛЯТІФА-ЗАДЕ. ОМЕР ІПЧІ „АЛ КЕДАЙ“ — ЛІРИК, НОВЕЛІСТ І ДРАМАТУРГ.

Трохи чи не всі оті письменники живі до наших днів. Вони бачили революцію 1917 року, перебули епоху Тимчасового Уряду і довгенької громадянської війни (кінець-кінцем аж до 1922 р.) — і дожили до радянських часів, коли Крим ставсь радянська автономна республіка, а Сімферопіль (Ак-месджид) — не тільки осередок радянської адміністрації, ба й культурного життя. Тут у Сімферополі є університет, із східнім факультетом, тут працює Державне видавництво („Крымгосиздат“), що випускає книжки і російською і татарською мовою; тут виходить у світ і газетно-журнальна преса.

Деко́трих письменників з плеяди 1910-их років одна́че вже не стало. Талановитий поет-націоналіст Тохтар-газі, що вславив був своє ім'я збірською „Кримський лемент“ (1910)—він помер давніш. Другий з дуже надійних поетів Челебіїв загинув 1918 р. Третій значний поет у цій плеяді ногайський мурзак-народник Чергіїв—замок. Якийсь час, у 1923-1924 р., писав він був дрібні комедійки (і навіть сам виступав як актор),—потім і це припинилося. Висунувсь був на початку революції поет-націоналіст Джеміль Керменчіклі, і теж більше не пише.

Всі ж інші татарські письменники не перестають працювати. Сприйняли вони радянську владу спокійно ба й із симпатією, і допомагають їй своїм культурним співробітництвом: одні, котрі старші—працюють як „попутчики“, другі ж зовсім органічно перейнялися ідеями жовтневої революції.

Всі три живі редактори колишнього „Терджимана“ Леманов, Акчокракли та Айвазов перебувають на державній службі у Симферополі. З них Ісмаїл Леманов має дуже відповідальну посаду в редакційному відділі „Крымгосиздат“—а; в симферопільському ж університеті викладає він арабську мову. Осман Акчокракли в університеті викладає східну історію і друкує, мовою правда російською, історично-археологічні розвідки з давнього минулого своєї батьківщини (про отузські написи XIII в., про археологічні зостанки в Чуфут-кале, то що). Ми мали нагоду зазначити, що для Української Академії Наук він, мабуть, дасть розвідку про поему з часів Хмельницького, яку склав зять Тугай-бея Джан-Мухаммед. Не припиняє він і поетичної творчости. 1923-го року написав Осм. Акчокракли музичну драму „Чора-батир“ з історії казанської оборони проти московського царя Івана IV Грізного, а 1926 року—теж музичну, драму „Бахчесарайський фонтан“. Обидві ще чекають видання.

З-поміж „підстарших“ давніх письменників А. Одабаш (народ. 1887) оддався за радянських часів найбільше педагогіці та практичній філології. Тб він складає читанки для шкіл, тб видає кримсько-татарські дитячі пісні з нотами і з перекладами на російську мову (1926, спільно з З. Бахаревичем), тб, для потреб росіян, щоб вони вивчали мову місцевої татарської людности, складає вкупі з караїмом Кая російсько-татарський словник та „Руководство для обучения крымско-татарскому языку“ (1-ше вид. 1924, 3-тє 1926). Наріччя тут у підручниках подається середньої смуги, тобто приміром для „я сиджу“ подається форма „отурам“, а не „отура-мын“ (як по ногайськи) і не „отуруйор-ум“ (як по османськи).—Ширшою науковою дорогою пішов Б. Чобан-заде (народ. 1893). Він перейшов на професуру в Закавказчину в Баку і там працює над історією тюркських мов і літератур. Дає розвідки й про сучасну тюркську діалектологію, студіює мову північно-кавказьких кумиків, то що. З рідним Кримом одна́че Чобан-заде не пориває зв'язків, надсилає до ак-месджидських (симферопільських) наукових татарських журналів свої критичні студії про нову кримську літературу (є й окрема відбитка 1928), часом друкує в Криму й плоди своєї музи, нещедрої правда. Року 1928 крим-

ське Державне видавництво артистично опублікувало з авторовим портретом невеличку (55 ст.) збірочку його віршів: „Боран“=„Заверюха“. Здебільша тут містяться не нові, а давні поезії Чобана-задé, писані року 1914 (в Одесі), 1916-1919 (в Будапешті), 1921-1922 (в Ак-месджиді, або Симферополі). Але дві поезії датовано 1926 роком. Одна, „На березі Балтицького моря“ (=„Балтық йалысында“) писалася в Ленінграді, друга — в Баку; це жвава побутова сценка з народньої каварні, тобто східнього клубу.

Повістярів татарське письменство має взагалі обмаль, і тому втішно нам зазначити, що Абдульхакім Хильмі, почавши писати на припочатку 1910-их рр., тепер не тільки не замовк і не геть виписавсь, ба навпаки — за радянських часів дав він чи не найкращі свої речі. Безперечне вражіння справляють оповідання: „Аджлық хатирелері“ = „Спомини про год“, друковані в журналі „Ілєрі“ позаторік.

Хто з-поміж давніших, передреволюційних письменників найбільше належить жовтневі, так це Аб. Лятіф-задé, дарма що перші його літературні спроби 1910 р., друковані в „Терджимані“, найменше це могли віщувати.

Тепер Лятіф-задé має безмал 40 років. Народивсь він 1890 р. в Симферополі, де батько його вчителював. Та далі перейшов його батько на службу в Перекопський повіт, і через те Лятіф-задé чув тамошню степову говірку з дитячих літ. Поглядів тримавсь батько старосвітських, і як настало хлопцеві 13 літ, батько оддав його (1903) вчитися до мусулманської медреси в Симферополі. Вчителі були там поганенькі, схоластично-рутинерського типа, і молодий „сохта“ все прохав батька, щоб він його краще пустив до школи російської. Батько на те не пристав, а пообіцяв вирядити його по науку в Туреччину, в Царгород (1905), та не зробив того, бо добрі люди одраями пускати п'ятнадцятилітнього парубчака в далеку чужу сторону. Натомість він оддав його в „рушдійє“ симферопільського мусулманського благодійного товариства. Тут учили краще ніж у медресі, тільки ж 1908 р. юного Лятіфа-заде з „рушдійє“ вигнали „за бунтарство“. Допіро тоді зміг він поїхати до Царгороду (1909), і його прийняли до „идадійє“. Вчивсь він там лиш до 1910 р., бо батько вмер, і довелося парубкові вернутися на батьківщину. Перебуваючи в Царгороді, сильно зацікавивсь Лятіф-задé новим османським письменством. Особливо його захопив собою тонкий лірик Фикрет, світило всієї нової османської поезії, автор меланхолійної, гожої збірки „Розбита зурна“ (=„Ребаб-и шикестé“); Фикретове „Сіс“=„Туман“ Лятіф-задé знав на пам'ять. Добре познайомивсь він у Царгороді і з пантюркістами і засвоїв їхні ідеї. Повернувшись до Криму, Лятіф-задé почав з 1910 р. друкувати свої поезії в бахчесарайських органах Ісмаїла Гаспринського: „Терджиман“ та „Алем ус-сыбйан“ (=„Хлоп'ячий світ“) і державсь він тоді мови османської¹⁾. Та як настала світова війна 1914 р., довелося

¹⁾ Див. прим. зовсім османські вірші Лятіфа-заде 1910 р., передруковані в його збірці „Йаван саз“ (Симф. 1928, ст. 39) — про те як він дививсь на життя крізь рожеві окуляри, а життя прийшло й болоче тріпонуло його своєю залізною рукою.

1915 р. піти Лятіфові задé служити в російській армії, простим рядовим москалем. І отут, на військовій службі, обертаючися серед гарматного м'яса російської, татарської чи іншої національності, передумуючи про весь жах тієї війни, відчув Лятіф-задé у своїй душі повний перелім: чи пантюркізм, чи панславізм — все однаково зробилося йому чуже. А як настала революція 1917 р. та як після неї прийшла в Крим радянська влада, Лятіф-задé свідомо пішов разом з нею. Друкувавсь він за революційних часів у симферопільському „Орым уджагы“ 1918 р. (за радянського ж періода він був і редактором того органа), друкувавсь в радянських „Йаны чолпан“, в „Ілері“. Взагалі одначе написав він поезій не гурт, і навіть принципово він висловлюється проти безперервної письменникової продукції¹⁾. Урядова його ж праця переходила головним чином на службі в Комісаріяті Народньої Освіти; тепер він там голова комісії нового (латинського) альфавету для татарських книг.

Торік Назар'ян-Іранцов, у своїй поверховній і малопродуманій замітці „Літературний Крим“²⁾, присвятив Лятіфові-задé два рядки, з такою плутоною характеристикою: „По земному прості, що дихають силою й радістю, вірші Лятіф-задé“. І тільки. Міг би хтось подумати, що з Лятіфа-задé — особистий поет-гедонік, який оспівує індивідуальні „радощі життя“. На правду ж, уся поезія Лятіфа-задé то громадські теми, овіяні народницьким духом Пам'ятаю, в розмові з Лятіфом-задé я сказав був про одного татарського поета: „Він у свою лірику вносить громадські настрої“. — „А я“, перебив мене Лятіф-задé, „роблю навпаки: в громадські теми вношу лірику“. Непогано один татарський інтелігент захарактеризував мені всеньку творчість Лятіфа-задé двома словами: „соціяльна лірика“. З художнього погляду найкраще вийшли у Лятіфа-задé його поезії з народницьким духом (що ріднить їх з творчістю Чергієва), які носять на собі дату: 1923 рік. І саме їх найбільше й уміщено в збірці „Йаны саз“ = „Нова музика“, що вийшла в світ торік (Ак-месджид 1928; 60 ст.). Та єсть у тій збірці і давніші Лятіфа-задé вірші (навіть з 1910 р.), а трапляються (небагацько їх) і пізніші. Серед них — плач-елегія: „Ленін ьльдю!“ = „Ленін помер!“ (1924), яка кінчається одначе бадьорою вірою, що за те залишилося на світі ленінство („ленінджілік“), бйове залізно-сталеве ленінство³⁾, — ідея, що раз-у-раз повторюється і у всіх інших кримських „червоних“ поетів.

Групу тих революційних письменників червоного Крима, котрі почали писати ще перед революцією, ще за царського режиму, замикає собою наймолодший з них, дуже різнобірний автор (лірик, почасти новеліст, особливо ж драматург) Омер Іпчі, з характеристичним літературним псевдонімом „Ал-кедай“, тобто „червоний кобзар“ або „червоний министрель“⁴⁾. На вигляд можна Омерові Іпчі дати років 33-35, — отже

¹⁾ Див. передмову до „Йаны саз“, ст. 3.

²⁾ В київській „Літературній Газеті“ 1928, № 12(30), од 21 червня, ст. 3.

³⁾ „Йаны саз“, ст. 43-44.

⁴⁾ Дословно „ал-кедай“ значать „червоний бідак-харпак“, Але на сході, через історично-побутові умови, поплуталися терміни „шайр“ (поет), „ашық“ (бродячий співець

кожному навч видко, що народивсь він живовидячки ще в ХІХ столітті, на прикінці віку. Року 1915-го написав він найпершу свою поезію „Медресé“¹⁾; в ній влучно обмальовано тісну, темну, неохайну мусулманську медресу, з бурсою для задурених семінаристів-„сохтів“. Це було в розгарі світової війни. За два роки спалахнула революція 1917 р., настало „Тимчасове Правительство“ — і тоді молодий Омер Іпчі звернув на себе увагу такими своїми віршами, як „Солдат-революціонер“ і ин. А як прийшла радянська влада, він зробивсь її бардом. У характері „червоного барда“, „ал кедай“, Омер Іпчі охоче одгукується на всякі злоби дня — і значні, і навіть менше значні. От, з нагоди Жовтневої річниці, вилилися з-під його пера (1923) вірші з приспівом: „Ал октабр гене гельді“ (= „Знов прийшов червоний Жовтень!“). На смерть Леніна — вірші „Ленін ёльдю!“ = „Ленін помер!“ (1924), з висновком: Ленін не вмре! бо залишилася залізна комуністична партія. А на другу річницю Ленінової смерті — у Іпчі вірші: „Хаят-куреш“ (= „Життя-боротьба“): — Маркс сказав: „Мільярди (бідаків), єднайтеся!“ нагадує Іпчі: а Ленін наказав боротися за нове життя — на заводах, на фабриках, на шляхах, у степах, на землі і на небі — проти капіталістів, проти імперіялістів, проти поміщиків, проти усіх-усіх: „Хай земля тремтить, хай небо стогне, хай не зостається каміня на каміні, а в буржуя — ані голови, ані ока, ані брови!“

Йер тітресін,
Кьок інлесін!
Таш усткнде таш,
Буржуйда баш,
Кьоз ве каш
Қалмасын!

Для двадцятих роковин кривавого 9-го січня пише Іпчі (1925) довгу поезію „1905, йанвар 9“ — оповідає про те, як робітники вірили, що „цар, наш батечко“ нічого не знає про народню кривду; пішли вони до „царя-батечка“ з іконами, з хрестом, — і їх розстріляли. Та настав 1917-ий рік, здобули люди волю, тільки ж без ікон і без хрестів: „Кров за кров! капіталові й цареві смерть!“ Одгукується Ал-кедава муза і на скарання американських робітників Сакко і Ванцетті (1927). Зберуться дівчата-комсомолки — і їм од Ал-кедая привіт. Іде червоне військо — його Іпчі вітає; це військо — з робітників і селян, воно йде й співає: „Хто несе грізну загибель капіталові — то то ми! Қапталға еджель-ёлюм кьётюрген — о бізлер миз!“ (1928). Запроваджується новий альфавет для татарської мови, латинський замість арабського — і на те у Ал-кедая поезія: „Йаны

про кохання) та оте „кеда“ чи „кедай“ (точніша перська вимова — „геда“; = „жебрак“ „бідак“). Спеціальніш „кедай“ — то співак-імпровізатор, експромтист.

¹⁾ Див. збірку віршів Омера Іпчі: „Куреш ічюн“ (= „Для боротьби!“; Ак-месджид 1928, ст. 40), де Іпчі точно зазначив, що „Медресé“ то „бірінджи мензумем“, „найперше мое віршування“.

еліф-ба“, привіт новому альфавітові, потрібному для розвою індустрії (1928).

Ми бачили, що і проф. Чобан-заде і Лятіф-заде торкаються таких самих тем, як і Іпчі. Безперечно, їхні вірші — тонкіші, в них **сильніша** — рефлексія, і завсіди з-поза неї визирає фізіономія інтелігента, що кличе інших інтелігентів працювати для простих, **бідних** мас у дусі ідеалів радянського жовтня. Не те у Іпчі: у своїх **злюбодневних** віршах він просто вдається до народних мас, або навіть ніби сам вигукує з-посеред народної гущі. Допомагає цій **ілюзії** легкий, розмовний стиль його віршування. Там речення — **короткі**, вони часто перериваються вдатними **цезурами**, і віршування у Іпчі через те виходить — як каже москаль — „отчеканенним“, **сильно** ефектним, а для агітаційної мети — **що-найпридатнішим**. Можна **бути** дуже неоднакової думки про поетичну надхненість Ал-кедаєвої поезії, про її естетичну художність, але не відчутти в його віршах ефектності, одмовити їм звучності і влучності — цього вже не можна аж ніяк. Трапляється у Омера Іпчі лірика й особиста, ніби з суб'єктивною рефлексією; тільки ж і вона легко переводиться в нього на агітацію. От, одвідав він у Бахчесараї палати давніх кримських ханів (в-осени 1926). У татарина-націоналіста були б з'явилися елегантні думки-згадки про ті часи, коли існувало самостійне Кримське ханство; у Омера Іпчі навпаки: „Таріх текрар дегіль дір! = Історія не повторюється!“ надає він заголовок своїм поетичним рефлексіям після огляду ханських палат. І воно добре — каже він — що історія не повторюється, не повертає назад. Бо якби повернула назад, то встали б хани та були б косили наші голови, а беї з мурзами гнітили б люд. Ні! ми, дякуючи Жовтневі, маємо тепер іншу історію й твердо ідемо надійним Леніна шляхом. Отак і ці ліричні вірші обернулися у Іпчі в „агітку“.

Для агітації користується Ал-кедає Іпчі і прозаїчною белетристичною формою (є збірка здебільша трагічних оповідань, 1927; 80 ст.). Але де він найсильніший — дак се в царині драматургії. Чималий сценічний успіх випав його драмі: „Фахیشє, йахуд бір кьойлююн башына геленлер“ (= „Повія, або які пригоди впали на голову одного селянина“, Ак-месдж. 1926; 52 ст.); тут Іпчі в усій наготі обмальовує картину того соціального лиха-протитуції, за яке вина спадає найбільше на багаті класи громадянства. Протягом театрального зимового сезону 1925-1926 р. пієса виставлялася в Симферополі (двічі), в Бахчесараї, в Карасу-базарі; окрім того вона ввійшла в репертуар і інших татарських країв, — **принаймні** в лютому 1926 р. я в Баку бачив афішу про виставу „Фахیشє“. Для сільської сцени написав Іпчі дуже агітаційну пієсу: „Азад халқ“ (= „Визволений люд“; Ак-месджид 1927; 55 ст.) — про те, як сільські татари під покровом радянської влади щасливо перебудовують своє життя. Кінчається „Визволений люд“ ефектною промовою червоноармійця Мустафи: „Товариші! Хай згинуть кулаки та багатири! хай живе єднання бідноти! ¹⁾“.

¹⁾ Для орієнталіста трохи ніяково читати, що російський термін „кулак“ (= куркуль) залишивсь у татарській промові червоноармійця Мустафи без перекладу: теж „кулак“, — дарма що в татарській мові слово „кулак“ значить „вухо“!

Хай живе єднання харпаків, робітників і середняків! Хай живе десята річниця жовтневої революції! Хай живе шлях, що показав Ленін! Хай загинуть Чемберлени, Балдвіни, Пілсудські і всі вороги радянської влади! Хай живе наш червоний прапор і всесвітня революція! Вперед, товариші!“ У відповідь на це, і артисти на сцені і вся публіка в залі гучно співають інтернаціонал — і аж тоді завіса падає. — Для кінематографа написав Іпчі сценарії двох піс: „Халім айдамақ“ ¹⁾ та „Ненеке-джан“; сценарій для „Ненеке-джан“ склав Омер Іпчі за допомогою Османа Акчокракли, що являється найкращим дослідником історії й легенди про тую принцесу. Ясно, що й у кінематографічній пісці Іпчі виявив бездоганну червоність („аллық“, як висловлюється Махмуд Недім) ²⁾.

VII.

НАЙНОВІШЕ ЛІТЕРАТУРНЕ ПОКОЛІННЯ: ДЖАВТОБЕЛІ, ДЖАМАНАКЛИ, ШЕМЧІ-ЗАДЕ ПРАКТИЧНИЙ НАПРЯМ ТАТАРСЬКОЇ ПОЕЗІЇ. ТРОХИ ЧИ НЕ ЦІЛКОВИТИЙ БРАК ХУДОЖНЬОЇ ПРОЗИ; ОПОВІДАННЯ ДЖ. ГАФФАРОВА.

З останнього п'ятиліття заявили себе в радянсько-татарських журналах зовсім уже нові сили, молоді поети, що в передреволюційну добу нічого не писали, а повисувалися вже за часу радянської влади, за панування жовтневих ідей.

Велику організаційну роль тут одіграв політично-літературно-науковий радянський журнал-місячник „Йаны чолпан“ = „Нова зірниця“, що почав виходити в Симферополі (Ак-месджиді) з весни 1923 року за редакцією публіциста й критика Махмуда Недіма. Це був щось ніби наш „Червоний шлях“. В ньому взяли участь і старші письменські сили, почасти навіть з-поза меж Криму (як от Зекі). В перших-таки числах ми знаходимо окрім провідних політичних статей (прим. про революцію на сході — Насиха Мухїїддінова, про аграрне питання в Криму — редактора Махмуда Недіма і т. и.) статті з філології та історії письменства, як от Чобан-заде: „Вступ до тюрко-татарської мови“, Акчокракли: „До літературної історії татар казанських“, Зекі: „Національна справа в Росії і її розв'язання“; або про педагогіку — Байбуртли: „Нова (тобто Гаспринського) метода в татарських школах“, то що. А молоде покоління одгукнулося цілою хмарою віршування, намагаючися писати в чисто-пролетарському дусі. Знайшли вони собі місце не тільки в „Йаны чолпан“ (а потім у журналі „Ілері“ = „Вперед“ за редакцією того самого Махмуда Недіма), ба й у органах, призначених тісніш для юнацтва: „Кьбз айдын“ = „Радісна звістка“, „Йаш қуввет“ = „Молода сила“. Теми їхнів віршів — червоний прапор („ал байрақ“ або, як у Джавтобелі, „қызыл байрақ“), клич до боротьби з капіталізмом та імперіялізмом, хвала вільній праці на заводах і фабриках (остання тема — побільше не з натури, бо заводів і фабрик

¹⁾ Ми вимовляємо це слово з придихом: „гайдамака“.

²⁾ Див. передмову М. Недіма до „Фахїше (Ак-месдж. 1926), ст. I.

саме й не стає Криві, країні хліборобській та курортній). Навряд чи ми дуже помилимося, коли скажемо, що джерело свого надхнення вони — окрім, звичайно, радянських політичних статей та гасл, „політ-грамоти“ — мають у поезії московського пролетарського письменника Дем'яна Бедного. Ворожити, уві що виллються їхні первоцвітки, тепер іще не легко, всі ж бо вони дуже ще молоді, здебільша вчать по школах, дехто не скінчив ще навіть середньої. Тому вражіння од них дуже не виразне, — важко передбачати, хто з-поміж зеленої молоді виб'ється на шлях оригінальної творчості, а хто й зовсім одпаде. Можна тільки сказати, що потрібне радянсько-громадянське діло вони й тепер роблять. Сильні вони не кожен з-окрема, а всі вкупі своєю масою, своїм гуртом, і з тієї гуртової літературної маси дехто повинен-таки буде виписатися на справжнього письменника.

Найбільше розголосу має безперечно З. Менлі-Азіз Джавтобелі, що його поезії вийшли вже й окремою збіркою: „Инчилябі ши'рляр“ = „Революційні вірші“ (Ак-месджид 1927; 63 ст.). Вийшли вони коштом Кримського Державного Видавництва, в серії „Нефіс едебійят кютюб-ханеси“ (по російськи вона зветься: „Библиотечка художественной литературы“), ще й портрет якого автора додано (Це взагалі у Криму є звичка для поетів — друкуючи збірку, подавати й свою парсуну). Під портретом — віршований вступ, де автор повідомляє, що народився він у селі Джавтобе ¹⁾, з бідного татарського роду; його батько й дід — плугатарі, все інше — їм чуже:

Джавтобе дір тоған кьбйюм,
 Джарлы татар аслы сойум.
 Бабам, дедем сабанджы дыр,
 Гайры бізе йабанджы дыр.

Далі йде сама збірка. Одчиняє її Джавтобелі гімном російському пролетаріатові, що царський уряд мордував його, розстрілював 9-го січня, розстрілював на ленських золотих добувальнях; а тепер пролетаріат учинивши революцію, може сам будувати своє життя. Тоді йдуть поезії: „На шляху нового життя“, „Червоний прапор“, „Зірниця“ („Чолпан“; з символістичним малюнком, де зірка має п'ять ріжків) і вірші на революційні свята: „1-шого травня“, „Жовтневе свято“ („Октябр байрамы“) — інакше „Азад шарқ“ = „Вільний схід“, той схід що досі жив під півмісяцем, а незабаром житиме під повним сонцем. Натурально, що не забуто у Джавтобелі червоне військо. Чимало поезій присвячено у Джавтобелі жіноцтву; на малюнкові (ст. 18) намальовано, як молода дівчина-піонерка, показуючи рукою в вікно на піонерську процесію, тягне старих, завуальованих жінок до новітнього життя. Звичайно, що не проминув Джавтобелі і юних лєнінців-комсомольців; в елегійні вірші для них на смерть Леніна 12 січня: „Бу кюн ольдю!“ = „Сьогодні він помер!“ Найоригінальніші

¹⁾ Це мабуть тєє, що між Теодосією та Керчем.

вірші — з дитячого побуту, про сирітську долю, то що, або коли й не про сирітську, то все ж гірку; дитина, приміром, прохає батька: „Тату! не пий!“ або „Тату! учися читати й знати!“ Цікаві — мініатюрні віршовані сценки з селянського побуту: хлібороб на праці, хлібороб на весіллі, і т. п.

Поруч Менлі Азіза Джавтобелі дехто ворожить поетичну славу молодому степовому ногаві Керімові Джаманакли. Йому 24 роки (народ. 1905, в Евпаторійському районі), і вже має він видану збірку віршів: „Азадлыг йырлары“ = „Пісні волі“ (Бахчесарай 1927; 58 ст. in 16°), — теж у серії „Бібліотечка красного письменства“ і теж, натурально, з портретом юного віршівника. Теми у Керіма Джаманакли — такі, які в Джавтобелі, тільки тон трохи ніби-наївніший, і вражіннів од природи виспівує Джаманакли більше. — Передбачають — казав Лятіф-заде, — найбільше перспектив у иншого ногайця, що почав писати років тому якихсь трое, але вже виярляє шукання ширших тем, трактує їх глибше, виблискує не аби-якою поетичною іскрою. Це Ешреф Шем'і-заде. Йому трохи більше ніж 20 років. Народивсь він в Евпаторії 1903 р., учивсь у рушдійє, а перша друкована його поезія з'явилася в грудні 1926 р. в журналі „Ілері“ = „Вперед“. Така поезія — „Ленінге“, присвячена Ленінові. В ній мова — ногайська; але потім Шем'і-заде перейшов на мову середньої смуги, „орта йолақ“, хоч поодиноких рідних ногайців не перестає в свої вірші ввертати: це вже навмисне, задля кольоритности. Окрім політики, муза Шем'і-заде любить і лірику серця, домішуючи одначе й сюди громадянські мотиви. Загальним тоном свого віршування Шем'і-заде не раз нагадує Лятіфа-заде. Характеристична річ, що, в супротивність Лятіфові-заде, Шем'і-заде мало обізнаний з літературою османською. Навіть уславлену нову сенсаційну повість Халіде-едіб „Вогненна сорочка“, що облетіла цілий світ, прочитав Шем'і-заде — так він мені казав — у російському перекладі (1927), не в османському первописі.

Довелось мені чути од Лятіфа-заде таку характеристику татарської поезії (в своїй скромности він не виключав і самого себе): „Уся наша поезія — дуже практична, утилітарна. Наші вірші — ніби трактати з публіцистичними ідеями“. Увага ця справедлива, і торкається вона не тільки кримчаків, ба й инших тюрків б. Росії. Приміром, коли ми візьмемо класичного поета киргиз-казаків М. Я. Дулатова, то ще й перед революцією знайдемо в його віршах публіцистичні трактати. — „Вже й тепер нема нам-казакам де кочувати із своїми чередами, а що з нами буде, коли за новим проєктом дадуть кожному для кочування лиш по п'ятнацять десятин землі!“ трагічно співав він, і хоч оця його пісня знаходила живий відгук у серцях його земляків, але ж це не більше як віршована проза. В порівнянні з нею кримсько-татарські вірші можуть здаватися ще й за верх художньо-поетичного надхнення.

Велика хиба кримсько-татарського письменства — брак повістярської прози. Великих романів зовсім ніхто не пише, ба й маленьких новельок або коротеньких оповідань — теж не гурт. Ми мали нагоду за-

значити оповідання Хильмі, Куртієва, Омера Іпчі; додати можемо молодшого побутовця Джафера Гаффарова ¹⁾; тільки ж цієї продукції аж надто обмаль, а всі інші волять писати лиш короткі ліричні вірші. А що турки з природи добрі майстри оповідати, то брак прозаїчної белетристики у кримських татар здається аж ненормальним. На сумний цей факт татарська критика не перестає звертати увагу і шукати його причин. Головна причина живовидячки тая, що нечисленна татарська інтелігенція геть переобтяжена щоденною працею на посадах, і в неї не залишається вільного часу для писання якоїсь довгої речі, для прозаїчної белетристики. Друга причина — ще важливіша: брак належної підготовки. Чобан-заде в своїх критично-літературних статтях зовсім справедливо вказує: щоб бути повістярем, треба знати життя, мати добрий запас спостережень, знати психологію, уміти аналізувати і людей і життєві явища. Всього цього нема в молоді, і вона, коли хоче писати, охтітніш кидається до короткого ліричного віршування, бо то — легша річ.

VIII.

ДВІ СЛОВІ ПРО НАУКОВЕ ТАТАРСЬКЕ ПИСЬМЕНСТВО. ЖУРНАЛІСТИКА.

За революційних часів Симферопіль зміг заснувати у себе університет; заступлено там і орієнталістику. Але виклади ведуться там мовою російською, і видання друкуються по російськи. Узагалі все найкраще про Крим, про його історію, давнину, друкуються по російськи, в Симферополі, і наукові татарські сили беруть у російських виданнях жваву участь, прим. в „Известиях Таврического Ученого Общества Истории, Археологии и Этнографии“. Надсилають вони свої праці — в російській мові — і до орієнталістичних органів Ленінграда або й до нашої Української Академії Наук (як, от, мій учень Якуб Кемаль, що завідує Східнім Музеем у Ялті, або Осман Акчокракли). Все ж царина наукової літератури і в рідній мові татарській іноді дає тепер цінні публікації; прим. звернула на себе увагу книга Ахмеда Озенбашли ²⁾: „Чарлыг хакимітінде фаджигасы, йахуд Татар һиджретлери“ = „Кримська трагедія в період царизма, або татарські еміграції“ (Симф. 1926; ст. 119 та 81) — про те, як татари систематично виселялися з Криму із своєї батьківщини. Дрібніші наукові статті трапляються в газетах і журналах.

Число татарських газет і журналів не велике, а все ж останніми роками ця справа посунулася наперед. Давній „Терджиман“ старого Гаспринського замовк незабаром після його смерті, а натомість, за Тимчасового уряду (1917), виходили були газети „Миллет“ (= „Нація“) 1917-1920 та „Орым уджагы“ (= „Кримське огнище“) 1918. Тепер видаються газети радянські, як от „Йаны дунья“ (= „Новий світ“), та й журнали радянські. Ми мали нагоду зазначити, що за редакцією Махмуда Недіма виходив літературно-політичний місячник „Йаны чолпан“ (= „Нова

¹⁾ Збірка оповідань Гаффарова (84 ст.) вийшла в світ 1927.

²⁾ Це син найпершого кримського драматурга.

зірниця“), а після того виходить „Ілері“ (= „Вперед“); тут трапляються цінні історико-літературні розвідки. Багато дав місця науковим статтям орган народнього комісаріату освіти Крима: „Оду ішлері“ (= „Справи освіти“), що виходить з 1924 року; це журнал-місячник, громадсько-політичний і педагогічний.

ІХ.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ВКАЗІВКИ.

Історія нового кримсько-татарського письменства, що його зумів сотворити народ, який налічує не більше ніж 178 тисяч душ, вся розгорталася на моїх очах. Я прихильно почав за нею стежити з 1889 року, здавна знайомий я був з патріархом кримського письменства Ісмаїлом Гаспринським і його спільниками, далі з великою симпатією підтримував і підтримую особисті знайомості з головними діячами кримського літературного життя. Через те мені хочеться вірити, що в тім стислім історичнім нарисі, який я оце накреслив, не міг я допуститися небажаної суб'єктивності, не міг чогось недооцінити. Та щоб читачеві легше було де-в-чим скоригувати мене, подам ще й бібліографію того, що писали інші про кримське письменство. Тільки-ж не багацько її, і головним чином — у татарській мові:

1) Брошюри Ісмаїла Гаспринського: а) Русское мусульманство (1881); б) Проблески культурнаго движенія татаръ, татарская книга, школа, учащіяся, женщина, театръ, благотвореніе, типографія и изданія (приложеніе къ 40-му номеру „Терджимана“ за 1901).

2) П. Меліоранський у своїй статті (1902): „Турецкія нарѣчія и литературы“, в 67-ім полутомі петербурського „Энциклопедическаго Словаря“ Брокгауза та Ефрона, про всенюк кримську літературу подав лиш от що: „Успѣшно идетъ изданіе бахчисарайской газеты Переводчикъ (Терджуманъ). Русскіе писатели очень мало переводятся на турецкіе языки; укажемъ на переводы изъ Пушкина и Крылова кримско-караимскаго поэта Эрака и Акъ-Чокраклы“ (ст. 163). І більше — нічого; навіть Гаспринського ім'я не згадано!

3) У збірці „Литература востока“ (Спб. 1919, вип. I, ст. 47). А. Н. Самойлович (наступник П. Меліоранського на кафедрі) присвятив $\frac{1}{2}$ сторінки кримсько-татарському письменству: 17 рядків Гаспринському, 9 рядків усім іншим літераторам.

4) Осм. Акчокраклы: Крым тюрк-татар едебійятнын қысқаджа тарихче-сі (= Коротенька історійка кримсько-татарського письменства) — в „Миллет“ 1919 (№№ 40-50) та 1920 (№№ 6-14). В основі цієї змістовної татарської статті заслуженого літературного діяча лежить російська стаття, що її Осм. Акчокраклы виготовував був у розгарі світов'ї війни для збірки „Отечество. Пути и достижения национальныхъ литературъ Россіи. Национальный вопросъ“ вид. М. В. Поповой. Революція 1917 р. перебила збірці „Отечество“ вийти у світ; але Осм. Акчокраклы увічливо дав мені перечитати й тую свою російську статтю, в рукописі. Там цінні — переклади татарських віршів на російську мову.

5) Хюс. Баліч (наркомпрос Крима): Крым татар миллі меде-нійетинін тарихі муқаддараты (Бахчисарай 1926) = Тези для історії

кримсько-татарської національної цивілізації. В цій брошюрі ми фактів з історії кримського письменства не знайдемо; але знайдемо соціально-економічну схему для збудування культурної історії Криму. А це й для історика письменства цікаво.

6) Б. Чобан-задé: Сон девр Орым татар едебиййаты. Тенгид теджрюбе-сі (= Кримсько-татарське письменство останнього періода. Критична спроба), Ак-месджид 1928; ст. 102 (in 16-0). Це 1-й № серії „Ілері едебиййат кютюб хане-сі“ = „Літературна бібліотека Ілері“. Критика дуже продумана; а вступ починає Чобан-заде (побіжно) ще од орхонських написів VII в. та (трохи ширше) од старої літератури ханського періода. Частками публікувалася праця Чобана-задé й раніш.

7) Абд. Лятіф-задé: а) Короткий огляд кримської татарської літератури — в харківському місячнику „Червоний шлях“ 1927 листопад (ст. 196-201). В цій короткій і сухій статейці автор намагавсь на п'ятьох сторінках зробити „основні натяки етапів, що перейшла кримська татарська література“ — починаючи з VII віку по Р. Х., як і у Чобана-задé, і згадуючи, що „у вивченні і розробці історії кримської літератури ми дуже багато мусимо завдячити працям проф. Чобан-задé“. Уваги Лятіфа-заде про старе письменство не мають великого інтересу ¹⁾, а цікаві — його-літератора короткі уваги про найновіших літераторів; б) Він таки: Орым татар едебиййатынын сон-кі деврі хақында = Про останній період кримсько-татарської літератури — в органі кримського наркомпроса: „Огу ішлері“ 1928, № 4-5 (ст. 29-44). Те, що в попередній своїй статті Лятіф-заде лиш позначив-намітив, він тут в „Огу ішлері“ розвив ширше.

8) Х. Сабрі Айвазов: Мей'ус шаирлеріміз (= Наші одчайні поети) — в „Огу ішлері“ 1928, № 4-5 (ст. 20-28). Сувора критика нових поетів, що страждають на мегаломанію.

9) Назар'ян-Гранцев: Літературний Крим — дуже коротка й поверховна (і з фактичними помилками) статейка в кийвськiм двотижневику „Літературна газета“, 21 червня 1928 р., № 12 (30), ст. 3.

10) Моя стаття про кримське письменство в 41 томі (1930) московського „Енциклопедического Словаря Русского Библиографического Института Гранат“ — то лиш укорочення з цієї української статті, яка отут друкується.

ДОДАТОК.

НЕВЕЛИЧКА АНТОЛОГІЯ З КРИМСЬКО-ТАТАРСЬКИХ ПОЕТІВ.

Переклади, що я нижче подаю, немало всі поробив Осман Ак-чокракли; тільки дві поезії Газі-гірея Вихра переклав наш слухач О. Я. Олесницький ²⁾. Іноді в ці перекладі я вносив деякі стилістичні

¹⁾ Не можемо не зазначити дуже прикрого його недогляду: в рубриці про літературу Кримського ханства, він каже (ст. 198), що „з найвидатніших поетів цього періоду треба відзначити Ходжа Ахмета Єсеві (XVII вік)“. Але ж цей поет жив на півтисячі літ передше! та він поет і не Кримського ханства, а Середньої Азії.

²⁾ О. Я. Олесницький — відомий, як автор збірки: „Пѣсни крымскихъ турокъ (себто татар). Текстъ, переводъ и музыка“, Москва 1910 (= 22-ий випуск „Трудовъ Лазаревскаго Института Восточныхъ языковъ“).

виправки в дусі української мови; при тім я мав перед очима татарський текст.

А) З ПИСЬМЕНСТВА ХАНСЬКИХ ЧАСІВ.

I.

Хан Газі-гірей Вихор («Борá», 1588-1594).

1) СЛАВА ВІЙНИ

До військового прапора хилимося ми, а не до чарівного дівочого стану.
Бунчук ми покохали, а не пахучі закручені кучері.

Палкую пристрасть до стріл і лука ні защо не витіснять із серця
Стріли бистрих очей чепурливої красуні та її лукуваті брови.

Наша втіха, наша насолода — щоб коло боку був раз-у-раз залізний меч,
А не срібне тіло вродливої коханки.

Нам серце звязали волосяні окраси на шиї чудового коня-скакуна,
А не її коси та кучеряві локончики.

Нам любий — благородний кінь, ще мчиться як легкий вітрець,
А не тая ідолка, що обличчя як у перії, а очі як у серни.

Ми серце оддали війні за віру, в вій — царська краса¹⁾.

Краща ніж у тих милих, що мають щокимов ясен місяченько, та обличчя
Багато мук приносить похід, але ми щиро захоплюємося ним, [як у перії
А не тими стражданнями, що їх приносить любов до жорстокої вродливиці.

Присягаємося, що всією душею прагнемо ми священної війни,

І загасимо нашу спрагу не водою, а кров'ю ворога нашої землі.

[О. Х. Акчокракли, на підставі своїх джерел, надписав цю поезію ім'ям Менглі-гірея (1469-1474, 1478-1515). Тільки ж у „Гюльбюн-и ханан“ Халім-гірея XVIII в. (див. царгор. видання 1327 == 1909, ст. 66) автором названо Газі-гірея; та навіть і стиль цієї газелі, чисто османський, чужий будь-яких татаризмів, підходить саме до стилю Газі-гіреєвого, а не Менглі-гіреєвого. Загальною своєю ідеєю ця газель дуже нагадує відомі перські войовничі вірші останнього бухарського еміра-саманіда Абу-Ібрагіма Монтасира (уб. 1005 р.), що їх можна прочитати в українським віршованім перекладі в моїй антології перських поетів „Пальмове гілля“, част. III (К. 1922) ст. 19].

2) КОЛЕСО ВОДЯНОГО МЛИНА („ДОЛАБ“).

(Газі-гіреєве „месневі“).

Їдучи шляхом-дорогою, натрапив я на водяний млин, де крутилося колесо.
І сказав я: „Нащо ти трешся обличчям своїм об воду?

„Ти здірявіло, геть погнулося,

І сльози падають на твої ноги.

“Чи ти закохане? чи ти в розлуді?

За кам ти нудишся на чужині?

„Отак минають і дні і ночі.

А тобі нема волі вільної?

¹⁾ Очевидячки, в тексті, що ним користувався О. Акчокракли, читається „шаһ-зіба“. В „Гюльбюн-и ханан“ маємо читання „шаһид-зіба“ = „янгольська краса“.

„Через що ти отакечки ридаш?

Стан твій ізігнувся, на лук обернувся.

„Ти плачеш раз-у-раз, ти стогнеш,

А ніхто не знає тайни твоїх страждань. —

Учуло колесо, як я до нього вдався,

І своєю мовою от що мені одказало:

— Не знаєш ти, сину людський, що сталося!

Не питай, як і через що! так уже судилося.

Високі гори були колись притулком моїм,

Була в мене сила, була міць.

Росла я сильна деревина, ноги мої спускалися до джерела

З усіх боків мала я руки-гилля.

Коло стіп моїх стелилася зелена поросль,

На голові моїй співали всякі пташки-щебетушки.

Круг мене квіти росли-процвітали,

А моя одіж часом була зелена, часом кармазенова.

В осени з мене падало-сипалося золото,

Весною фіялки кивали своїми голівками вправоруч-вліворуч.

Молоді мої пагінки виростали рівнесенькі.

Тюльпани радісно наставляли свої келіхи.

Роса відволочувала землю.

Очі нарцисові вночі не спали.

Провадив там свою розмову й виноград...

Та дмухнув вітер-смерть, — і я впала.

І зрозуміла я, що життя мені перетято.

Доти про таке я й не гадала була!

Звалилася я, сила пропала;

Заразієнько обрубали мені мое гилля, мої руки.

Щоб волокти мене, просверлували мою ногу.

Шию обкрутили мені віжками.

Збагнула я, що нема вже мені волі-долі, і слід загув...

Де ви, мої пташки! де ви, тюльпани!

Звалили, поволокли мене по землі.

То я стогнала, то я ридала...

Минуло скількись років, посхло мое тіло,

Зчорніло мое зелене вбрання, перегнило.

Тоді мов Захарію [Предтечиного батька] мене розрізали пилою, —

Ой, слухай, щоб ти знав, що з мною вчинили!

Наробили з мене дошок, повбивали в мене цяхи,

Все вібравши до купи, пустили в воду.

Одтоді та й аж до цього часу я крутюсь.

Знай, що люта долл коїть усе лихе.

Колись Іову робаки з'їли й серце.

Скажи: яка порада, який спосіб проти долі!

Отож і ти, хане, вважай, що я скажу:

Всі ви в цій тлінній оселі — гості.

Гляди, не заносься високо перед світом:

Адже ж і я чимало була сміялася з безсвєлих.

Доля — то семиголовий гад-дракон.

Скільки вже люду пішло йому на поживу!

Скількох пророків напоїла доля своєю отрутою!

Скільки сот тисяч святих вона підманула!

Скільки на світі бувало царів-шахів, що вона їм давала „мат“!

Жадного „кона“ на шаховій дошці цього світу ти не пустиш так, як би сам хотів.

Гарно сказав ось які вірші один майстер (хай його дух
вічно радіє!):

Дивг, не вір підступному цьому світові!
Багатьох левів він-нечестивий потрощив,
Не живи недбало, в тебе ще є воля.
Коли ти хочеш досягти вивершення,
Уповай в усьому на всесильного Бога.
Коли ти хочеш і на цім і на тім світі спокою,
Проливай сльози та покоряйся Богові.
Ну, годі, Газаї, кінчай свою мову,
Покірно прохай ласки у Бога.
Задовольняйся з усього, що тобі нашле доля,
Бо, знай, усе — од Бога, усе — од Бога, усе — од Бога.

Дальші дві поезії хана Газі-гірея подаємо в перекладі не О. Х. Акчокракли, а нашого слухача О. Я. Олесницького, ще 1909 року. Він перекладав з рукопису, що належав старенькому моеззинові села Дерек-кой (під Ялтою), а діставсь моеззинові од покійного батька, як спадщина. Того рукописа одкупив од моеззина Сабрі Айвазов і дозволив О. Олесницькому зробити собі копію. Я мав перед очима татарський текст і в тій копії О. Олесницького, і в друкованому „Гюльбюн-и ханан“ (ст. 67-68 вид. 1327 = 1909 р.), де є дуже значні варіанти. Окрім того знайшовсь іще текст, теж із своїми варіантами, в рукописній книгозбірні Осм. Х. Акчокракли в Симферополі, і господар увічливо дозволив мені покористуватися ним. Спираючися на всі три татарські тексти, я повносив у переклад О. Олесницького чималі зміни:

3) ВІРШОВАНА ВІЙСЬКОВА РЕЛЯЦІЯ ОД ХАНА ГАЗІ-ГІРЕЯ ДО ТУРЕЦЬКОГО СУЛТАНА.

Ми — твої раби, готові боротися за віру, і жертвуємо своє тіло й душу.
Володарю мій! Що я маю казати? Незабаром ти сам здобудеш певну звістку.
Ми не з тих, що тікають од ворожих стріл та сокир, подвизаючися на шляху віри.
А коли вийшло щось не так, хай усенька вина спадає лиш на мою шию.
Ми й сами пнемося посуватися-таки наперед.
Знай, справжній юнак не стане залишатися позаду.
Коли б я захтів тобі вняснити всі ті лихі пригоди, що нам на поході трапилися,
То й послухати про них — це тяжкий сум.
Султане мій! Я йду в похід, я вирядивсь на священну війну,
Помолися, щоб Бог на це дав благословення твоєму рабові.

4) ПОВНА ГРІЗНОЇ ДОГАНИ ГАЗЕЛЬ ¹⁾, ЩО ПОСЛАВ ЇЇ ХАН ГАЗІ-ГІРЕЙ ДЕКОТРИМ СВОЇМ ВЕЗІРАМ ²⁾, ПЕРЕБУВАЮЧИ В КРІНОСТІ ЗАБУР.

Коли нам так гірко на душі, то хіба це диво? Погляньте лишень, до чого ми дійшли!
Бо їй Богу, аж носом нам вилізає гірка Забурська вода!

¹⁾ Так, — надписано, що це є „газель“, дарма що зміст не газельний.

²⁾ Очевидячки, беям.

Нечестивий ворог чинить шкоду землям ісламського люду, —
 А ви Господа не боїтеся, берете собі хабарі та спокійненько сидите!
 Ми — на бойовому герці, кров проливаємо, кров'ю плачемо, —
 А ви собі любісінько сидите в долині п'яних бевькетів та п'єте насолоду з вино-
 вої чаші.

Коли не буде негайних заходів проти цього лиха, то державі нашій—кінець!
 Мені не вірите — усіх сусід перепитайте!
 Ох ви, мізерні, що завсіди воюєтеся окреме од батьківщини!
 Хоч з біди натягніть-но тятиви, пускайте стріли!
 Надто вже довго був безладдям законний державний лад.
 То, хоч раз, покажіть себе добрими правителями, подбайте за нього!
 Хан-Газі склав оцього наказа-грамоту по щирій правді.
 Коли ж вона не правдиве слово, то женіть його з Забура!

II.

ХИЛЬМІ КРИМЧАК.

Татарський текст, яким користувався для свого перекладу Осм. Акчок-
 ракли, це той, що знаходиться в кримській рукописній історії Хурремі
 XVIII в. (Хурремі ж, знов, укорочував „Сім світил“ Мохаммеда Ризи
 XVIII в.).

5) „КРИМЧАКОВІ СКАРГИ“ ХИЛЬМІ КРИМЧАКА.

Чи ти, серце, забудеш світову скорботу і прийдеш од [чарівної всевідущої]
 „Джемшідової чаші“,
 Чи ти оддасися радощам-веселоцям, чи прийдеш із побожного монастиря шейха
 святої Мекки, —
 То, хоч би ти власним ротом умів хлупати птахів щастя, а коли ти кримчак,
 Дак ти вже не людина! приходь хоч із чудового раю!
 Привітаєшся — привітання твого не приймуть, не скажуть: „а! прохаємо!“, адже
 ти кримчак,
 Хоч би прийшов ти до них од пречистої гробниці пресвятого Пророка.
 Раз із тебе кримчак — не спитають у тебе про благодать райських вод,
 Хоч би прийшов ти з садів вишнього раю, чи з едема.
 Якщо ти хочеш, Хильмі, щоб тебе вшанували кримські володарі,
 То приходь із краю франків, або од арабів, або од персів.

Б) З НОВИЦЬОГО КРИМСЬКОГО ПИСЬМЕНСТВА.

III.

ОСМАН АК-ЧОКРАКЛИ (народ. 1879).

6) ЩО ДУМАЄ ТАТАРКА.

Навкруги нас — стіни та стіни,
 І вікна — очима на подвір'я.
 Що-дня сонце сходить й заходить,
 А наше лихо — не меншає, більшає.

Зачинено за нами двері, геть і кожну продушину; баркани — височенні;
 А в садку над нами вільно літають вільні пташки!
 Та сонячне світло світить на небі,
 Та хмарини набігають й одбігають...
 Ані стіни, ані баркани не розуміють,
 Як бідують-сумують татарки, оті пташки в неволі.
 Мордуються вони так, що й плакати не сила.
 Терплять вони, терплять — аж поки згинуть.

IV

АБДУЛЬГАФФАР ШЕЙХ-ЗАДЕ.

7) РОЗБІЖНІСТЬ

Не второпаю я людей сього світу:
 Природо їм дано святу, а звичаї — не такі, як каже природа.
 Ох, чи не добре б було, коли б не було тієї неприродности?
 Коли б не було розбіжности між природою й звичаями?
 Якщо, Абді, ці твої слова мають силу хоч над тобою самим,
 То соромся на догоду звичаям іти проти природи.
 Вісімнацять ліг тягнеться моя боротьба проти світових норів,
 Аж тіло мос олабло, не стало силь й снаги.

V.

ХЮС. ШАМИЛЬ ТОХТАР-ГАЗІ (автор збірки „Кримський лемент“ 1910).

8) ХТО ЦЕ ВОНИ ТАКІ?

Живуть серед лісів, а нема в них і поліна дров, чим затопити.
 Живуть коло води, а щодня буває так, що й води напитися не можна.
 Хлібороби вони, сіють хліб, а нема борошна, чим погодуватися...
 То — татари, свої кримські люди,
 То — ми, сини цього рідного краю!
 Треба знаття-науки, а нема грошей на науку,
 Язика зв'язано, говорити не можуть.
 Нема в них з чого жити, хіба що з повітря...
 То — татари, свої кримські люди,
 То — ми, сини цього рідного краю!
 Була в них колись чимала землячка, та не стало її.
 Було їм колись право жити, та вже тому праву край!
 Голоднеча в них тепер, а колись були добрі достатки...
 То — татари, свої кримські люди,
 То — ми, сини цього рідного краю!
 Було їх тут колись мільйон та й ще пів-мільйона;
 Теперечки їх обмаль, добре як тисяч з двісті.
 Та й тим здебільша нема де притулитися...
 То — татари, свої кримські люди,
 То — ми, сини цього рідного краю!

VI.

ХАСАН-МУРЗА ЧЕРГІЄВ.

9) „ТАК СУДИЛОСЯ“.

Швидко линуть хмари понад дахом однієї високої оселі.

Ніч. Вогні вже згасли. Усе послуго.

Місячне світло не пада на землю. Скрізь чорні хмари.

Чуючи негоду, зацвірінькали пташки в саді.

Тут багатирева оселя. Навкруги — огорожа.

Там люди животіють: родяться в безталанній неволі, помирають у неволі.

Уся хата поспалася. Не чути голосів і людської ходи,

Тільки в Есми, багатиревої доньки, ще світиться.

В'ються чорні кучері дівочі. Золото на фесі-шапочці грає-льщитьєся.

Це вчора тато привіз з міста, покупив на віно.

Капають сльози з її очей. Похилила вона голову.

Каже: „Не судилося мені од бога бути в гурті його улюблених рабів.

„Продають тебе, не питають, а ти будь покірна!

Кажуть: так судилося, так тобі на роду написано.

„Не звичай це, а кара! Продають нас, мов худобу,

„Нема на світі чоловіка, щоб уважав нас за рівню собі.

„Ой, мій Боже! Ти ж і нас сотворив людьми, такими як і чоловіків!

Та всі вигоди надав Ти чоловікові, а нам-безталанним неможна й язика поворухнути !

VII.

БЕКІР ЧОБАН-ЗАДЕ (народ. 1893).

10) ДЕ ТВОЯ МАТИ? (Уривок з поезії: „Татарським сиротам“).

Темно було. Нудна ніч розстелилася навкруг:

Ніде ніщо ані дихає, ані шелесне.

Думи, глибокі думи мене обгортали;

Та от за моїм вікном учув я ніжний-лагідний голос.

Моє серце несвідомо обізвалося.

І ніби тихо-тихо прошепотіло: „Підведися!“

Я миттю підвівсь. о моїй хаті, темній як небуття,

Ходив я та й роздумував.

Передо мною довго мрів ясний образ моєї матери.

Коло вікна — легеньке шелестіння і ледві чутний, боязкий голос.

Ненастанно стукає в шибку і щось нашіптує,

Про щось питає своєю-власною мовою, та розібрати не можна.

Серед бурхливої ночі міркував я, щó ж хоче сказати отой моїм вухам любий голос,

І допіро пізніш розміркував я, де моя мати.

VIII.

АФУЗ ОМЕР САМІ.

11) ЗІМОВИЙ ВЬЧІР (з дитячої літератури).

Неможна було б терпіти муки од зими,

Коли б не було втіхи коло огнища.

Навкруги сніг падає платинкам,
Земля наче оповивається в біле простирано.
Сусіди взімку охоче захожають один до одного,
Сидять та балачками тішаться,
Споживають садовину, п'ють каву та чай;
Хто — чита, хто — крає та шие.
Прийшов до нас у-вечері мій товариш.
Вчили ми те, що загадав учитель; балакали, сидячи коліном до коліна.
Бабуся моя потім оповідала нам казок
Та й скількись годин отак-о нас бавила.
Далі — сказала, щоб ми голосно читали, а сама слухала
І жалкувала, чом її не вчено.

ЛЕВ ОКИНШЕВИЧ.

ДІАРІУШ ІВАНА БИХОВЦЯ Р. 1704 ПРО ВІДРЯДЖЕННЯ ДО КРИМУ.

I.

ВСТУП.

„Діаріуш“ — мабуть так був-би назвав Іван Биховець свій документ, коли-б він був дав йому назву. Це — звіт про подорож до Криму весною й літом р. 1704, цікаве з багатьох поглядів. Річ відома, як мало дійшло до нас даних українського державного діловодства XVII і початку XVIII ст. Вони загинули, як загинув і український архів XVII в. Дані про діяльність центральних установ Гетьманщини ми знаходимо переважно в архівних фондах сусідніх держав і націй — Польщі та Росії, і переважно в Росії, де в сучаснім „Древлехранилище Р. С. Ф. С. Р.“ збереглися документи про зносини в XVII ст. з Україною Гетьманщиною. Низку цікавих даних дають нам „статейные списки“ — справоздання й звідомлення російських посланців, що їх делегувалося на Гетьманщину. Ми знаємо низку відомостей про аналогічні відрядження до Москви, до Варшави, до Костянтинополю, до Бахчесараю, українських посланців. Але до нас не дійшли їхні звідомлення про виконання покладених на них доручень. Безперечно це — велика прогалина, що втруднює працю української історіографії. Мені, будиши влітку р. 1929 в Москві, довелося натрапити, розшукуючи матеріяли до іншої теми, на один такий „діаріуш“ — звідомлення, одне з небагатьох, що збереглися, бо більшість, треба думати, загинула безслідно.

Цей документ, передусім, дає нам зрозуміти загальний характер звідомлень, що їх подавали українські посланці про виконання покладених на них дипломатичних доручень. Він дещо дає й для кримської історії. Адже він малює характер і форму дипломатичних метод і переговорів в Криму, і разом з цим дає певні відомості про обставини внутрішнього, кримського життя: приміром про рештки від „єренків“ — італійців у Криму, про становище православної й єврейської релігій, про суд і про способи кар, що практикувалися в Криму, про порядок звільнення невільників, про зацікавлення в Криму торговельними зносинами з Україною. Малює документ і обставини в степах, що лежали між Україною й Кримом, про розбої в них, в яких татари, треба думати не без підстави, підозрівали запорізьких і дінських козаків, але за які бували винні й московські релігійні емігранти, що оселилися на Кубані.

Документ дає дещо й для історії Запоріжжя. Відомо, як протестувало воно супроти відібрання від нього долини р. Самари й супроти старшинських салітраних майданів, що там завелися за Мазепиних часів. Січовики

руйнували ці майдани; про один такий похід відділу Січового війська для зруйнування цих старшинських підприємств і каже Биховця діяріуш.

Звідомлення Ів. Биховця малює нам справи дипломатичної й зовнішньої політики, що турбували р. 1704 український та російський уряди, зокрема татарську підтримку тієї частини поляків, що, разом з Любомірськими, допомагали Карлові XII.

Нарешті документ цікавий іще й самою особою його автора. Кар'єру лівобережного військового канцеляриста Івана Биховця малює в своїм досліді про „Псевдо-діяріуш Самійла Зорки“ проф. М. Петровський ¹⁾. На жаль, найостанніша хронологічна вказівка про Биховця, яку знає М. Петровський, стосується до його участі в обранні Д. Многогрішного. Коли року 1649 (якщо ми весь час маємо діло з однією особою) ми знаходимо Івана Биховця в реєстрах Ніженського полку, то р. 1704 з нього мала бути вже похилого віку людина. Невідомо, яку посаду посідав він тепер: у своїм звідомленні він називає себе „слугою“ гетьмана; але не знати, чи це свідчить про належність його до гетьманових слуг-дворян, чи він ще й до того часу лишавсь військовим канцеляристом, чи з Биховця був під ті часи „знатний військовий товариш“, в яку рангу переходила одходячи з посад українська старшина. ²⁾ З діяріуша видно, що Биховець був близька до гетьмана людина і що про це знали в Криму.

Постать Івана Биховця нам цікава й тим, що про нього згадує Сам. Величко. Вказуючи, як на своє джерело, на діяріуш С. Зорки — секретаря Б. Хмельницького, Величко твердить, що діяріуш цей „быль въ товарища моего Силвестра Биховца, канцеляристи войскового. Его же отецъ, Іоанъ Биховець, при тогочаснихъ чигринскихъ гетманахъ бѣ канцеляристомъ, и тамо тотъ Хмельницкого дѣяний діяріушъ, переписаль билъ себѣ“ ³⁾... М. Петровський не знає служби Івана Биховця на Правобережжі (вона могла бути після 1669 р. відколи він має останню звістку про Биховця), не знає й його сина Силвестра.

Звичайно, що можна було б піднести гіпотетичну думку, що це Іван Биховець і є автор псевдо-діяріуша Зорки, що Величко, на якого нарікає проф. М. Петровський, сумлінно брав невірні інформації з фальсифікату Івана Биховця. Але таку думку я аж ніяк не міг-би зааргументувати й обоснувати. Документ, що його друкую, малює Биховця лиш як одного з українських дипломатичних агентів, що мав відрядження до Криму й залишив нам цікавий опис його.

¹⁾ Записки Істор. Філол. Відділу В. У. А. Н., т. XVII, с. 165.

²⁾ Р. 1693, як видно з його судової справи з Олішевськими козаками, він був саме значний військовий товариш. Пачка № 1 копій з рукописів В. Модзалевського. Справа № 26.

³⁾ Літопис С. Величка с. 31.

II.

ДІАРІУШ. 1).

„Лѣта 1704 г. апрѣля 22 дня.

По указу пресвѣтлѣйшаго великого государя нашего его цар- л. 369.
ского величества, ясневельможный его милость господинъ гетманъ
войскъ запорожскихъ и славного чина каралеръ Іванъ Мазепа
послалъ меня слугу своего Івана Быховца в Крымъ до Селимъ-
Кгирея хана Крымского, — из Батурина.

Маія 4-го дня из Переволочной переплывши Днепръ, ночеваль
у Вовчого колодезя.

Маія 5-го Саксаганъ переплывши, ночеваль въ степи.

Маія 6-го Базавлукъ переправившись, ночеваль в Сѣчи.

Маія 7-го — в радѣ листъ regimentарской кошевому отдавши,
обѣдал у курѣнцовъ своихъ Бруховецкого куреня и, за проводни-
комъ сѣчовымъ Базавлукъ переправивши поромомъ, ночевал на[д]
Терновкою.

Маія 8-го — Носаковскіе двоя и я третей обѣд ѣлъ едучи в Кры-
нище, и ночеваль на нивахъ Казыккерменскихъ.

Маія 9-го до пристани Днепровой Казикерменской приплывши,
взял вѣдомость от Гришки Кондратенка атамана и от Петра Крас-
нокуцкаго писаря перевозныхъ, что розбой стался на Гайманѣ
і Ченой Долинѣ; и з погрому того Яцко Опошняцкой з товар-
ствомъ и Андрѣй Носиць куреня Сергивевского, ушедши в ночи,
сказали мнѣ рано на Конской пристани; а Самко, — куреня Мы-
шастого, до Сѣчи объявити то поѣхаль.

Тая непотѣшная новина, хотя мя || і товарищевъ моихъ устра- л. 370
шило нейти в малой дружине от Конской, — однако я, помощи
Божие и Пресвятой Дѣвы Богородицы Маріи в заступление пре-
давшись, послушание совершенное подорожное, яко смертельный
человѣкъ, отправляти не оставилъ, но ѣхал за Конскую иоче-
валь на Чорной Долинѣ, на погромищи, розбитых и побитых при
трупѣ там же лежачомъ непогребенныхъ человѣковъ тѣлъ; и обна-
деживаль дружину свою словомъ Христовымъ, дабы храбры были,
говоря: не бойтеса мое малое стадо; а предъ восходомъ сонца объ-
ехавши росую стан свой, пустился в неотменномъ опасеніи доро-
гою; а и разбойники при нашемъ ѣханью от татаръ застали по-
громлены и при насъ инные были пойманы. И такъ я маія
дня 10-го в Перекопъ приехалъ, и видѣлъ разбойниковъ Кубанскихъ
москалей пилиповцовъ.

Маія 11-го, бывши я у Аврамя Каймакана, ездилъ я до Менли-
Герей салтана Перекопъского, того жъ дня из Бакчисараю при-
былого, который и теперь с ордами стоитъ на Каланчаку, остере-
гая войскъ христіанскихъ на Крымъ приходу; а тотъ салтанъ
всѣмъ Перекопомъ завѣдаетъ. Спрашиваль меня о походе военномъ;
и я ему сказалъ, что его милость господинъ гетманъ имѣетъ итти
в войско, і чрезъ меня даетъ знати хану его милости. Того дня
из Перекопи выѣхавши, Соляное озеро Ханское и мостъ камен-
ный переѣхавши, ночеваль в селѣ; за проводникомъ салтанскимъ
на имя Мураль Казы, Сярасъ-Баши конкшей.

1) Дієвлекхраннище РСФСР. Кнѣга № 95 Малороссѣйскго Приказа, лл. 369 — 390.

Маия 12-го об'ехалъ 3 сѣла, повѣтріемъ зараженъ слышалъ от татар и от Семена Прилуцкого, обрѣтающагося Перекопи, что боялися вельми приходу войскового. Того ж дня в пятницу ночью въехалъ в Бакчисарай.

|| Маия 13-го в субботу подал листъ региментарской везирю л. 371. и устную рѣчь от ясновельможного его милости господина гетмана о Любомирского противъ короля противеству, о походе гетманскомъ противъ его, о татарахъ 60-ти человекахъ, при подкоморіи Корунномъ пребывающихъ, — если з ханского вѣдома то дѣлается, — какъ вручено было мнѣ такъ и говорилъ; потомъ к хану пошелъ за указомъ налѣжащимъ, и от его милости господина гетмана, отдавъ поклонъ, поздравлялъ, и от его взаимное поздравление господину гетману выслушалъ и отдалъ благодарение.

Тогда ханъ говорилъ: что в листѣ гетманъ до насъ писалъ, то есть вѣдомо; что имѣешь изустного приказанія — говори намъ; а хотя і везирю сказывалъ, однако і пред нами говори. А такъ я повторе, что везирю сказывалъ, то ханови розказалъ о Любомирскихъ противъ короля ихъ непостоянстве, о походе войскъ русскихъ противъ тѣхъ бунтовъ, о татарехъ 60-ти человекъ, при Любомирскихъ обрѣтающихся. Говорилъ я молвя: за ведомом ли то вашимъ наяснейшиі хане, господине мой милостивый, чинится, что татаре при неприятелиской сторонѣ вьжуются при Любомирских, ибо Любомирские, с неприятелемъ нашимъ Шведомъ одно мысля, — противъ короля польского и государя царя пресвѣтлѣйшаго монарха нашего Московского упорно стоят.

На то ханъ отвѣщалъ, что не за вѣдомомъ нашимъ, они своевольне то, какъ ваши, такъ наши, татаре бѣгают, у насъ никто не спрашивался, и мы ханъ не посылали. Вправдѣ былъ || толмачъ л. 372. присланный с писмом, поздравляя насъ на новомъ ханствѣ, и просили у насъ войска, но мы не дали и не обещали. Потом ханъ говорилъ, слышно намъ что вашъ государь на Воронеже обрѣтается. Я отвѣщалъ: не знаю, трудной меня речи спрашиваешь: о царскихъ оборотахъ не только меншия, но и вся старшина украинная не знаетъ, развѣ самъ его милость господинъ гетманъ знает, ильли не знаетъ, того тебѣ не твержу.

Спрашивает ханъ: если господинъ гетман к Киеву пошелъ, тут ли самъ пресвѣтлѣйшій государь есть? Отвѣщаль я: нету тутъ, развѣ изволитъ Литвою в тѣхъ польскихъ краяхъ быти, — того не знаю.

Потомъ ханъ говорилъ: мы бесурманским словомъ присягли на мир, и бесурманское слово крѣпко: хочет татаринъ умрети, — не жели неправду чинити.

На то отвѣщаль я: ибо написано так: кто любит неправду, тот ненавидит своей души.

Такъ его милость господинъ гетман словомъ христианскимъ, а какъ в присяге мирно додерживаетъ, и додержитъ слова.

Потомъ ханъ говорилъ: вѣдаю я, что ты есть блиски человекъ у господина гетмана, и естли то правда, что гетманъ до насъ писалъ, и что ты говорилъ, — да будет такъ и будет. Аминь. І всѣ сидячи в полате ханской особы говорили — Аминь.

Обобы около хана сидѣли с правой руки: Кадискеръ наивышній каплан, Кади другій, везиръ третій. С лѣвой руки тожь

особы: || старый по чину своемъ Капичи-Баша с тростью стоялъ л. 373. и с толмачом и со мною перед ханомъ.

По томъ разговорѣ пространномъ молвил ханъ: о чемъ господинъ гетманъ писал, всѣ мы то учинимъ: на Кубань уже о обидахъ азовскихъ мы писали, и еще будемъ писати; толко и гетманъ пусть такъ намъ чинит. Мы к нему отпишемъ и тебя скоро отпустимъ.

При томъ разговоре говорил хану о конехъ под Перекопомъ взятыхъ татарскихъ, что в области гетманской не нашлись, понеже слѣд за Богомъ в королевской области оказался, гдѣ Палѣвы урядники живут; ибо гетманъ розные письма по полкамъ розослал,— не утаят перед ним; если злодѣй объявится, суд винному дастся и казни предастся. Такъ же и в Сѣчи кошевой атаманъ проступнымъ не пощадит, и нынѣ трехъ воровъ смертію на шибинице повѣсил, видѣли ваши татары два за мною ѣдучіе в Сѣчу. А о пропавшихъ вашихъ перекопскихъ 84-хъ коняхъ, атаманъ кошевой посылалъ в степь по рѣчкамъ ясаула своего в сороку челоуѣкахъ искати; и, черезъ недели четыре ища, не нашли, и при насъ в Сѣчу пріѣхали; а скоро гдѣ найдутся коні, не поноровит винному кошевой, и кони пришлет к вамъ; а злочинца || безъ казни не пребудет, ибо л. 374. хто злomu пользует, добромu зло чинит.

Ханъ говорилъ противъ того: тѣ кони на сю сторону Днепра заведены.

Я на то говорил: естли симъ бокомъ ведены, то к Донскимъ полямъ, а не к гетманскимъ державамъ наклонились злодѣи, понеже тѣ поля близъ Дону нагайцы и кубанцы обирают, какъ и нынѣ при моемъ к вамъ ѣханью мая 4, 5, 6, 7, 8-го дней на Молочныхъ, на Дербице, ниже Таганьрогу, на Белозерце, на Черной Долине, на Гаймане и на иныхъ урочищахъ нашихъ людей низовыхъ и городовыхъ девяти челоуекъ зарѣзали, рухледь побрали, а иныхъ, живьемъ побравъ, туркамъ запродали было, а то чинилі кубанцы, которые и нынѣ з двумя татарами в заключенье цоиманы обрѣтаются. А то еще і тревогу господарству Крымскому рушениемъ (походомъ) — войскъ нашихъ задали было.

Маия въ 14 день в неделю слушалъ литоргию в церкви у скалы од Оранковъ в горѣ выбитой; высоко храмъ Успенія Пресвятыя Богородицы тамъ обрѣтается; скрытно образъ Еѣ чудоворный, которой двократно былъ до Москвы завезенъ, а тот образъ паки в Крымъ в церкви той смотрениемъ Божиимъ пришедшій застаеть; то повѣдалъ — (сказывал) — мнѣ Дзянетъ протопопъ той церкви.

|| Передъ моимъ в Крымъ пріѣздомъ на веснѣ в Бакчисараю, л. 375. школу жидовскую і урменскіи костель Кадискеръ приказалъ розметать, понеже за тотъ учинокъ признаеть избавленіе всякїи бурсурманъ имѣти церкви; церкви однако греческой Пресвятыя Богородицы не тронули,

Тогда запрещали Неоѣиту пресвященному архиепископу Бакши-Сараю і всего Крыму, дабы в дому своемъ грековъ на набожество не собиралъ, і хотѣли ево из Бакши-Сараю выпроводити, -- пустьде безженный тут не живет. Но ханская сестра — з грековъ дань берет, — не допустила надъ преосвященнымъ ругатися янычаромъ, понеже-де [повѣда] у нихъ такой законъ есть, — намъ того разоряти не довлѣеть.

Маия въ 15 день позвалъ меня везиръ до себе черезъ толмача в томъ дѣле: поставилъ Омелка Донского куреня, Оеска, Стецка,

Ивана Билицкихъ, которыхъ на рыбной ловле кубанцы у Бердинки побравъ в ночи, продали было в Бакши-Сарай, хвалилися тѣмъ: мы-де донцы шли до ханского величества на службу, а они казаки прошлого еще году у насъ кони отогнали и двѣсти рублей денегъ отняли. И мы теперь (нынѣ) — познавъ ихъ — боем одолѣли и побрали, двухъ скололи, что нашего || одного ранили, а одного убили, а казаки спящія не только побили, но и постреляли і мало вѣхъ не покололи казаковъ. л. 376.

Тогда везирь говорилъ ко мнѣ: вот-де ваши христіяне сами межъ собою рѣжутся, а на татар нашихъ невинно порокъ чинятъ, ты судья осуди і узнай винного межъ ними.

На то я говорилъ: милостивый господине везирь, тѣ москали в вѣре нашей блудятъ и застаютъ — (и пребывают) — ни христіяне ни бусурмане, нѣчего имъ вѣрити: что злодѣя когда вѣшати ведутъ, а онъ выговариваючися другихъ оговаривает; вина ихъ предъ ними, сами на себя свидѣтельствууют. Граблены ли они на Дону в прошломъ году і к суду бы ихъ с лицемъ — (с поличным) — поимати і до атамана Донского а не в Крымъ завозити; а то ставились сами злодѣями на Дону и не дошед до Крыму над куренемъ ночной крикъ і розбой и мужебойство учинили, за что винамъ подлежатъ. А козаки хотя бы злодѣевъ в куренѣ какъ в дому своемъ и убили, — вольны по праву от обвиненья имѣютъ пребывати. А наипаче за нихъ, какъ за почтенныхъ с коша пишутъ, что они не разбоемъ, но рыболовнымъ промысломъ упражняются; не такъ годъ, но сего лѣта первой недели в постъ великій на Бердинку вышли, и свидѣмство за собою имѣютъ. А мо || скали не з Дону и с Кубани пилиповцы обрѣтаются; пусть бы они неприятельскихъ людей іскали і хану привозилі, а не нашихъ людей. л. 377.

На то говорилъ везирь мнѣ: добрѣ говоришь. По томъ разговорѣ далъ везирь розбойниковъ в крѣпкое заключеніе; с тѣмъ я отошолъ, браня розбойниковъ предъ везиремъ, что оные людей нашихъ разбивая и продавая, розсѣваютъ голоса, бутто христіанскіе войска идуть на Крымъ.

Мая 16 д. ханъ послалъ татаръ на море і на поле видѣти, ёсть ли гдѣ в зборе войска христіанскіе.

Мая 17-го ханскіи посланныи изъ Стамбулу — (ис Царя-Града) — приѣхалъ і сказалъ, что у турковъ нѣтъ войны ни с кѣмъ.

Маия 18-го везирь провожалъ жены Казыгирѣя Калги салтана до города Ахмечета, которые поѣхали противъ мужа своего на встрѣчу, идучего ис Черкесъ съ ясыремъ черкескимъ годовымъ провадить ясырю; 500 душъ черкѣсы в Крымѣ сидячіе в заставѣ желаютъ от орды под державную руку монаршескую приклонитися и говорили мнѣ часто.

|| Маия 19-го везирь прислалъ Аслама толмача, дая знать, дабы л. 378. поутру былъ готовъ до слушанія дѣлъ разбойническихъ.

Маия 20-го роспись разбитыхъ казаковъ животамъ здѣлали. Писарь ханской былъ у меня, і хотѣлъ, — пиша животы, то вначалѣ на письмо положить, что разбили на Черной Долинѣ купцовъ Донскіе и Запорожскіе казаки. Я на тот сенсъ писарю противяся і не позволялъ пота росписей заводити, пока того писма не подрал. Опирался много, говоря: мнѣ такъ ханъ приказалъ писати. На то я писарю молвилъ: я нынѣ в рукахъ вашихъ, вольно хану что хоцетъ приказать писати, а такъ я писати не буду, ибо ни

запорожцы, ни донцы, но кубанцы и ногайцы розбили нашихъ людей на Чорной Долинѣ і инѣде всюды. А былъ тотъ споръ до полудня. Просили меня чрезъ толмача, дабы я писаря какого от себя послать переводиги тѣ письма, но я не далъ писаря, самъ с ними переводилъ, ибо обманомъ хотѣли тотъ розбой запорожцомъ и донцомъ приписать, а не своимъ. Когда не вымогли у меня того, принужденъ писарь ту свою карту дати мнѣ || подрати, и пи- л. 379.
сати почали какъ есть правда, хто розбой учинилъ. А назавтреѣ Алекса Ізюмца і Петра Лихвинца Донского куреня из-за караулу на волю пустили, которыхъ кубанцы, животы побравъ, самихъ в заключенье на продажу держали; а татаре за розбойниковъ тѣхъ людей нашихъ хотѣли вписать, ихъ пожитки забравъ.

Каптанъ Герей Нурадынъ салтанъ отъ Калги меншиі в Крыму. Мая 21-го считали животы, дати имѣють кубанцы 440 левковъ Носику с товарищствомъ, а Омелке с товарищствомъ 51 левокъ і коней 12.

Того ж дня Федора Москаля из неволи и хлопцовъ Бѣлицкихъ і запорожцовъ проданныхъ на волю пущено за моимъ стараниемъ.

Мая 22-го неволники, выслужився и свободные листы имѣя, просили воли на Русь. О тѣхъ предлагалъ я дважды, отказалъ везирь: в книгахъ нашихъ написано: на волю неволниковъ пускати. || но ис Крыму не пускаги, пусть тутъ живутъ, ибо по таляру с нихъ в годъ дани берутъ. л. 380.

Мая 24-го. З доклада ханского, луковъ и седелъ на господскую потребу купилъ я, а продавати христианомъ оружия за грѣхъ имѣють турки.

Мая 25-го. Атамана розбойницкого Москаля Кубанского Кукуя голову отрѣзали ножомъ і кровь спустили в ровъ, чтобъ бусурманя на оную не ступали, и шаблю не рубили, яко негодного, ибо онъ і татаръ и христианъ рѣзалъ.

Мая 26-го. Домъ в Бакчисарае обвалился каменный; тотъ случай татаре за упадокъ себѣ нѣкакій приписують, вѣщючи зло.

Того дня калмыцкого посла ханъ отпустилъ, давъ ему чюгу; а еще луковъ 4, янчаровъ 2 и зекеаръ. Калмыки примирья просятъ у хана, говорилъ мнѣ калмыкъ — посольство желаютъ под нашимъ государемъ жити і боярина чаютъ.

Мая 27-го просилъ я, дабы казаки розбитые в Крыму из-за караулу были пущены, і такъ застали на волѣ.

Мая 28-го былъ я на замку Оренском, гдѣ жида живутъ, на камени весь стоитъ замокъ; былъ я в || селѣ Мангушитах, живутъ христиане, еще от Оренковъ zostалые, зовутся таті; ибо прежде в Крымѣ и Бакчисарае Оренки мешкалі; и нынѣ ихъ муры и оунтаны стоятъ. л. 381.

Мая 29-го везиръ и писаръ выдалі животы, от розбойниковъ взятые, казакамъ, а достальное платити будутъ обиженнымъ.

Мая 30-го. У везира и писаря считали животы казацкіе, и просили за убитыхъ нашихъ девяти живыхъ розбойниковъ, дабы в Сѣчу выдали, — на то отказано.

Просилъ я невольника Юрка Яблоновского, дабы с вольнымъ ево листомъ пущенъ былъ на Русь, и листъ подавалъ везирю. Тогда везиръ и листъ отдал, и сказалъ — живи тутъ на волѣ — в селѣ Скиткахъ у Халимъ-Аги-Челебѣя.

Мая 31-го бухарскіе бусурмане ѣхали до гробу Махометова и были у хана.

Мѣсяца іюня 1-го был я с козаками розгромлеными у везира; и обнадеживаніе взяли, какъ и напереді написано, денегъ 440 левков и за рыбу левов 51, и коней 12 дати имѣютъ разбойники; для чего пребываетъ тамъ Носикъ сѣчевый с товарствомъ в Крымѣ.

Іюня 3-го обѣщал везир по трех днях нас отпустить, аже не сталося такъ, ибо ханъ поѣхал до Кеѣы к Гасан пашѣ, который на морѣ против Керчи город строит, от моря Азовскаго крѣпость чинять, || гдѣ уже 3 лѣта каменьем грузять на фундаментъ оор- л. 382.
тецы, а цѣпи двѣ везли два корабля, там переняти море.—

Іюня 4-го, будучи у преосвященнаго архіепископа на обѣде, слышал от Домініка оранцуза, что задержать меня в Крымѣ пота, пока увидятъ какая будетъ росправа с ляхами, хто кого осилит.

Іюня 6-го во вторникъ мѣсяць переменился, тогда христіане вдаются в молитвы, а туркі от затмѣнья хоронятся, говоря: пусть на христіанскую голову вѣщает; из того затмѣнія мору или неурожаю себѣ чаютъ турки.

Іюня 7-го. Через Демьяна и Василья зятя Давыдова Прилуцких, послалъ я листъ къ ясновельможному его милости к господину гетману из Бакчисарая тихо, ибо и за пісемо роспісей мнѣ примолвлено, такожде и казакомъ розбитымъ не допускано ходити ко мнѣ. Еще в Перекопі Каймаканъ казаков Опошнянских от меня из дому приказалъ янчаромъ вытолкнути, и не приказали ходити.

Іюня 9-го везир и писаръ сказали мнѣ, что о обидахъ донцомъ и азовцомъ починенных, послалъ ханъ указъ до Калги-салтана, дабы он по присланнымъ с Москвы статьямъ розыскъ учинил, убытки доправил, ясыр сыскал и винныхъ карал.

Іюня 9-го везиръ сказал, что под Перекопью 1000 коней татарскихъ взято, 1 татаринъ сколот, и стрѣлка калмыкая найдена, за которыми погоню послалъ салтанъ 60 человекъ. Спрашивал о бытности гетманской, гдѣ с войскомъ обрѣтается. Отвѣщал я: в Крымской области я нынѣ || живучи, не знаю гдѣ войска на Руси оборо- л. 383.
рочаются. Вольно господину гетману нѣсколько десятъ тысячъ послати при какой особѣ противъ непріятели; ибо великій государь, указы свои засылая к господину гетману, даетъ чинить по его разуму, чтобъ онъ, смотря по дѣломъ, такъ поступалъ и войскомъ управлялъ, какъ и сихъ прошлыхъ лѣтъ трикратно посылая свои казацкіе войска, надъ непріятеlem хвала Богу одержалъ побѣду — дважды в Шведской землѣ двухъ генераловъ в нѣсколькедесяти тысячахъ шведовъ казацкіе войска с московскими государскими силами, в поле дав бой, збили на голову, корысті побрали, а живьемъ многихъ полономъ к великому государю отослали; но дважды генералы самі с погрому в нѣсколькедесятке коней невѣдомо изушли. — В третіе, прошлаго лѣта посланные гетманскіе, его войска казацкіе з господами полковниками в Литвѣ столічный городъ Быхов, королю противный, обступя, жестокомъ приступомъ взяли, и подъ власть наклонили, — что того города старшій Бильдюкевичъ з дарами и с поклономъ своимъ самъ къ его милости господину гетману в Батуринь пріѣхалъ и поклонился, котораго господинъ гетманъ к великому государю честно отослалъ.

Такъ и нынѣ хто упорства своего не уметъ с стороны Любомирскихъ — знати будетъ господинъ гетманъ какъ с ними поступити. На то везиръ говорилъ: правда то, что уже казаки и по татарску с шведами бой давати умѣютъ.

Потом молвил: Азов и Казыкермень не без козацкой працы и храбрости побраны, нам то и всему вѣдомо есть Крыму.

|| Потомъ везирь говорил: для чего купцы с Украйны в Крымъ л. 384, не йдутъ? Отвѣщал я: есть купцы и нынѣ украинскіе в Козлове, Карасевѣ и в Кеѣ, а накупив товаров, отъѣзжаютъ восвосясы.

Того дня, у везира будучи, лутшіе бусурманскіе абызы аги, бѣи, салтаны говорили везиру: щасливы казаки, что имѣютъ разумного гетмана себѣ.

Того дня пронеслася вѣсть, что лядцкіе послы мимо Бакчисара-я пошли до хана.

Июня в 11 д. вѣсть пришла, что погоня салтанская от калмыкъ коней своихъ не отняли, и 4-х татаринов утерjali.

Тогда Менли-Гирей салтан послал 400 человекъ достигати калмыкъ, и приказал, дабы по рѣчкамъ и по станамъ людямъ нашимъ татары обиды не чинили.

Июня въ 12 день писарь и везирь отказали (отвѣщали) мнѣ: скоро ханъ пріѣдетъ, имѣти будешь отпускъ, ибо посланные наши принесли вѣдомость, что какъ на мори, такъ и на поле войскъ вашихъ в зборѣ нѣтъ; а естли б гдѣ были войска, побыли бысте болше.

Того дня хан и Кадискер в Бакчисараи уѣхали, а по заходе солнца и послы лядцкіе уѣхали, и караул дан, чтобъ наши люди к нимъ не ходили.

Того дня пронеслась по Крыму слава отъ тѣхъ пословъ, что Собѣцкій в Варшавѣ королемъ, и рѣчь посполитая при немъ; а короля Саса выгнали; а войско шведское, лядцкое идетъ под Кіев; ибо Швед, дав плату за сей годъ войску, дасть за Собеского сестру || свою в жену, и учиня его королемъ, и пойдетъ на Москву войною. л. 385.

Июня въ 13 день везирь говорил мнѣ: буду о вашемъ отпуску хану говорить.

Июня въ 14 день везирь тожъ отвѣщали (отказал).

Июня въ 15 д. везирь сказал: изготовимъ отпускъ.

Того дня лядцкихъ двухъ татариновъ, с посломъ пріѣзжихъ, послано в обоз, скоро, чтобъ за 10 дней назадъ прішли; а достальныя два поляка хвалилися, что будутъ имъ орды посланы под Межибуж; а поляки естли хотятъ татар, пусть заставу тѣхъ государствъ, а тѣхъ дадутъ добрую [имѣкъ], тако бутто слышали татарское слово.

Того дня посла польского человекъ Антоній дитор, будучи у меня ввечеру, говорилъ, что у посла господина его Геронима Халенцкого, товарища хоронгви надворной господина Любомирского подкоморого корунного, есть договоры при немъ даны, которые с Шведомъ на сейму в Варшавѣ постановили, — что король Шведскій, забраные по мѣстамъ полскимъ дані, господамъ возвратил, а посполитыхъ людей дані пропали. А Собескій 4 земли нанял (прізвал) — Прускую, Венгерскую, Французскую и прочую.

Слышно же, что особливого в Стамбуле посла польского в двухъ стахъ конехъ пріѣзжого, и такіе по Крыму поголоски носятся, чтобъ то е стороны Московскіе, перемирье портятъ, а войною идутъ на Польшу и города разоряютъ.

Июня 17-го видѣлся с посломъ полскимъ || Геронимомъ Халенцкимъ, л. 386. который тотъ секретъ таилъ передо мною о королеванью Собеского и о договорахъ: я-де не посолъ, в своемъ дѣле в Крымъ пріѣхалъ еродника выкупати, а татары мои два поѣхали до побратъев (к товарищамъ) Любомирского в гости.

Июня 18-го ханъ, засадив сенат свой около себя по прежнему, сказал мнѣ стати пред собою; а дав листъ и поклон, словесно говорил, что цѣлымъ есть господину гетману пріятелемъ, и в обидах азовских и донских приказалъ Калгѣ салтану, дабы по статьямъ с Москвы присланнымъ всѣ убытки были пополнены, кони и ясырь возвращены, и злочинцы были наказаны; с тѣмъ отпустил, — только дабы и господинъ гетманъ такъ намъ чинил, — о томъ просил.

Июня 18-го, от калмыкъ татарин пріѣхал, отпущенный к хану с тѣмъ словом: для чего ваши татары наши улусы грабят, и ясырь берут, — вот и мы ваши стада загнали, на запорожцов и на донцов не чините пороку, і еще забирати будем, коли наши пожатки не возвратите; а нынѣ татар ваших 4-х скололи, а пятого к вам отпустили сказати.

Июня 19-го, 20, 21-го, ѣдучи, Перекопъ переѣхал при заходе солнца, и не становился в немъ, ибо люди болягъ; и Каймаканъ на Колончаку, с которым, на коне ѣдучи, привитался, и розѣѣхался. Тот говорилъ: Азовскіе убытки ханъ пополнати приказал, и ясырю уже 40 душъ сыскано, а нашихъ коней на Украине не сыскано. Скажи господину гетману пришед: тумашъ, ушедши из под Кіева от Миргородцкаго полковника, который у васъ былъ шпигомъ, такъ говорилъ: || что тѣ кони 84 под Перекопью взяты, л. 387. обрѣтаютца у Миргородцкаго господина полковника у Ковалюка; и в Сѣче Переволочанской шинкаренко перевозил в Переволочаной. На то я ему отвѣщаль: за всѣхъ тѣхъ особъ ручаюся, ибо естли б у нихъ кони были, объявили бы гетману, его милости, они. Потомъ Каймаканъ, дабы примирье держалось, о томъ рѣчь скончил, и розѣѣхались.

О примирью какъ старшіе, такъ и меншіе татары желают, дабы миръ былъ хоть еще на 30 лѣтъ.

Бояся приходу казацкаго и морскихъ суденъ, под Воронежемъ на Дону стоячих, татары для того противъ Керчи еортецы строят.

Июня 22-го. У пристани Конской слышал, что запорожцы пошли с пушками на Самар под майданы.

Июня 24, 25-го, в Сѣчи будучи, слышал от господина Кости кошевого, что 2.000 войска съ 4-мя пушки пошли под майданы, — старшимъ Иванъ Говтва.

Говорять запорожцы: тѣхъ ради причинъ пошли под майданы, что ихъ в войско не призывают, и Самарь пустошат, а Самарь имъ пожиточна пчеляною и зверіною корыстью.

|| От Казыкерменя ѣдучи, поймал я на степе в вершинахъ Но- л. 388 саковскихъ коней два татарскихъ. Тогда кошевый взял от меня до стала войскового оные кони.

Будучи в Сѣче, видѣл я еуркаты или гемѣи 115, стоят над Чертомликомъ на землѣ, а не на колодках, для того: подошвы попрѣли, такъ что дерево поросло, за недосмотреніемъ.

А турки, розбивъ Чалого на мори с казаками, судна их до Стамбула запровадили, и, на колоткахъ поставивъ, под покрышкою держатъ. И прикладомъ того порятку хороше б и еуркаты оные над Чертомликомъ стоячіе на страхъ бусурманскій в береженіи держати, а то убытокъ великой чинится.

То к рассужденію мудрому и разсмотрѣнію ясневелможному его милости господину гетману объявити — написалъ я.

Запорожцы одни пошли под майданы, а Корсунъ, конницею с весны ѣздя по степямъ, обдираньемъ людей корысть привлекает;

и во время мое: о из Сѣчи Ёханья слышно было об нем на Саксагани, а нынѣ вверху Днепра плурует; если не оказался в войску, благодѣтелю о томъ || вѣдати належит; для того не ѣдучи я на Терехтемиров, спешил я на Кіев до обозу. л. 389.

Что запорожцы, розоря майдан Герциков, пошли вверхъ Самары, та вѣдомость мнѣ сказана в Переволочнѣ, а нынѣ гдѣ обрѣтаются, послана вѣдомость къ ясневелможному благодѣтелю.

Послы Любомирского Ёхали на Кагарлыкь, на Кавушане, на Очаковъ и на Перекопъ в Крымъ.

Калмыкі, поймавъ четырехъ татаринѣвъ под Перекопью, розсѣкли на штуки, а пятого животомъ даровали, для того, что добрѣ бился и отстрѣливался имъ пота пока стало стрѣль у него. Имя татарину тому Кадыль, тот былъ посланнымъ у его милости господина гетмана в Батуринѣ на веснѣ; тот татаринъ самъ мнѣ о томъ сказал, показывая свои раны от калмыкъ в оборонѣ ему заданые.

|| О новомъ ханѣ из Родоса приходу нѣтъ слуху; носятся погоски, что ханъ новый в Крымѣ имѣеть быті, но не знаютъ кто, и коли онъ будет; ибо в Родосе много тѣхъ пребываетъ особ, что из нихъ ханы поставляются, и недавно посланный ханъ в Родосе пребывает; хотя чтобъ кто и желалъ какого хана из господъ крымскихъ просити присланья из Родосу, то не по ихъ дѣлается прошенію и хотенію, но по волѣ самого Кондикгерее турецкого. А турецкій салтанъ сего хана Селим-кгерее старого любит, и на его роде много полагается. И нынѣ башу из Стамбулу—(из Царяграда)—до Керчи посылаютъ турчинъ о строеніи города на морю, далъ указъ хану Ёхати до строенія того, дабы онъ досмотрѣлъ и порядокъ учинил. И такъ дѣлалось: при мнѣ ханъ ѣздилъ до Керчи. л. 390.

Посполито в Крыму говорятъ: сего старого хана хвалятъ; только сказалъ, за его владѣніемъ хлѣбъ не родится, а за того молодого хана, на Родосъ засланого, — урожай изобильный былъ.

ДЕ ЩО Є:

	Стор.
I. Акад. А. Е. Кримський . Сторінки з історії Криму:	1— 17
а) „Татари“	1— 2
б) Нарис історії Кримського ханства	2— 6
в) Хронологічна таблиця кримських ханів	7— 8
г) Чуфут-кале	9— 13
д) Про долю українських полонянників у Кримському ханстві.	14— 17
II. Кост. Харлампович . Листування запорозьких козаків із султаном	18— 29
Додаток: Запорозький лист до султана в літературній обробці Ст. Руданського	30— 31
III. Ол. Оглоблін . а) Вірші смоленського шляхтича Н. Поплонського на честь Перекопського бея 1691 р.	32— 38
„ б) Петрик, ханський гетьман України	39— 104
1) Петрикове повстання (ст. 39-63).—2) Мазепа й Петрик (ст. 63—94);—	
3) Ще до історії Петрика—на припочатку XVIII в. (ст. 95—99); 4) Петрик і Орлик (ст. 100—104).	
IV. Лев Окиншевич . Діаріуш Івана Бихівця р. 1704 про відрадження до Криму	199—209
V. Акад. А. Кримський . До історії теперішніх 25% татарської людности в Криму	105—106
VI. Арсен Маркевич . З культурної минувшини Криму XIX в.	107—158
а) Вступ. Діячі Криму на початку XIX віку (стр. 107 — 111); — б) Пушкін у Криму (ст. 111 — 115); — в) Декабристи й Крим (ст. 116 — 121); —	
г) Містики в Криму (ст. 121 — 133); — д) О. С. Таранов-Білозеров (ст. 134 — 153); — е) А. Я. Фабр (ст. 154 — 158).	
VII. Якуб Кемаль . Арабський суфійський рукопис XIII в., в Криму знайдений і чи не в Криму й писаний	159—164
VIII Акад. А. Кримський . Література кримських татар	165—191
а) Дещо про літературне життя в Криму за часів Золотої Орди	165—166
б) Література Кримського ханства Гіреїв	166—169
в) Кінець старому кримському письменству. Початки нової татарської літератури в XIX в.; діяльність Ісмаїла Гаспринського (1851 - 1914) з його органом „Терджиман“	169—174
г) Письменники, що погуртувалися коло „Терджиман“-а за першої доби його існування; Хабібulla-ефенді, Леманов, Акчокракли, Айвазов. Початки кримсько-татарського театру (1901)	174—177
д) Нові молоді літературні сили в Криму після 1905 року, Питання про літературну мову; приклад од інших тюрків. Гурток „Учкун“ Мейнова. Народник ногаєць Куртів. Націоналіст Тохтар-Газі. Повістяр	

Хильмі. Інші з плеяди 1910-их р.р.; Озенбашли, Одабаш. Видавці „Алтин йарык“; Чобан-заде, Челебієв. Дві слові про передреволюційні літературні спроби Лятіфа-заде	177—180
е) Письменство останнього десятиріччя. Становище старших літературів у радянських умовах; щира їхня праця на користь Кримської радянської республіки. Рішучий перехід молодших на платформу Жовтня: Одабаш. Чобан-заде, Хильмі; нова поезія у Лятіфа-заде. Омер Іпчі „Ал Кедай“ — лірик, новеліст і драматург	180—186
є) Найновіше літературне покоління: Джавтоб-лі, Джаманакли, Шем'ї-заде. Практичний напрям татарської поезії. Трохи чи не цілковитий брак художньої прози; оповідання Дж. Гаффарова	186—189
ж) Дві слові про наукове татарське письменство. Журналістика	189—190
з) Бібліографічні вказівки	190—191

IX. Осман Акчокракли. Антологія з кримсько-татарських поетів. 191—198

Завважені помилки і пропуски.

Ст. 1, виноска 2. Треба читати: „Діwân logât ат-Тюрк“.

До ст. 2. Додаток до замітки: „*Татари*“ Можна зазначити ще й „археологічний“ куріоз з кінця 19-го століття. У чернігівському соборі св. Спаса XI в. бачимо на лівій колоні вправлену мідяну дошку з написом, що там спочиває „великий князь Игорь Ольговичь, убієнний оть *татаръ* въ 1147 году. Доска эта сооружена при церковномъ старостѣ А. К. Анастасієвѣ въ 1890 году“. Автор цього „науково-археологічного“ напису, що смиренно назвав себе „церковный староста А. К. Анастасієвъ“ — то відомий своєю реакційністю чернігівський губернатор. Щоб сфальшувати історію і затаїти той прикрий для монархістів факт, що князя-помазанника вбили його-ж-таки підданці, губернатор наївно забажав скинути вину на „татар“, які прийшли до Київа стома роками пізніш.

Ст. 30, ряд. 24. Зам. „Руданського“ має бути „Руданського“.

Ст. 168: 30. Заголовок треба читати: „Ас-саб' ас-сіййâr фі ахбâr молюк тâtâr“.

Ст. 184: 14 Між „заде“ і „Практичний“ має бути кома.

В И Д А Н Н Я

ІСТОРИЧНО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ВІДДІЛУ

I. Записки Історично-Філологічного Відділу: кн. I (1919)—1 крб. 50 к.; кн. II—III (1920—1922) та кн. IV (1923) — по 2 крб.; кн. V (1924—1925)—2 крб. 50 коп.; кн. VI (1925)—2 крб.; кн. VII—VIII (1926)—7 крб.; кн. IX (1926) та кн. X (1927)—4 крб.; кн. XI (1927)—3 крб. 50 к.; кн. XII (1927)—4 крб.; кн. XIII—XIV (1927)—4 крб. 25 к.; кн. XV (1927) і кн. XVI (1928) по 3 крб. 50 к.; кн. XVII і кн. XVIII (1928) — по 4 крб.; кн. XIX (1928)—4 крб. 60 к., кн. XX (1928)—5 крб. 50 коп.; кн. XXI—XXII (1928)—5 крб. 50 коп.; кн. XXIII (1929), кн. XXIV (1929)—6 крб. 10 к.; кн. XXV (1929)—3 крб. 50 к., кн. XXVI—XXVII (закінч. друк.).

II. Етнографічний Вісник: кн. I (1925)—90 коп.; кн. II (1926)—1 крб. 80 к., кн. III (1927), кн. IV (1927), кн. V (1927) та VI (1928)—по 2 крб.; кн. VII (1928)—2 крб. 80 к.; кн. VIII (1929)—3 крб. 25 к.; кн. IX (закінч. друк.).
Бюлетень Етнографічної Комісії (1925—1928).

[III] Україна: (1924) кн. I—IV—5 крб.; (1925) кн. I—VI—6 крб.; (1926) кн. I—VI—6 крб.; (1927) кн. I—VI—5 крб. 90 к.; (1928) кн. I—IV (продається тільки в ДВУ).

IV. Збірник Історично-Філологічного Відділу:

№ 1 — акад. Дм. Багалій. Нарис української історіографії. Вип. I: Джерелознавство (1923)—1 крб.; вип. II: Козацькі літописи (1925)—1 крб.

№ 2 — Т. Сушицький. Західньо-руські літописи, як пам'ятки літератури (1921) (видання вичерпане). Доповн. вид. (1929).

№ 2а — О. П. Сушицький. Зап.-русскія літописи, какъ памятники литературы ч. I (1921)—1 крб.

№ 3 — акад. Аг. Крымський. Історія Персії та її письменства. I. Як Персія, звоєнована од арабів, відродилася політично (1923)—1 крб.

№ 4 — Давній Київ: а) Хв. Ернст. Контракти й контрактний будинок у Києві. Економічно-історичний нарис (1924), 2-ге вид. (з 20 малюн.)—50 коп.; б) Збірка.— Київ та його околиця (1926)—6 крб. 25 коп.; в) В. Шербина. Нові студії з історії Києва (1926; з 26 мал.)—2 крб. 50 коп.

№ 5 — В. Науменко. З історії початків української літератури XIX в. (1924)—50 коп.

№ 6 — акад. Аг. Крымський. Перський театр, звідки він узявся та як розвивавсь, з 5 малюнками (1925)—1 крб.

№ 7 — проф. Вол. Резанов. Драма українська (Старовинний театр). Вип. 1. Спеціальні вистави в Галичині (1926)—2 крб. 75 коп. Вип. 2. Як устатковувано сцену (з мал.) (друк.). Вип. 3. Шкільні дійства великоднього циклу (1926)—4 крб. Вип. 4. Шкільні дійства різдвяного циклу (1927)—2 крб. Вип. 5. Драматизовані легенди агіографічні (1928)—3 крб. Вип. 6. Драма-моралітети (1929)—3 крб. 30 коп. Вип. 7 (готується до друку).

[№ 8] — Ол. Нурило. Уваги до сучасної української літературної мови, 1923 і 1925.

№ 9 — акад. Аг. Крымський. Хафиз та його пісні, в його рідній Персії XIV в. та в Європі (1924)—1 крб. 25 коп.

№ 10 — акад. Аг. Крымський. Історія Туреччини та її письменства, т. I (1924)—1 крб. 50 коп.; т. II, вип. 2 (1927)—1 крб. Вступ (1926)—75 коп.

№ 11 — Ів. Каманін. Водяні знаки українських паперів до 1650 р. (1923)—2 крб. 50 к.

№ 12 — акад. О. Шахматов та акад. Аг. Крымський. Нариси з історії української мови та хрестоматія старописьменської українщини (1924)—1 крб.

№ 13 — Програми для збирання етнографічних матеріалів: 1. Ол. Нурило. Початки мови (1923)—25 коп. 2. Клим. Квітка. Професійні народні співці та музиканти (1924)—60 коп. 3. Проф. Є. Тимченко. Діалектологічні вказівки (1925)—15 коп. 4. Програми до збирання пісенного матеріалу (1925)—5 к. Див. № 29.

№ 14 — В. Ганцов. Діалектологічна класифікація українських говорів (з мапою). (1923, відб. з IV-ої книги „Записок“) — (випродано).

№ 15 — Найголовніші правила україн. правопису. (1927, 165-та тис.)—10 к. (випродано)

№ 16 — акад. П. Тютівський. Бібліографія українського мовознавства (1924)—50 к.

№ 17 — проф. Хв. Тітов. Історія книжної справи на Україні (1924)—10 крб.

№ 18 — проф. Є. Тимченко. Локатив в українській мові (1925)—(вичерпано).

- № 20 — проф. Хв. Тітов. Стара вища освіта в київській Україні (із 180 мал.) (1924).
- № 21 — О. Курило. Особливості говірки села Хоробричів (1924) — 60 коп.
- № 22 — проф. М. Марновський. Як утворився роман «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» (вичерпано).
- № 23 — Л. Шульгина. Пасічництво (етнол.) (1925) — 40 к.
- [№ 24] — Російсько-український словник. Т. I-й, під головним редагуванням акад. А. Кримського, А-Ж (1924) — 2 крб. 50 коп. Т. II-й, в. 1, З-К (1929) — 2 крб., вип. 2-й, Л-Н (друк.). Т. III-й О-П, головн. ред. акад. С. Єфремов (1927-1928) — 3 крб. 10 к.
- [№ 25] — акад. Д. Багалій. Маядрований філософ Г. Сковорода (1926) — 4 крб.
- [№ 26] — Наук. збірник Істор. Секції за р. 1924 — 3 крб. 40 к.; за р. 1925 — 3 крб. 50 к.; за р. 1928 — 3 крб.
- [№ 27] — а) К. Грушевська. З примітивної культури (1924) — 2 крб. 50 к.; — б) Первісне громадянство та його пережитки на Україні (1926) — 2 крб. 70 коп.
- [№ 28] — Шевченко та його доба. 1-й Збірник (1925) — 1 крб. 75 к.; 2-й Збірник (1926) — 2 крб.
- № 29 — Див. № 13 I, Програми до збирання оповідань, казок і пісень (1925) — 5 коп
- № 30 — акад. С. Єфремов. Поет і плантатор (1925) — 20 к.
- № 31 — проф. В. Данилевич. Археологічна минувшина Київщини (з 5 таблицями малюнків та 9 мапами). 1925 — 1 крб. 25 коп.
- № 32 — проф. Є. Тимченко. Номінатив і датив (1925) — 75 коп. (вичерпано).
- № 33 — акад. В. Перетц. Слово о Полку Ігоревім (1926) — 4 крб. 25 коп.
- № 34 — проф. Є. Кагаров. Нарис історії етнографії, I (1926) — 75 коп.
- № 35 — Археол. досліді 1925 р., з мал. (трипільської культури) (1926) — 2 крб. 25 к. за 1926 р. з мал. й табл. (1927) — 2 крб. 75 к. (вичерпано).
- [№ 36] — акад. М. Грушевський. Історія української літератури, т. IV (1926) — 6 крб. т. V (1926 — 1927) — 6 крб.
- № 37 — Декабристи на Україні, Збірник Комісії для дослідів громадських течій на Україні за ред. акад. С. Єфремова та В. Мінявського т. I (1926) — 3 крб.; т. II (закінчується друком).
- № 38 — проф. В. Кордт. Подорожні по Східній Європі до 1700 р. (1926) — 2 крб. 25 к
- № 39 — Вад. Модзалевський. Гути на Україні (1926) — 2 крб. 25 коп.
- № 40 — Трипільська культура на Україні. Збірник I (з малюнками) (1926) — 3 крб. 25 к.
- № 41 — Російсько-український словник правничої мови, під головним редагуванням акад. А. Кримського (1926) — 4 крб.
- № 42 — Літопис Величка, т. I (1926) — 3 крб. 25 к.
- № 43 — Український Археографічний Збірник, ред. акад. М. Грушевський, т. I (1926) — 3 крб. 75 коп.; т. II (1927) — 4 крб. 50 к.; т. III (1930).
- № 44 — проф. М. Марновський. Енеїда Котляревського (1927) — 1 крб. 50 коп.
- № 45 — проф. Є. Тимченко. Вокатив і інструменталь (1926) — 1 крб. 40 к.
- № 46 — Історично-Географічний Збірник, за редагуванням проф. Ол. Грушевського, т. I (1927) — 1 крб. 75 к.; т. II (1928) — 2 крб. 25 к.; т. III (1929) — 3 крб. 25 к.
- № 47 — Кл. Квітна. Пісні про дівчину-втікачку (1926) — 50 коп.
- № 48 — проф. П. Бузук. Нарис історії української мови (1927) — 1 крб. 35 к. (вичерпано).
- [№ 49] — Щоденник Т. Г. Шевченка, за ред. акад. С. Єфремова (1927) — 5 крб. 25 к.
- № 50 — проф. Г. Павлуцький. Історія українського орнаменту (1927) — 2 крб. 25 к.
- № 51 — Юбілейний збірник на пошану акад. Д. І. Багалія. Ред. акад. А. Кримський (1927) — 15 крб.
- № 52 — Листування Ів. Франка з М. Драгомановим (1928) — 4 крб. 75 коп.
- № 53 — Збірник: П. Куліш. Ред. акад. С. Єфремов (1927) — 2 крб. 50 коп.
- № 54 — проф. М. Грунський. Київські глаголицькі листи і Фрейзінгенські уривки, з звійками (1928) — 1 крб. 25 к.
- № 55 — М. Левченко. З поля фольклористики та етнографії, вип. 1 (1927) — 1 крб.; (вичерпано), вип. 2 (1928) — 50 коп.
- [№ 56] — Українські думи (корпус), т. I, з вступною статтею Н. Грушевської (1928) — 6 крб. 50 к.
- № 57 — акад. Аг. Кримський. Розвідки, статті, замітки. I (1928) — 4 крб.

Vol. III
1888